

RODALOM TÖRTÉNET

1989 3

AKADÉMIAI KIADÓ

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet/>) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1989. LXX. évf. 3. szám

Új folyam XX. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER, BÉCSY TAMÁS, BIRÓ FERENC, CSETRI LAJOS, FÜLÖP LÁSZLÓ, KENYERES ZOLTÁN, E. NAGY SÁNDOR, OROSZ LÁSZLÓ, POSZLER GYÖRGY, VÖRÖS IMRE, WÉBER ANTAL

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Felelős szerkesztő:

TARNÓC MÁRTON

Szerkesztőség:

BALOGH ERNŐ szerkesztő, SÁNDOR ISTVÁN technikai szerkesztő,
BÉCSY ÁGNES a kritikai rovat vezetője
1052. Budapest, Pesti B. u. I. III. em. 51/c. Tel.: 1-377-819,

Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

RITOÓK ZSIGMOND: „Könyv, amelybe ezek álma révedt . . .”	429
NAGY PÉTER: Az a bizonyos ötödik felvonás	452
BÁRDOS JÓZSEF: Hét kérdés Madáchról és Az ember tragédiájáról	469
ZÁGONYI ERVIN: Kosztolányi és Tolsztoj	484

FORUM

LENGYEL ANDRÁS: Illyés és a Szegedi Fialatok	516
TOLNAI GÁBOR: Kiegészítő megjegyzések Lengyel András: Illyés és a Szegedi Fialatok c. cikkéhez	526
FEJTŐ FERENC: Flóra, József Attila és Illyés Gyula között	535
ALMÁSI MIKLÓS: Az örökség dilemmái (Aczél György: Elv- társunk Lukács György)	545

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

IRODALOM TÖRTÉNET

1989. LXX. évf. 3. szám

Új folyam XX. 3. szám

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1

00048095

„KÖNYV, AMELYBE EZREK ÁLMA RÉVEDT . . .”

A könyv, amelybe ezrek álma révedt, Homérosz, ötszáz évvel ezelőtt jelent meg először nyomtatásban. Mint minden ilyen évforduló, ez is megállít, számvetésre kész: mit jelentett az évszázadok folyamán az európai kultúrának ez a közvagyona. Arról természetesen nem lehet szó, hogy egy rövid dolgozat keretében áttekintsem Homérosz utóéletét.¹ Egyetlen szempontból nézve csak a kérdést, közelebről azt próbálom néhány esetben megvizsgálni, milyen volt a viszony Homérosz európai és magyarországi utóélete között, különösen a XIX. századra összpontosítva a figyelmet.

Nietzsche egy gyakran idézett dolgozatában azt fejtegeti, hogy az ókor kultúrájának tanulmányozása során az újkor embere viszonyba lép az ókoréval, s míg e kapcsolatban a múlt szavát akarja megérteni, a maga helyzetét értheti meg jobban.² Ha a változó korok változó Homérosz-képét nézzük, nem tagadhatjuk, hogy ez állításban sok igazság van. A Homérosz-hatás, a Homérosz-értelmezés nagy pillanatai azok voltak, amikor a Homéroszhoz való viszony az illető korszak önértelmezésének összefüggésében tudatosodott és fogalmazódott újra.

A Homéroszra tekintő önértelmezés két síkon fogható meg: nyelvi-stilisztikai, ill. eszmei síkon. A reneszánsz számára Homérosz elsősorban nyelvi és stilisztikai problémát jelentett. Nemcsak, mert meg kellett tanulni görögül – ismeretes, hogy Dante nem olvasta Homéroszt, és Petrarca is küzdött

¹ A Dantétól Goethe-ig terjedő időszakra vonatkozólag lásd G. Finsler: *Homer in der Neuzeit*. Leipzig–Berlin 1912.

² *Wir Philologen: Werke*. X. Leipzig 1896. kül. 364–365.

a görög nyelvvel —, hanem mert, éppen a görög tudás el nem terjedt volta miatt, le is akarták fordítani. Ekkor ti. szükségképpen felmerült a kérdés: hogyan? Prózában? De a szép, retorikus latin próza a maga alárendelőleg többszörösen összetett körmondataival, viszont a szóösszetételek kerülésével éppen ellenkezője volt az inkább mellérendelően szerkesztő, viszont összetett jelzőkben duskáló homéroszi nyelvnek. A korai fordítók ezért igyekeztek ugyan szó szerint fordítani, de tanácstalanságukban jelzőket, sőt, nem ritkán, még ha teljes fordítást adtak is, egész jeleneteket egyszerűen elhagytak. A végeredmény száraz gyalogpróza lett. De a versben fordítók sem voltak könnyebb helyzetben, hiszen a szép latin hexameter-nyelvnek is megvoltak a maga — Vergiliusban és Ovidiusban testet öltött — normái, ez is rétorikus volt, ha másképpen is, mint a próza, amellettt lassúbb lejtésű (spondeikusabb), mint a görög, s itt is felmerült a jelzők kérdése. Sarkítva úgy mondhatnám: minél homéroszibb akart egy fordítás lenni, annál kevésbé lehetett szép latin szöveg, és minél szebben hangzott latinul, annál kevésbé volt homéroszi. Innen érthető, hogy viszonylag keveset fordították az eposzt, nem mert nem értették (sokkal nehezebb prózai szöveggel is megbirkóztak), hanem mert tudatosodott bennük a két stílus különbsége: a Homérosszal való szembenézés nyomán világosabban látták saját, a középkori latin stílustól nem kevésbé elütő, értékrendjük egészének megfelelően az antik latin példaképekhez igazodó stílusuk, a sajátosan reneszánsz latin stílus jellemző vonásai.³

Az első magyarországi Homérosz-fordítónak, aki még latinra fordított két részletet az *Ilias*ból, Janus Pannoniusnak, szintén ezekkel a nehézségekkel kellett megküzdenie. Hogy ez milyen magas fokon sikerült neki, azt máshol próbáltam

³ Vö. a Janus Pannonius görög versfordításairól szóló dolgozatom angol változatában mondottakat: *Verse Translations from Greek by Janus Pannonius*: Acta Ant. Hung. 20, 1972, 235; 270. — Az első Homérosz-fordítókról: Finsler: i. m. 16—28.

részletesen bemutatni.⁴ E fordítások azonban nemcsak mint egyszerű Homérosszal való szembesülések érdekesek, hanem, kivált az Iliasz 2. énekéből való részlet fordítása, mint imitatio, versengő utánzás is. Ezt a részletet ti. Cicero is lefordította, és Ovidius is elbeszélte.⁵ Janus tehát itt a maga Homérosz-átültetésének a nagy klasszikusokéval való szembesítésére hív fel, vagyis a stílus-eszmény megvalósítását két oldalról világítja meg, egyrészt Homérosz felől, akit fordít, de akitől bizonyos tekintetben mégis eltér, másrészt a latin példaképek felől, akikkel verseng, de akikhez mégis hasonlítani akar.

Ez a magas fokú stiliztikai tudatosság vagy tudatosítás azonban maga is egy nagyobb összefüggésbe illeszkedik. A klasszikus latin stílus a korszerű, a humanista műveltség ismérve volt. Vitéz János keserűen panaszkozik a magyarországi latinság pórias volta miatt,⁶ Janus pedig, aki nemegyszer szól indulatosan a hazai „barbár világról”, saját kijelentése szerint egyebek között éppen azért fordította a Diomédész – Glaukosz találkozást az Iliasz 6. énekéből, mert „nincs még egy olyan ragyogó dolog, mint az emberi előkelőségnek az a mélységesen erkölcsös kicsúfolása, amikor az emberi ősfák zöldelése teljesen találóan van az erdők lehulló lombjához hasonlítva, hogy a halandók méltán abbahagyják végre őseik dicsőségének barbár göggei való hánytorgatását, meggondolva, hogy nemzetségük mennyire hasonló a fák leveleihez, melyek tavasz derekán születnek, s az ős közeledtére leperegnek”.⁷

Homérosz tehát nemcsak a stiliztikai tudatosságot erősítette magyarországi fordítójában, hanem a művelt, a nyelvi műveltségére büszke reneszánsz költő öntudatát is műveletlen, latinul barbárul vagy sehogyan sem tudó,

⁴ *Janus Pannonius görög versfordításai*. In: *Janus Pannonius*. Szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Bp. 1975. 428–436.

⁵ Cicero, *De div.* 2, 63; Ovid. *Met.* 12, 11–23.

⁶ *Epist.* 2 p. 38, 3–12 Boronkai.

⁷ *Iani Pannonii Opera*. Utrecht 1784. II p. 76.

csak származására büszke környezetével szemben.⁸ Homérosz első magyarországi hatása tehát egyszerre nyelvi és eszmei volt, stíluseszmény-, műveltségeszmény- és világ-szemlélet-tudatosító.

Majd négy évszázad telt el, amíg Homérosz ismét ilyen formáló-tudatosító hatást gyakorolt a magyar irodalomban. Sok oka volt a hatás e hosszú szünetének, nem utolsósorban, hogy a XVII. századtól alig akadt, aki tisztességesen tudott volna görögül. Az újra-hatás megint a fordítás révén kezdődött, lényegében ugyanazoknak a homéroszi sajtáságoknak a felismerésével, amelyek a reneszánsz latin fordítóinak is kérdései voltak: a jelzők, a vers daktilikus lejtése, a nyelv retorikus (finomkodó) vagy nem retorikus volta — csak éppen itt nem a latin, hanem a magyar nyelv vonatkozásában. Kölcsey, aki már a század elején alaposabban elmélyedt a görög nyelv, közelebről Homérosz tanulmányozásában,⁹ 1814. január 22-én ezt írja Szemere Pálnak:

„Én a görög hexameterek fordításában mind eddig szerencsés lépést nem tettem, bár sokszor próbáltam. Az Appollonra írt homeroszi himnuszt s Bionnak Adónisát kezdém átültetni, de mind a görög epithetonokban, kivált a komponáltakban, mind a dactylus lábokban győzhetetlen nehézségek adták elő magukat. A németek sokkal szerencsésebbek, ők komponálnak és dekomponálnak azon szabadsággal, melyet a görög oly szépen tud használni.”¹⁰

1820. november 25-én pedig ugyancsak Szemerének:

„... Csinos, bájos szépségű Homért én ezerszer könnyebben adhatok, mint olyat, amelyet Kazinczy Ferenc durvának kiáltott.”¹¹

⁸ Részletesebben: *Janus Pannonius görög versfordításai*: i. h. 427–428.

⁹ Vö. levél Kazinczynak 1809. április 19-én: *Kölcsey Ferenc Összes művei*. Sajtó alá rend. Szauder Józsefné és Szauder József. Bp. 1960. (A továbbiakban: ÖM) III. 27.

¹⁰ ÖM III. 126–127. Hasonló értelemben ugyanaz nap Kazinczynak, uo. 123–124.

¹¹ ÖM III. 271. Kazinczyról mint Homérosz-fordítóról Ponori Thewrewk Emil Iliasz-fordítása bevezetésében: *Homeros Iliasa*. Bp.

A Homérosszal való szembesülés tehát itt nem a tulajdon stílusezsmény tudatosítása, hanem egyrészt a fordítás elvi kérdéseinek tisztázása, másfelől a költői nyelv nem elég hajlékony voltának felismerése és a nyelvfejlésztés szükségességének elismertetése irányában hatott.¹² A kettő természetesen összefüggött egymással, hiszen a nyelvgazdagítás és -finomítás egyik eszköze éppen a műfordítás volt. Hogy a nyelv pallérozására való törekvés megint milyen általánosabb összefüggésekbe illeszkedik, közismert.

Hasonló jelenségek tőlünk nyugatabbra is megfigyelhetők, korábban, kevésbé és nem feltétlenül Homérosszal kapcsolatban Angliában és Franciaországban, a XVIII. sz. közepén erőteljesebben és éppen Homérosszal kapcsolatban Németországban. Ez nyilván az egységes irodalmi nyelv iránti igénnyel is összefügg. Homérosz azonban más összefüggésben vált fontossá a XVII. sz. derekától a franciáknál, majd Nagy-Britanniában, a XVIII. sz. közepétől pedig Németországban.

Valószínűleg 1670-ben írta meg François Hédelin Abbé d'Aubignac nevezetes művét az Iliasról, amely ugyan nyomtatásban csak jóval később jelent meg, de baráti körben kéziratban is hatott.¹³ E mű mondanivalójának lényege, mint ismeretes, az, hogy az Ilias több szerző költötte, önálló énekek pusztá füzére, mely énekeket eredetileg nem írtak le, csak később szedegettek össze és rögzítettek írásban, Homérosz pedig, a nagy költő soha nem is létezett. A Homérosz-

1906. XXV—XXIX. Vö. Kölcsey Szemerének 1823. április 6. ÖM III. 278—1289.

¹² Vö. Szemerének 1813. november 4. ÖM III. 105; Kazinczynak 1815. július 5. 190, ahol a neologizmusokat Homéroszra hivatkozva védi stb.

¹³ *Conjectures académiques ou dissertation sur l'Iliade*. Paris 1715. Ez az első kiadás névtelenül jelent meg. Újra kiadta, alapos bevezetéssel és jegyzetekkel V. Magnien, Paris 1925. A mű jelentőségére először G. Finsler hívta fel a figyelmet: *Die Conjectures académiques des Abbé d'Aubignac*: Neue Jahrbücher 8, 1905, 495—508, és i. m. 208—210.

kritika már d'Aubignac számára sem csak valami elvont történeti kérdés volt, hanem — az általa ismert Bacon szellemében — a tekintélyek vak elfogadásával szemben az egyedül a józan észre támaszkodó, szabad kutatáshoz való jog biztosítását is jelentette. Ez nem lehetett minden kockázatos időszerűség nélkül, különben a szerzőnek aligha kellett volna olyan nyomatékosan hangsúlyoznia, hogy politikai és vallási vonatkozásban feltétlenül elismeri a tekintélyeket.¹⁴

Ez azonban csak előjáték volt egy másik nem kevésbé nagy horderejű vitához, melyben a „homéroszi kérdésnek” szintén jutott szerep. 1687-ben, Ch. Perrault költeményével vette kezdetét az az irodalmi harc, mely a régiek és a modernek vizálya néven közismert, s mely a fejlődésgondolat és a történelmi szemlélet első öntudatos megnyilvánulása volt.¹⁵ Barbár és fejletlen viszonyok közt csak barbár és tökéletlen költészet jöhet létre, viszont minél kifinomultabb egy társadalom, annál tökéletesebb a költészete — így a modernek, míg a régiek hívei, elismerve, hogy a költőt körülményeiből kell megérteni, azt igyekeztek bizonyítani, hogy a barbár körülmények között is megnyilvánulhatnak olyan sajátságok, amilyeneket a fejlett korok is értékelhetnek, pl. az egyszerűség. Mindkét fél érvelésében jelentős helye volt a homéroszi költeményeknek, mindkét fél Homéroszban egy primitív kor költészetét látta, csak amíg az egyik fél ezért mint túlhaladottat, s mint a régi kor bálványát elvetendőnek tartotta, a másik éppen azért, mert egy primitív világ egyszerűségét fejezte ki, talált benne becseset. Mindkét fél megegyezett ui. abban, hogy a szellemi élet, s így a költészet is, közvetlen

¹⁴ *Conjectures* 1—3; 28; stb. Vö. de la Motte és Mme Dacier vitáját, idézi Magnien a bevezetésben, XIX, 2. j.

¹⁵ A részletekre vonatkozólag lásd D. M. Foerster: *Homer in English Criticism. The Historical Approach of the Eighteenth Century.* New Haven 1947. 1—15; K. Simonsuuri: *Homer's Original Genius. Eighteenth Century Notions of Early Greek Epic.* Cambridge 1979. 19—36. Primitívégéért mindamellert senki sem magasztalta a homéroszi világot.

kapcsolatban van a társadalom fejlettségével, s ez a kapcsolat egyértelmű és egyirányú: a szellemi élet a társadalom fejlettségének függvénye, valamint abban, hogy a fejlődés maga is egyirányú és egyenes vonalú, s Homérosz mindkét fél számára fontos volt a maga világának értelmezésében.

A homéroszi költemények Vico számára is egy nyers kor nyers kifejezései voltak, vagyis a költészet szerinte is szoros összefüggésben van korával.¹⁶ Mégis nagy a különbség közte és a franciák közt. A franciák lenézték vagy mentegették Homéroszt nyersesége miatt, értékelésükben mindenesetre a saját korukhoz viszonyították. Vico a költeményeket a maguk korában értékelte: a homéroszi költemények azért nagy alkotások, mert nyersen fejeznek ki egy nyers kort, ha nem azt tennék, nem lennének nagyok.¹⁷ Vico továbbá a mitológia és a költészet alakjaiban nemzedékek közös, formálódó és a képzelet által kiterjesztett tapasztalatainak képekben való általánosítását látta.¹⁸ Ezek az alakok tehát nemzedékek közös alkotásai, s ha a homéroszi költemények különféle sajátságai arra mutatnak, hogy a költemények nem egy helyen és nem egy időben keletkeztek, úgy ez azt is jelenti, hogy Homéroszban a görögök a költőre vonatkozó tapasztalataikat összegezték, a neki tulajdonított költeményekben pedig a maguk nemzedékeken keresztül alakuló-öröklődő történelmi tapasztalatait.¹⁹ Homérosz tehát épp úgy fizikai valótlanság és metafizikai (költői) igazság, mint a költői

¹⁶ *Cinque libri de' principi di una Scienza nuova*. Napoli 1730. (Ez már valójában a második kiadás, de az „igazi Homéroszról” szóló fejtegetést csak ebbe iktatta be.) Alább a könyv, a szakasz és a fejezet-számot, valamint a magyar fordítás — G. Vico: *Az új tudomány*. Ford. Dienes Gedeon és Szemere Samu. Bev. Rozsnyai Ervin. Bp. 1979². — lapszámait idézem.

¹⁷ „Nisi ita saepe dormitaret, nunquam bonus fuisset Homerus” — idézi egy másik művéből B. Croce: *Saggi filosofici*. II. La filosofia di Giambattista Vico. Bari 1933³. 199.

¹⁸ 1, 2, 37 p. 195; 1, 2, 47 p. 199.

¹⁹ 3, 2 prol. 523— 524.

alkotások alakjai. Amíg tehát a franciák esetében a költő és a társadalom viszonya csak annyiban volt fontos, hogy az utóbbi meghatározza az előbbi, s így lett Homérosz a fejlődésgondolat, pontosabban a saját fejlettségükről alkotott elgondolásuk bizonyítéka, Vico számára ez a kérdés az alkotó egyéniség és közösség viszonyát jelentette, Homéroszt pedig annak bizonyítékául hozta fel, hogy ezen a korai fokon még nem az egyén a nagy alkotó, hanem a közösség: a nép alakítja-bővíti az egyszeri tapasztalásból kicsírázó művet. Alkotó és közösség ekkor még egy volt.

Nem sokkal később Skóciában ugyancsak a fejlődésgondolatból kiindulva egy másik vonatkozás vált meghatározóvá, az nevezetesen, hogy a primitív viszonyok közt még nincsenek megkötöttségek, sem társadalmi, sem irodalmi törvények és szabályok, amelyek gúzsba kötnék az embereket, s így mindenki szabadon, őszintén, erőteljesen kimondhatta azt, amit érzett és amit látott. A költő ennek megfelelően akkor nem más költőket utánozott, hanem ő is azt mondta el, amit látott, a természet utánózta (természetten az egész környező világot értve): eredeti tehetség (original genius) volt. Ilyen eredeti tehetség volt a görögöknél Homérosz, a keltáknál Ossian. Ilyennek látta Homéroszt Th. Blackwell 1735-ben,²⁰ s ezért hatott olyan hihetetlen mértékben R. Wood felismerése, hogy az eposzok kifejezései alapján „be lehet tájolni” Homéroszt, meg lehet határozni, hogy honnan nézve az Égei medencét szólott, hiszen a táj olyan, amilyenek Homérosz látta, vagyis Homérosz valóban a természetet utánózta, Homérosz csakugyan original genius.²¹ A brit

²⁰ *An Enquiry into the Life and Writing of Homer*. London 1735. Kül. 34–36; 51; 57–69; 104; 114. (A könyvön nem szerepel a szerző neve.) Bár visszatérő gondolat, hogy Blackwellnek és a skótoknak ismerniük kellett Vicot, ez a század első felére nem bizonyítható.

²¹ R. Wood: *An Essay on the Original Genius of Homer*. London 1769 (és hamarosan újabb kiadások). Kül. VI–XVI. Az original genius legnépszerűbbé vált kifejtése: Ed. Young, *Conjectures on Original Composition*. London 1759 (eredetileg névtelenül; még azon évben

kritikusok tehát — ugyancsak elfogadva a fejlődésgondolatot, s így azt, hogy az emberiség korai korszaka primitív volt — azt hangsúlyozták, hogy éppen, mert primitív volt, az egyéniség szabad érvényesülése elé nem voltak akadályok állítva. Náluk az egyéniség-gondolat vált hangsúlyossá, s Homéroszban, ill. a hatvanas évektől kezdve Ossianban éppen ezt a szabályoktól nem nyügözőtt, a természetet utánzó eredeti tehetséget látták, Homérosz által is tudatosítva a maguk korának egy fontos esztétikai és társadalmi értékét.²²

Ezek az eszmék hatottak német földön, ahol azonban a viszonyok mások voltak, mint Franciaországban vagy Nagy-Britanniában, a polgárság gyengébb, a különféle megkötöttségek erősebbek. Érthető, ha itt a hangsúly inkább az egyéniség szabadságára esett, a szabadságra a társadalmi megkötöttségektől, és — összefüggésben a némettség mint program gondolatával is — főképpen a szabadságra a (francia) klasszicizmus szabályaitól, és érthető, ha az a kor, amelyben ilyen megkötöttségek nem léteztek, eszményi színben tűnt fel előttük. Az emberiség gyermekora gondolatnak itt egészen más értéke lett, mint Bacon vagy Voltaire számára. Ennek megfelelően alakult a német felvilágosodás Homérosz-képe, elsősorban Herdernél.

Herderre hatott Wood és hatott Blackwell,²³ de eszméiket a német viszonyoknak megfelelően alakította. Ő nem beszél

második kiadás), de számos más munka is foglalkozott a kérdéssel. Vö. még P. Kaufmann: *Heralds of Original Genius*. In: *Essays in Memory of Barrett Wendel by his Assistants*. Cambridge Mass. 1926. 191—217.

²² A skót kritikusokról L. Whitney: *English Primitivistic Theories of Epic Origins*: *Modern Philology* 21, 1923—1924, 339—378; Foerster: i. m. 41—62; Simonsuuri: i. m. 119—131. Elgondolásaik jórészt megelőzték Rousseau-t és a „nemes vadember” képzetét.

²³ *Fragmente über die neuere deutsche Literatur. II. Wie kennen wir die Griechen?*: Herders Werke (Düntzer) XIX 130: Blackwell „kulcs Homéroszhoz”. A munka 1767-ben jelent meg, de 1759 és 1763 közt íródott. (A további hivatkozások is a Düntzer-féle kiadás szerint.)

a primitív viszonyok barbár voltáról (mint ahogy Ossian vonatkozásában az ezt egyébként nem szépítő skótok is erősen eszményítették az ősi állapotokat), Homérosz az ő számára a derűs egyszerűség világa lett, melyet, Ossianéhoz hasonlóan, még nem rontott meg a mesterséges és mesterkelt kultúra.²⁴ Az ő szemében Homérosz a nép gondolatait, tudatát kifejező népköltő, aki nem népétől – nyelvétől idegen normák meghonosításával vesződött, akit nem tudós szabályok vagy természetfeletti ihlet vezetett, hanem aki személyes élmény alapján, szóban alkotott egységes alapgondolatú, de tetszés szerint tovább alakítható költeményeket, s akinek költeményei szerves fejlődés módján épültek tovább a hagyományban, mígnem azokat összegyűjtötték és írásban rögzítették.²⁵ Bár Herder nem hangsúlyozta annyira a „genius” szerepét, mint a skótok, nem is oldotta fel a költő személyét a közösségben, mint Vico. Az ő figyelme is elsősorban az alkotó személyiségre irányult, s Homérosz-képében bizonyos

 Továbbá: *Von Ähnlichkeit der mittleren englischen und deutschen Dichtkunst* usw. (1777): Werke V 383; *Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian und alte Völker*: uo. 351–352; 358–360; stb. Herder Homérosz-képéről lásd. F. Wagner anyaggyűjtését: *Herders Homerbild, seine Wurzeln und Wirkungen*. Diss. Köln 1960.

²⁴ Wood még szinte mentegetődzött Homérosz írástudatlansága miatt (i. m. LXV), Herder viszont Blackwell és a skót kritikusok szellemében a tudós és szabályokat szem előtt tartó gondolkodásmódot egyenesen károsnak ítéli a költői alkotás szempontjából: *Auszug . . .*: Werke V 349.

²⁵ *Stimmen der Völker in Liedern*. Előszó (1778): Werke V 5. A homéroszi költészet és általában minden költészet néphez való közelségét már Vico kiemelte, de Viconál ennek a fogalomnak sokkal inkább politikai és filozófiai töltése volt, mint Herdernél. Mindenesetre nincs kétségtelen jele, hogy Herder már ekkor alaposan ismerte volna Vicot: O. v. Gemmingen: *Vico, Hamann und Herder*. Leipzig 1918. 37; G. A. Wells: *Vico and Herder*. In: G. Tagliacozzo (szerk.): *Giambattista Vico*. An International Symposium. Baltimore 1969. 93–102. — Összefoglaló jellegű: *Homer ein Günstling der Zeit* (1795): Werke VII 253–274.

értelemben a német felvilágosodás költő és kultúra-képe is összegeződött.

Nálunk ugyan Herdernek a népköltéssel, annak nyelvvel kapcsolatos gondolatai hamar terjedtek,²⁶ Ossian is népszerű lett,²⁷ Homérosz hatásáról azonban még jó darabig nem beszélhetünk, s mikor Homérosz először igazán kérdéssé vált, mint láttuk, akkor is nyelvi és stiláris vonatkozásban lett az önismeret és az önértelmezés előmozdítója.²⁸ Költészettörténeti kérdéssé akkor lett, amikor már nem a nyelv, hanem általában a népiesség került a figyelem előterébe (növekvő politikai töltéssel), éspedig főképpen Arany munkásságában.

Gyulainak írt ismeretes önéletrajza szerint Arany a harmincas évek második felében vette elő Homéroszt és ottan ottan olvasgatta, küzdve a nyelvvel,²⁹ de igazán a negyvenes évek közepén merült el benne.³⁰ Minden valószínűség szerint ekkor már ismerte Herdert, legalább ennek Homéroszt és Ossiant összehasonlító tanulmányát: az *Ősszel szembeállításában*, mint Pukánszky Béla rámutatott, feltűnően sok a rokon vonás a két költő herderi összehasonlításával.³¹ Talán

²⁶ Pukánszky Béla: *Herder hazánkban*. I. Herder és a népies irány. Bp. 1918.

²⁷ Vö. Heinrich Gusztáv bevezetését Fábián Gábor *Ossian-for-dításához*. Bp. 1903. 3–96; Elek Oszkár: *Ossian kultusz Magyarországon*: EPhK 57, 1933, 66–76.

²⁸ Sajátos módon nálunk Kisfaludy Sándor az első, aki — nyilván nem Homérosz, hanem Herder olvasása nyomán — az iskolás kritikával szemben a lángész szabadságát hangoztatja, Homéroszra és Ossianra hivatkozva (Pukánszky: i. m. 82–83), de félek, ez inkább csak eszmei alap keresése a kritika elviselni nem tudásához.

²⁹ Gyulai Pálnak írt levél 1855. június 7-én, *Arany János Összes művei*. Kritikai kiadás. (A továbbiakban: ÖM) XVI. 559–560.

³⁰ Szilágyi Istvánnak 1846. febr. 22. ÖM XV. 28–9.

³¹ Homérosz és Ossian együtt említve a Petőfinek 1847. február 28-án írt levelében: ÖM XV. 59. Homérosz Herdernél is egy „ifjú nép” költője, Ossian a hősi kor utolsó hangja: *Homer und Ossian* (1795): Werke XVII. 405–418. Vö. Szilágyi István levelét Aranyynak 1847. április 9.: ÖM XV. 80. Pukánszky: i. m. 85–90.

a skótok gondolatai sem voltak számára ismeretlenek – Petőfi ismerte Blair tanulmányát Homéroszról és Ossianról, s alkalmasint ez adta neki az alapot a maga összehasonlító versének megírására³² –, mindenesetre Arany költeményében e szavak: „Törvényök nincs – boldog hiány! A vének élő szája rendel Igazságot . . .” inkább a skótok Homérosz-képére emlékeztetnek. Ennek kiemelését persze Arany a Bach-korszakban, a régi jó táblabírákra való nosztalgikus visszagondolás légkörében, fájdalmasan időszerűnek is érezhette.

Ez azonban nemcsak az ötvenes évek elejének pillanatnyi hangulatából adódott. 1847. február 28-án Petőfinek írt, gyakran idézett levelében arról beszél, hogy egy Homérosz típusú költő a még szolgává nem igazott magyarság világába illett volna, az ő magáéba inkább Ossian.

„Egy ily epost, remélem, vérré tanulna a nép s buzgóbban énekelné azt, mint az olasz matróz *Gerusalemme liberata*ját; a nemesi rend (talán) elszégyelné magát, átvennie a néptől, mint most a népdalokat, s lenne a költészet nem az „írástudók és farizeusok”, hanem a *nemzet* költésze.”³³

Nem sokkal később pedig Szilágyi Istvánnak – hasonló összefüggésben – az Iliaszt és az Odüsszeiát említi mint „nép epost”:

„Bennök az egyszerűség a költői fenséggel párosulva van, s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam.”³⁴

Arany tehát mindjárt Homérosszal való első behatóbb foglalkozása során kialakította a maga felfogásának legalább alapjait Homérosz költészettörténeti helyét illetően: annak a kornak a költője ő, amikor – hogy megint az *Ősszel* szavait idézzem – „elnyomás, népszolgaság . . . ismeretlenek”, amikor a nép társadalmilag is, művelődésileg is egynemű közösséget, a teljes társadalmat jelentette. Ez természetesen

³² Pukánszky: i. m. 87.

³³ ÖM XV. 59, vö. Pákh Albertnek 1853. február 6.: ÖM XVI. 170.

³⁴ 1847. nagypéntek: ÖM XV. 77.

még lehetne herderi vagy skót eredetű felfogás — bár Arany történelmileg-társadalmilag sokkal határozottabban fogalmaz, mint Herder —, Arany azonban ezt, Herder szellemétől nem idegen módon, de feltétlenül a hazai viszonyokhoz igazodva (amiben Petőfi költészete mellett Erdélyi János, egyébként szintén herderi ihletésű, népköltészet-dolgozatának is lehetett szerepe), mint a Petőfinek írt, idézett levele mutatja, mindjárt a nemzeti kérdésével összefüggésben szemlélte, s ezzel új távlatba állította: Az ősi egyneműség felbomlott, a „nép” a nagyobb közösségnek, a nemzetnek egy része lett, a kultúra is kettéhasadt, s a feladat, amely a költő előtt áll, olyan költészet teremtése, amely a megváltozott körülmények között is az egész, már nem egynemű közösség vérévé válhatik, amelyet az egész nemzet a magáénak elfogad. A kérdés tehát az: miképpen lehet a homéroszi költő viszonyát közösségéhez más, bonyolultabb körülmények között megismételni. A kettőnek, Homérosznak, „az ókor emberének” és magának, „az újkor emberének” viszonyba állítása segítette Aranyt mind Homérosz, mind a maga helyzetének tisztán látásában (még akkor is, ha a homéroszi társadalmat herderien eszményítve látta). Ezért látta a különbségeket is a Homérosz meg a maga helyzete közt, ezért nem bálványozta vakon és utasította el a klasszikus eposz külsőségeiben való utánzását, ezért figyelte Ossiant, a Nibelung Éneket, Firduszit is, hogy a ma helyzetét értse ezek által is jobban, de ezért tér vissza, „a nemzet költőjének” szolgálatára készülve, mégis újra meg újra a Homérosz-kérdésre, mindig a költő és a közönség viszonyát vizsgálva.³⁵ Azt a kérdést tehát, amely a francia felvilágosodástól kezdve a Homérosz körül folyó viták alapja volt, de amelyet sokszínűségében és konkrét történeti-

³⁵ Arany és a népiesség kérdéséről Sótér István: *A magyar irodalom története*. Főszerk. uő. IV. Bp. 1965. 53—59, és főleg Barta János: *Arany és a XVIII. század*: ItK 75, 1971, 574—583. = *Klasszikusok nyomában*. Bp. 1976. 244—255; Aranyról „a nemzet költőjéről”: Keresztury Dezső: „Csak hangköre más”. Bp. 1987. 241—310; az Ossian szerepről 268—270; a keserű kiábrándulásról 392—393 is.

ségében még Vico vagy Herder sem ragadott meg úgy, mint Arany. A fáziskésés az európai viszonyokhoz képest és a forradalom elé menő, majd annak bukását szenvedő magyar társadalom viszonyai határozottabb társadalmi és történeti látást, a Homérosszal és általában az epikával kapcsolatos európai nézeteknek nem pusztá átvételét, hanem mindjárt a hazai viszonyokra tekintő, de általánosan is érvényes továbbvitelét is tették lehetővé.

Az ötvenes évek elején Arany örömmel lelte fel ez irányú, még ki nem mondott gondolataihoz hasonlók kimondását Csengery Antal egy dolgozatában *A hőskölteményekről általában*, amely ezután viszont segíthette őt ezeknek a gondolatoknak a kifejtésében:

„Nagyon kielégített, mint az utas jól érzi magát, ha ismeretlen helyen egy úton megindulván, valaki bizonyossá teszi, hogy nem tévedt el.”³⁶

Tekintve, hogy az Arany szakirodalom, amennyire ismerem, ezt a dolgozatot jobbra vagy figyelmen kívül hagyja, vagy inkább csak az eposzi hitel összefüggésében említi, az utolsó részre összpontosítva a figyelmet,³⁷ talán nem lesz felesleges fontosabb gondolatait ismertetni.

„A hagyományokat, mondákat a szó, a beszéd őrzi meg – írja Csengery. A történetírás előtt keletkeztek; s nélkülöztek az anyag azon merevségét, melyet az írástól kölcsönöz a történet [ÖM XI. 326]. Amint szájról szájra szállnak: újabb

³⁶ Levél Tompának 1853. július 11-én, ÖM XVI. 259. Csengery tanulmánya eredetileg a Délibáb 1853. március 13-i számában jelent meg, újra közölve: *Csengery Antal Összegyűjtött munkái*. Bp. 1884. V. 326–34 (eszerint idézek). Vö. még Csengery dolgozatát Szabó István Iliasz-fordításáról: *Divatcsarnok* 1854. december 4. = Csengery A. Össz. munk. V. 321–325. Csengery mindkét dolgozatában Ponsardra hivatkozik, aki akkoriban Magyarországon is népszerű volt, de akinek ide vonatkozó fejtegetéseihez nem tudtam hozzáférni.

³⁷ Voinovich Géza: *Arany János életrajza*. II. Bp. 1931. 228–229; ÖM XVI. Adattára ismerteti Délibáb címszó alatt, 1147; rövidebben utal rá Keresztury: i. m. 391, de az Arany eposz-elméletével, esztétikájával foglalkozó dolgozatok nem említik.

adalékokat veszen föl az eredeti anyag, amelyek betöltik a hiányokat, hézagokat az események közt, egybefűzik, ami szét és külön van válva, egyszerűsítik a bonyolultat, megnagyítják az idomokat, s bensőbb jelentőséget tulajdonítanak az esetlegesnek . . . A népszellem mintegy öntudatlanul jár el a költői föladatban, díszítve, rendezve, toldva, indokolva.” [ÖM X. 268; 334; XI. 327; 331 – 2]. Így járnak el a dalnokok az elődök sikerült alkotásait átvéve, a fogyatékosabbakat tökéletesítve, a kiemelkedő tetteket keresve, s a többit ezek köré rendezve, amíg végül minden megtalálja a maga helyét, megteremtődik a részek között az egyensúly [ÖM X. 267; 334; XI. 327 – 8]. „A költő, ki ez építészeti föladatot teljesíti, utolsó helyen áll a dalnokok sorában, s egyszersmind magasan mindnyájuk fölött [ÖM X. 334]. Népelmű hűséggel teremtmő önállóságot, a szemlélet frissességével s a részletek . . . elevenségével . . . nagyobbszerű rendező lángészt kell párosítania . . . E mondákból hősköltemény akkor alakul, midőn a népek egyszerű, ősi viszonyaikból kibontakozva, átalakulás küszöbén állnak, de a kezdődő polgárisodás nem törleszté még el az ifjúság emlékezetét s az epicus múlt tisztán él a nemzet öntudatában” [ÖM X. 549]. – Fontos, hogy idegen hatás vagy a történeti kritika szelleme ne rontsa meg a mondák hőskölteménnyé alakulásának folyamatát [ÖM X. 270 – 3; XI. 21 – 2]. Homérosz „több mint művész; mert hű, mert igaz. Egyszerű, primitív erkölcsöket rajzol, gyermek nyelvén.” Éppen ebben a tekintetben jól látható a különbség Homérosz és a későbbi epika között, elég a homéroszi beszédek a vergiliusiakkal összehasonlítani [ÖM X. 345]. Végül arról szól, hogy az újkori epikus költőnek lehetőleg ragaszkodnia kell a hagyományokhoz, „melyeket a dalnokok szájából vőn át a krónika”, bele kell élnie magát a korba, amelyet ábrázol.³⁸

³⁸ Az idézetek, sorrendben, a következő lapokról: 327; 328; 329–330; 332; 333. A szövegben szögletes zárójelben néhány párhuzamos Arany-hely.

Minden Arany-ismerő azonnal látja, melyek azok a gondolatok, amelyek a *Zrínyi és Tassoban*, a *Naiv eposzukban* vagy valamelyik bírálatban megjelennek, de azt is, hogy amíg Csengerynél a hangsúly a történelem és a költészet viszonyára esik (hogyan alakul át a történelem költészetté), Aranynál a költői alkotás folyamatára. Ezért csupán néhány gondolatot ragadok ki, amelyek Arany Homérosz-értelmezése szempontjából fontosak.

Az első a költőnek és közönségének szolidaritása [ÖM XI. 326]. Ez abban a korban „midőn nép és nemzet elnevezés egy jelentéssel bírt, midőn a nemzet színe, java, bár külsőleg míveltebb, csinosabb, daliásabb — szellemileg épp oly naiv állapotban élt, mint a köznép” (ÖM X. 269), amikor az egyén nem volt „még bizonyos naiv egyformaságból teljesen kibontakozva” (ÖM X. 334) természetes volt. Ebben a szolidaritásban alakult a monda, a költészet. A kiindulópontot itt az a „számítanilag ugyan meg nem határozható, de korlátolt mennyiségű alapvonás” jelenti, melyekre az élet sokféle viszonyai visszavezethetők (X. 332), s melyek alapján — tehát nem feltétlenül történeti események alapján! — mint legnagyobb inventor, a nép (a névtelen egyesek sokasága) a történeteket kitalálja (ÖM X. 334). Ezek a lelemények öröklődnek nemzedékről nemzedékre, s gömbölyödnek, alakulnak mind kerekrebbre (ÖM X. 334; XI. 24; 227). Ez két dolgot jelent. Az egyik, hogy a közösség ellenőrző szerepet tölt be, „melyet a nép e költemények elfogadása, továbbadása közben gyakorolt” (ÖM XI. 326), elvetette, ami nem tetszett s elejét vette, hogy a költő a nép ízlésétől, világától idegen, romantikus szörnyeknek adjon lételt (ÖM X. 334), másfelől azt, hogy megőrizte, „felkincselte” a költők számára azt, ami neki tetszett, amire nézve tehát „az énekszerző biztos lehetett, hogy elevenen érdeklik hallgatóit” (ÖM XI. 326; vö. X. 334). Ezt a folyamatot szerencsés esetben egy hivatásos dalkokrend viheti tovább (ÖM X. 334; XI. 505). E rend tagjai középszerű költők lehetnek, de nekik is megvan a maguk tisztas feladata. Ők őrzik a költészet Vesta-tüzét, „melynél egy leendő lángész

isteni fátyláját meggyújtja” (ÖM XI. 188; vö. XVI. 251). E közepszerűek alakítják ki azon formákat, belső idomokat, amelyek révén a költészet célja elérhető (ÖM XI. 553; X. 265), amelyekből a lángész megalkotja a nagy művet (ÖM X. 334). Mert a lángész sem a semmiből teremt, és nem csak azt mondja el, amit lát, nem csak a „természetet utánozza”. Homérosz sem (ÖM X. 331). „Költészetben – valamint minden ágában a művészetnek – többé-kevésbé mindnyájan utánczó vagyunk. Maga a lángész meglevő példányok után indul” (ÖM XI. 164–5).

Arany tehát határozottan elutasítja a csak a természetet utánczó, „eredeti lángész” gondolatát, de a legkevésbé sem tagadja a lángész szerepét (ÖM XI. 156), csak beleilleszti egy folyamatba, amelynek egy pontján a lángész megjelenik, s korából merítve táplálékát „kifejezője bír lenni a közhangulatnak”, s mert ezt meg tudja tenni, mehetnek át alkotásai a sokaság ajkára, másfelől azonban „irányt jelöl, midőn ez irány még csak homályos sejtelem a sokaságnál” (ÖM XI. 488; 354; vö. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. IV. 422). Így ment át Homérosz is a nép ajkára, s a szájhagyomány nem feltétlenül csak ront. „Ki merné eldönteni, vajon az az Iliász volt-e tökélyesebb, amelyet a maeoni vak koldus önjakúlag zengett phorminx-án, vagy az, melyet néhány századdal később, neve alatt összegyűjtöttek?” (ÖM X. 327).

Arany ui. Homéroszt nem író-költőnek tartotta. „A homéri művek egysége, s maga Homér is mint szerző megállhat a nélkül, hogy őt amolyan írogató, csiszolgotó költőnek kellene képzelni. A tárgyakat, sőt részben a formát is, örökölhette előbbi dalnokoktól, s az így nyert anyagot geniusza újjá teremthette, eggyé is olvaszthatta, a nélkül, hogy művét szükségképp le kellett volna írnia, segítvén emlékezetét az ismeretes anyag, sőt az alak némi durványa is. Ily módon nem kell hozzá oly hihetetlen emlékező tehetség, mint ha elejétől fogva sorrul sorra az egészen újon költöttet meg kellett volna tartania elméjében.” (ÖM XII. 136–7) Aranynak ez a felfogása nemcsak azért érthető, mert az egész XVIII. szá-

zadban meglehetősen elterjedt nézet volt, hogy Homérosz nem írt, amit Wolf filológiai érvekkel támogatott, hanem mert ez illett a költő és közönsége közvetlen kapcsolatáról alkotott elképzeléséhez: mihelyt az írás elterjed, ez a közvetlen kapcsolat megszakad, az egyik oldalán áll az egyedül aktív író, a másik oldalon az egészen passzív olvasó, s megszűnik a lehetősége, hogy a közönség elutasító magatartása a silány mű fennmaradását megakadályozza (ÖM XI. 326–7).

A homéroszi költő helyzete azonban még egy fontos vonatkozásban különbözött az újkoriétól. A homéroszi költő a közösségtől felkincselt anyagból merített, így válhatott maga is közkinccsé, kitalált történettel soha (ÖM XI. 11). A költemény anyagát a közösség egésze valónak fogadta el, az eposz hitele adottság volt. Mihelyt azonban az egységes kultúra megbomlik, a történelmi kritika felébred stb., ez az adottság megszűnik, s a költő vagy bevallottan kitalált történettel áll elő, eltérve a régi epikus költő magatartásától, vagy, ha meg akarja ismételni az új körülmények között is annak helyzetét (mint ahogy Arany ezt akarta), meg kell teremtenie az eposz hitelét, alapjában a homéroszi költőtől nem eltérő módon, a hagyományra hivatkozva, amely mint hagyomány elfogadott. Ezt a kérdést azonban, az eposzi hitel kérdését, a szakirodalom bőven tárgyalja.³⁹

Látnivaló, hogy míg Arany a negyvenes évek végén a Homérosz-helyzet és a maga helyzete közti különbségnek első-sorban társadalmi vonatkozásairól beszélt (egynemű, szabad nép – nem egynemű, egy részében nem szabad nemzet),

³⁹ A kérdésre a szakirodalom viszonylag későn lett figyelmes, bár már Arany László felhívta rá a figyelmet: Tolnai Vilmos: *Arany János az „eposzi hitel”-ről*: EPhK 26, 1902., 73–75; Pap Illés: *Arany János az „eposzi hitel”-ről*: uo. 248–250; Ritoók Emma: *Arany János elmélete az époszról*. Bp. 1906. 18–25 (a kérdés első elemző tárgyalása); Gálos Rezső: *Arany János esztétikája*: EPhk 34, 1910., 751; Szinnyei Ferenc: *Arany János tudományos munkássága*: BpSzle 143, 1910., 215–217 (alig több mint a helyek felsorolása); Mitrovics Gyula: *Arany János esztétikája*: ItK 35, 1925., 176–177; stb.

az ötvenes és hatvanas években e különbségnek elsősorban művelődési – költői vonatkozásait dolgozta ki, változatlanul attól a céltől vezetette, hogy az évszázadok folyamán a néptől felkincselt anyagból és idomból teremtse meg azt az alkotást, amelyet az egész nemzet úgy tud a magáénak elfogadni, mint Homéroszt a maga közönsége.

Arany Homérosz-értelmezésének azonban nemcsak a maga kora számára volt jelentősége, és nemcsak visszafelé vezetnek szálak Herderhez és a skótokhoz, hanem előre is, a XX. század felé, s nem állhatom meg, hogy ezekre legalább röviden ne utaljak. Arany a homéroszi költészetet szóbeli költészetnek tartotta. M. Parry óta (1932) ez a gondolat megint tért nyert. Előadó és hallgató kölcsönhatását Arany a népi mesemondók gyakorlatában figyelhette meg, az eposzt illetően inkább kikövetkeztette. W. Radloff óta ezt epikus énekmondók esetében annyian és annyifelé figyelték meg, hogy ma már közhelynek számít. A közönség „preventív cenzúrájáról”, amely elfogadja és fenntartja, vagy elveti és ezzel – írás nem lévén – örökre eltemeti a művet P. Bogatyrev és R. Jacobson írt, az énekmondók egymás közti kölcsönös kritikájáról, mellyel megakadályozzák a hagyományos stílusról és világréptől való eltérést V. Zsirmunszkij; a közösség ellenőrzésének jelentőségét a szövegazonosság megőrzésében G. S. Kirk emelte ki. Ha a belső idomot tipikus szerkezetnek, menetnek értjük (Arany a ballada vonatkozásában használja is ezt a szót), úgy W. Arend, Marót Károly vagy A. B. Lord munkáira utalhatok. Arany eposzfejlődési elgondolása tehát éppen nem tekinthető elavultnak.⁴⁰

⁴⁰ M. Parry: *Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making*. I. Homer and Homeric Style: Harvard Studies in Classical Philology 41, 1930., 73–147, és főleg II. The Homeric Language as the Language of an Oral Poet: uo. 43, 1932., 1–50. — W. Radloff: *Proben der Volkslitteratur der nördlichen türkischen Stämme*. V. 2. St. Petersburg 1885. XIX. — P. Bogatyrev—R. Jacobson: *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens*. Donum Natalicium Schrijnen. Nijmegen—Utrecht 1929. 900–13. V. M. Zsirmunszkij—H. T. Zarifov: *Уз-*

Ez az elgondolás azonban kétségkívül XVIII. századi előzményekre támaszkodik. Van azonban Arany Homérosz-értelmezésének egy olyan eleme, amely szinte teljesen egyedülálló a maga korában. Homéroszban a XVIII. század és jórészt a XIX. század is a naiv derű költőjét látta. Arany, aki a végzet-szerűséget az eposz, mindenféle eposz elengedhetetlen elemének tartotta, az Iliaszban is ezt ismerte fel: Achilleusz a halálra szánt hős, akinek azért tudunk minden vadságot, kegyetlenséget megbocsátani, mert tudjuk, hogy halála felé megy. Achilleusz „végzetes” hős (ÖM X. 365–6). Bár Arany nem beszél tragédiáról, sőt, megkülönbözteti a tragédia-hőst az epikus hőstől – „a tragikai hős bátor a sors ellen, *míg* leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor, *noha nem* hiszi annak”⁴¹ –, de amit az epikus hősről mond, semmivel sem kevésbé tragikus: ez a heroikus pesszimizmus magatartása. Ezzel Arany a XX. század derekának Iliasz-értelmezését, a tragikus Homérosz-értelmezést készítette elő.⁴²

Mert a századvég és a századforduló változást hozott a hagyományos ókorszemléletben és változást a Homérosz-képben. A társadalmilag, politikailag, szellemileg válság felé

бекский героический эпос. Moszkva 1947. 38–41. G. S. Kirk: *The Songs of Homer.* Cambridge 1962. 100–101. — W. Arend: *Die typischen Szenen bei Homer.* Berlin 1933; Marót, K.: *Les origines du poète Homère:* *Revue des Études Homériques* 4, 1934., 24–26 (és később többször); A. B. Lord: *Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos:* *Transactions of the American Philological Association* 82, 1951., 71–80. — Arany is igazában azok közé a filológus költők közé tartozott, akiknek elmúltát Nietzsche oly fájdalmasan panaszolja i. m. 329.

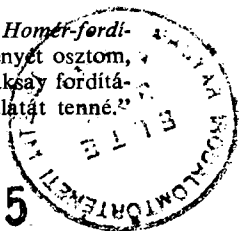
⁴¹ ÖM X. 367; vö. Tompának 1854. okt. 18.: ÖM XVI. 493; 1848. április 22-én Petőfinek Toldiról szólva így ír: „Drámai a föllépés, drámai, sőt, ha sokat nem mondok, tragikus a lelépés”.: ÖM XV. 201.

⁴² Erről bővebben: *A Homérosz-kép változásai a 20. században:* Magyar Tudomány 30, 1985., 813–814. A 19. században tudtommal csak G. W. Nitzsch látott Achilleuszban tragikus alakot: *De historia Homeri . . . meletemata.* II. Hannover 1837. 18–19, és későbbi munkáiban is.

menő kor számára a „csendes nagyság” egy kicsit a csendes unalommá kezdett válni, a filológusok vitái afelől, hogy miképpen *jött létre* az Iliasz, inkább bizarrnak, mint fontosnak látszott, hiszen a fontos az, hogy az Iliasz itt *van*, s talán még inkább, hogy az Odüsszeia itt van, a maga vándorló, különös világokat, nagy mélységeket megjáró, soha megnyugodni nem tudó hőisével. A XX. századi világirodalomnak két nagy összegező műve is nyúlt vissza Odüsszeusz alakjához, mint ősképhez, Joyce Ulyssese és Kazantzakis Odüsszeiája.

A változás a magyar irodalomban is megfigyelhető. Arany Homéroszhoz, elsősorban az Iliaszhoz fordult, mert a különbségek mögött, a funkciók eltérő betöltési módja mellett felfedezte a homéroszi költő és a maga vállalta szolgálat mély funkcionális azonosságát, s mert számára a „népi” Homérosz is a maga „nemzeti” tisztének lényegét tette benne tudatossá. Mások ugyancsak népi költőt láttak az Iliasz szerzőjében, csak éppen e költő és a „nép” kölcsönös viszonyának a maguk helyzetétől való különbözőségét nem látták, csak éppen „népen” a „paraszti egyszerűséget” értették. Ők is azt akarták, hogy a „nép” uralkodjék az irodalomban, csak míg Petőfi számára ez a forradalmat jelentette, számukra a problémamentes, patriarchális idillt. Sok forrásból táplálkozhatott ez a szemlélet: a ténylegesen élt, de megszürtén látott falusi életformából, a „modernség” elutasításából vagy észre sem vevéséből, a problémák elől való menekülésből, Arany-epigonizmusból és még sok másból. Ez a szemlélet is megteremtette a maga Homérosz-képének költői kifejezését, nem is rossz művészi színvonalon: Baksay Sándor rímes Iliasz-fordításában.⁴³ Az elgondolkoztató csak az, hogy Arany paródiát írt a klasszikusoknak „igaz magyarsággal” való fordításáról.

⁴³ A fordításról magasztalólag Radó Antal: *Magyar Homér-fordításokról*, It 1, 1912., 238–279, én inkább Babits véleményét osztom, aki *Dante fordítása* c. tanulmánya jegyzetében így ír Baksay fordításáról: „Kitűnő mű, anélkül, hogy a jó fordítás szolgálatát tenné.” Ugyanez áll Mészöly Gedeon Odüsszeia-átköltésére is.

Az Odüsszeia felé fordulás a magyar századelőn is végbe ment, közvetlen és jelképes értelemben egyaránt, nem később, mint nyugaton. A messze, messze vágyódó, az új vízeken járni akaró, a lélek nem polgári vágyait melengető, vagy a tilos szépségek, halálos gyönyörűségek után sóvárgó nemzedék Odüsszeuszban értelmezte önmagát, az ünnepélyes és komoly, de már hideggé és merevvé vált pénelopéi világból elvágyódó, kalandkereső Odüsszeuszban. Így Babits a Szirén-novellában, így Móricz az Odüsszeusz-drámában.⁴⁴

Közben Homérosz ismét nyelvi-stilisztikai probléma is lett. A történeti látásmódtól való fokozatos elfordulás jegyében a nyelvtudományban is a nyelvet mint szinkronikus rendszert vizsgáló szemlélet érvényesült. Így vizsgálta M. Parry a homéroszi nyelvet is mint formulák, formula-típusok és formula-rendszerek összességét.⁴⁵ Parry számára ez nemcsak annak megállapítását jelentette, hogy a homéroszi nyelv hagyományos nyelv, s egyéni sajátosságoknak itt alig nyílik tere (tehát Parry is feloldotta a költő-személyiséget, csak nem a népben, mint Vico, hanem a nyelvben), de annak a kérdésnek a felvetését is, hogy lefordíthatók-e a formuláris használatban megkopott, nem egyéni sajátosságokat kifejező, hanem egy bizonyos fajtához való tartozást jelölő homéroszi jelzők. Ismét egy XVIII. századi kérdés, de egy magát nem történetiségben, hanem jelenidejűségben értelmező kor által feltéve, amely Homéroszban is azt keresi, mi az, ami benne megjelenik és hogyan, nem pedig azt, miképpen alakult ki az. Erre a kérdésre felelt az ellenkező előjelű, de szintén a történetiséget félretelőlő megközelítés, amely az Iliasban egyetlen nagy alkotó tudatos művészetének megjelenését látta, mely tehát a XVIII. század „individualista” vonalát folytatta – új helyzetben.

⁴⁴ Az előbbi elemzésére magam is kísérletet tettem: *Babits és az antikvitás*. It 66, 1984., 586–594.

⁴⁵ M. Parry összes dolgozata: *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry*. Oxford 1971; első dolgozata: *L'Épithète traditionnelle dans Homère*. Paris 1928.

Ebben az összefüggésben értékelendők Devecseri Gábor Homérosz fordításai, aki mintegy a költői nyelv Odüsszeuszaként a költői nyelv új tájait, az új meg új nyelvi kalandokat kereste. Ő igenis lefordítandóknak tartotta a homéroszi jelzőket, és pedig pontosan, az összetetteket is; megtartandónak tartott minden homéroszi sajátást, a sokszoros ismétléseket is, mert függetlenül attól, hogy milyen előzményekre mennek vissza, a művész autonóm világának kifejeződését látta bennük.⁴⁶ Nem egy naivan egyszerű nyelvet, naivan egyszerű világot, hanem egy a barokk zene nagy mestereinek műveihez hasonló, sokszólamú harmóniát. Devecseri pontos, szó szerint fordításai meglepő, új szokatlan szépségekkel gazdagították a magyar nyelvet. Jelentőségük azonban több ennél. Attól megkímélhetem az olvasót – szerette mondani – , hogy a görög nyelvet megtanulja, de attól nem, hogy görögül gondolkodni megtanuljon. Olyan kor nézete ez, amely Homéroszban egy sokszínű világ összhangjának megvalósulását látta, mert a maga számára ezt tartotta értéknek, egy pusztító háború után ezt remélte és ezt kellett egyre fájóbban hiányolnia, olyan koré, amely az egymás gondolkodásába való belehelyezkedni tudást az önnön identitásának fel nem adása mellett fontosnak, célnak tekintti, amely cél éppen a műfordítás sajátos kettősségében is valósul meg. Így lett Devecseri számára a XX. század középi ember önértelmezése a Homérosz-fordítás.

⁴⁶ Összefoglalóan a *Kalauz Homéroszhoz c.* tanulmányában, az azonos című kötetben, Bp. 1970. 7–103, de számos mai tanulmányában is, pl. *Líra az eposzról*: uo. 104–122; *Homéroszról és a Homérosz-fordításról*: Műhely és varázs. Bp. 1959. 50–87; stb.

NAGY PÉTER

AZ A BIZONYOS ÖTÖDIK FELVONÁS
(ELMÉLKEDÉS A *BÁNK BÁNRÓL*)

Pándi Pál emlékének

Irodalmunkban sem mindennapos, drámairodalmunkban meg, mondhatni, egyetlen eset a *Bánk báné*, hogy a koncipiálása óta eltelt közel két évszázadban nem szűnt meg élő, eleven faktor lenni: olyan mű, mely újra meg újra kihívja az értelmezést, nem ritkán a kontroverziát irodalomban, drámaelméletben, színpadi értelmezésben egyaránt. Szinte nem telt el évtized az utolsó másfél században, amely során – ilyen vagy olyan okból – ne csaptak volna össze körülötte a vélemények, a szenvedélyek.

A sort természetesen Bárány Boldizsár kezdi híres *Rostájával* – s nem méltatlanul; egyik első kritikusától, Vörösmarty Mihálytól¹ Arany Jánoson² és Gyulai Pálon³ át Lukács Györgyig⁴ és tovább Pándi Pál⁵ és Bécsy Tamásig⁶ lehet vezetni a sort – s ki tudja, mire ez az írás megjelenhetik, nem

¹ 1839-i előadásáról írt az Athenaeumban. Vö. VÖM 14. k. 205–206.

² *Katona József Bánk bánja Arany János jegyzeteivel és tanulmányával.* Ráth, Bp. 1898.

³ Gyulai P.: *Katona József és Bánk bánja.* Franklin, Bp. 1883.

⁴ Kétszer is írt róla: *Madách tragédiája* c. tanulmányában (*Magyar irodalom, magyar kultúra.* Magvető, Bp. [1970] 571. és *Magyar irodalom–világirodalom.* Uo. 620–21.)

⁵ Pándi P.: *Az ötödik felvonás.* Első aranykorunk. Szépirodalmi, Bp. 1976.

⁶ Bécsy T.: *A drámodellek és a mai dráma.* Akadémiai, Bp. 1974.

tetszik-e úgy, mintha túl korán zártuk volna le a felsorolást (amely amúgy is távolról sem teljes)?

E viták egyik fő jellemzője, hogy szinte mindenki a dráma „realitását” vitatja: mennyiben hitelesek a jellemek, milyen a történelemfelfogása, mennyiben s minek felel meg a dráma történelem-víziója a szerző korában s körében s mindezt mennyire sikerült színpadra állítania? Szinte minden résztvevő érdekes észrevételekkel, szempontokkal gazdagította a vitát – amely mégis, lényegében két pólus körül csoportosítható. A múlt század legnagyobb súlyú kritikusai – Arany, Gyulai – a nemzeti mondanivalóra koncentráltak, a zsarnokság elleni lázadás hangjaira, érthető módon; s nyomukban így a kisebbek is. Amennyire a színikritikák alapján ki lehet venni, az előadások is mind ekörül forogtak. Századunkban tűnt föl – először Barta Jánosnak,⁷ majd nyomában Sótér Istvánnak⁸ – a „magánéleti” interpretáció: hogy Bánk tragédiája valójában magánemberi, a szerelmes férfié, s nem az államférfié. Pándi idézett nagy tanulmánya az ezzel a felfogással folytatott rendkívül körültekintő polémia, mely – véleményem szerint helyesen – a kétféle tragédiát, a magánemberi összeomlást s a közéleti lehetetlenülést egyensúlyba hozza s mindkettőt végső fokon a költő szemléletéből eredezteti.

De nem született még magyarázata a drámának, amely bele ne botlott volna az ötödik felvonás kérdésébe. Elmarasztalva vagy megértve-magyarázva, de minden műértelmezőnek problémát okozott az ötödik felvonás: vagy úgy, mint Arany, aki lélektanilag nélkülözhetetlennek tartja, vagy úgy, mint Hevesi Sándor, aki elhibázottnak látja.⁹ Hogy ez a felvonás mennyi problémát okoz az előadásban, arra már jó szemmel

⁷ Barta J.: *Bánk és Melinda tragédiája*. Először 1925-ben jelent meg a Napkeletben. Újra kiadva: *Klasszikusok nyomában*. Akadémiai, Bp. 1976.

⁸ Sótér I.: *A teremtés vesztese*. Újra kiadva: *Az ember és műve*. Akadémiai, Bp. 1971.

⁹ Hevesi S.: *Dráma és színpad*. Singer és Wolfner, Bp. 1896.

Arany is rámutatott¹⁰; de szinte mindig ekörül forog minden színházi szempontokat figyelembe vevő vita is.¹¹ Kimondva vagy félig kimondatlanul mindenki valamiképpen ráadásnak érzi az ötödik felvonást – előadásban sokkal inkább, mint a dráma olvasásakor. Nem véletlen, hogy ez az a felvonás, amelyet a rendezői ceruza a leggyakrabban és a legerősebben megkurtít, vagy amelyet nem is ritkán valamilyen színpadtechnikai megoldással összevonnak a negyedikkel.¹²

Tulajdonképpen, a színpad világa felől nézve, a lélektani szükségyszerűség sem nagyon állja meg a helyét: a „naiv” néző számára a dráma a IV. felvonással, Gertrudis halálával befejeztetett – „kendőjét, kalapját szedi” – és fel sem ötlük benne, mit fog ehhez szólni a király és férj, II. Endre? Valójában ennek a kifejezése az is, hogy Bécsy Tamás, amikor a *Bánk bánt* mint a konfliktusos dráma modelljét elemzi, s meggyőzően bizonyítja, hogy a konfliktus két pólusa Bánk és Gertrudis, akik között az egész tragédia szó- és tett-váltása zajlik, nem foglalkozik az ötödik felvonás problémájával, mintha nem is lenne – mondhatni, hogy az ő szempontjából nincs is. Azt a kérdést annak idején már megoldotta Arany János, aki szerint „Gertrúd szerepének nincs vége a halállal. Az egész V. felvonást végig játssza, mint néma személy.”¹³

Mintha már Bárány Boldizsár is ezt látta volna a lényegnek¹⁴ s ehhez képest kifogásolt számos mozzanatot – az első

¹⁰ „E felvonás, ahányszor én a drámát színpadon előadva láttam, csak tableau-szerű fontossággal látszott bírni, mely alatt a közönség már kendőjét, kalapját szedte, s oszlani készült.” I. m., 238.

¹¹ Benkő Gy. (szerk.): *Így látták a rendezők II.* Bp. é. n. (1962) A kecskeméti 1961-es Bánk-előadás vitája.

¹² Orosz L.: *A Bánk bán nemzeti színházi előadásainak szövege.* Cumania VI. 137–165. és Cumania VIII. 497–530.

¹³ I. h.

¹⁴ Katona J.: *Bánk bán* (kritikai kiadás) S.a.r; Orosz L. Akadémiai, Bp. 1983. 347. — A továbbiakban csak: Krit. kiad. „... Bánknak, az egyetlennek *Sorsa*, Gertrúdnak ott fekvő *Teste*, Andrásnak nehéz küszködő harcoló *Lelke* (nem is volna szabad másnak) elég tárgy és foglalat lenne a’ már úgy is Ötödik Felvonásban: mert nyerne a játék egyszerűsége is . . .”

kidolgozásban, sajnos, csonkán ránk maradt műben. Utána sorjáznak a kifogások a felvonás ellen: szinte nincs kritikus vagy tanulmányíró, aki bele ne ütköznék. Az egyik korai kritikus – színpadi élmény alapján – úgy látja, hogy az ötödikkal új dráma kezdődik.¹⁵ Ezekkel a nézetekkel – amelyekből csak néhányat idéztem, számukat sokszorozni lehetne – Gyulai vette föl a harcot akadémiai székfoglalójában s igyekezett „jogosítani” – részben pszichológiai, részben dramaturgiai alapon – a felvonást.¹⁶ Waldapfel József máig fölül nem múlt monográfiájában érdekes szempontra hívta föl a figyelmet, melyet tudtommal őelőtte senki nem vett észre: hogy az ötödik felvonás egy formális törvényszéki tárgyalás.¹⁷

De akár peres tárgyalás, akár pszichológiai szükségszerűség: a néző s olvasó előtt tapasztalati szinten kétségtelen, hogy itt valami változás történik a dráma menetében; hogy ezt kiteljesedésnek vagy törésnek, egy új dráma kezdetének vagy az előttünk lezajlott diadalmas befejezésének tekintjük-e, az már felfogás – majdnem azt írtam: ízlés kérdése.

¹⁵ „A negyedikben Gertrúd a’ hatalmasnak ellenében Bánk egész erejében ’s nemzetének fájalmiban megkapó – ’s itt szerettük volna, ha végződnék a’ darab, mert az 5-ik felvonásban egy új drámához tétetnek készültek.” Nagy E., Rajzolatok 1839. 25. sz. Idézi VÖM 14. k. 569.

¹⁶ „A drámai érdek folyvást élénk s a felvonás csak azért tetszik lankadtabbnak, hogy a negyedik felvonásban a drámai érdek külsőképp is erős tényekben nyilatkozik, a míg itt Melinda gyászmenetét kivéve, hiányzik minden csattanósb fejlemény s a Bánk bukása leginkább bensőleg van élénk állítva.” I. m., 299.

¹⁷ „Katonában is mindenesetre a jogászt is érdekelte, s drámája utolsó felvonását valóságos törvénytevéssé is alakította – a tettes kutatásával, vallomással, védekezéssel és cáfolással, ítélet jelzésével és a kegyelem kimondásával.” Waldapfel J.: *Katona József*. Franklin, Bp. é. n. (1941) 90. Senki nem tette még meg, pedig érdemes lenne egyszer a korabeli büntető perrendtartás szempontjából is megvizsgálni a felvonást: mennyiben felel meg annak, illetve miben tér el tőle?

Pándi Pál könyvnyi tanulmányban igazolta, hogy az ötödik felvonás a dráma kulcsa. S ebben nagy nyomatékot adott a ténynek, hogy a felvonás kulcsa a király. Itt azonban meg kell torpannunk egy pillanatra: mégis különös és az újabbkori drámairodalomban szokatlan jelenség, hogy egy sűrű szövetű tragédiában – mert ezt igazán el lehet mondani a *Bánk bán*-ról – egy újonnan fellépő személy legyen az utolsó fölvonás kulcsfigurája. Mert Endréről ugyan a korábbiakban gyakorta szó esett, mondhatni viszonya a dráma főbb alakjaihoz a korábbi fölvonások során tisztázódott (jellemző módon talán csak Gertrúdísszal való kapcsolatáról nem tudunk meg semmi konkrétet korábban), de szerepe az akcióban nem volt, nem körülötte forgott a dráma. S itt most hirtelen megjelenik, s nem csak közéleti funkciójánál fogva, hanem a színpad világában hirtelen középponti alakjává lesz a felvonásnak: minden rá vonatkozik, vele kapcsolatos. Mint mondtam, a Bánk – Gertrudis konfliktus szempontjából a végkifejlet a IV. felvonás során bekövetkezik, Gertrudis fizikai halálával, Melinda lelki halálával és Bánk közéleti halálával. Ezt az V. felvonás érdekesen és találékonyan árnyalja, de igazán új mozzanatot ebbe nem hoz. Ami új: az Endre megjelenése és az ő magatartásának kiismerése: hirtelen minden szereplőnek vele lesz kapcsolata és szinte csak rajta keresztül mással. Mindaz, ami történik, elsősorban arra jó, hogy az ő érzéseit, reakcióit ismerjük meg, s ezen keresztül a királyi magatartást, a király viszonyát az alattvalók konfliktusaihoz.

Itt valóban valami új kezdődik – vagy ha úgy tetszik: új történik; az író az utolsó fölvonásban új drámai metodikára tér át. Bécsy Tamás műfaji felosztását elfogadva az első négy felvonás jellegzetes, sőt tipikus konfliktusos dráma, míg az ötödik átlép a középpontos dráma szintjére, vagy legalábbis ahhoz közelít. Ez okozza azt a zavart, amelyet mondhatni, mindenki észrevett s így vagy úgy lereagált a drámával kapcsolatosan; legradikálisabban talán Palágyi Menyhért, aki érdemben a tizenkilencedik századvégi konfliktusos dráma dramaturgiáját kérve számon Katonán, az egész tra-

gédiát legszívesebben a III. és IV. felvonásra kurtítaná, minden mást, mint idegent elhagyva belőle.¹⁸

Egy ilyen váltás nem egyszerű dolog: az írónak sem lehetett problémátlan. Természetesen nem ismerjük eléggé Katona alkotói tudatossága fokát — de azt igen, hogy meglehetősen esztétikai fegyverzettel szerelkezett föl utolsó pesti éveiben; neki magának sem lehetett egyszerű kérdés ez. Egyébként erről ékesen szól a két kidolgozás közötti számos különbség: az elsőben még igyekezett közelebb maradni a megelőző négy felvonás hangneméhez, attól radikálisan eltérővé csak a második kidolgozásban formálta.

Kétségtelen, hogy ha a drámát nem fejezi be ott, ahol az azt addig éltető konfliktus véget ér: a IV. fölvonás végével, akkor itt hangot — s vele technikát — kellett cserélnie. S Katona nem fejezhette be a IV.-el: nem pusztán opportunizmusból, azért hogy inkább lehetővé tegye az előadhatását (ezzel így se sok sikert ért el életében), hanem legmélyebb meggyőződése szerint. Ő ugyanis valóban király-hívő volt, hitt a királyi hatalom érdekegyeztető, igazságosztó, a nemzeti békét létrehozó szerepében s nem utolsósorban a szentkoronával fölruházott király karizmatikus hatásában, mint a nemzeti biztonság létrehozójában és biztosítójában.¹⁹ Pándi fejtegetéseiből is világosan kiderül: a király alakjára Katonának nélkülözhetetlen szüksége volt, hogy a radikális tett s a nemzeti megbékélés közötti egységet a művön belül meg tudja teremteni. Amellett a király alakjának ilyen hangsúlyos — és nem pusztán reprezentatív — színrevitelével ki kellett lépnie a dráma konfliktusos koncepciójából (tudva vagy tudatlanul, egyremegy): sem Gertrudis szerepét nem tehette át a királyra, sem mással (pl. Izidórával) nem helyettesíthette azt. Ha az egyeztetést dramatikusan végre akarta hajtani (s közben

¹⁸ Palágyi M.: *Katona „Bánk bán”-járól*. Irodalom 1887. 4—12. sz. Idézi Krit. kiad. 523—524.

¹⁹ Erre Fenyő I. figyelmeztet, kiemelve, hogy Katona többi drámájában is ilyen szerepe van a királynak. — *Haza és emberiség*. Gondolat, Bp. 1985. 101.

Bánk belső megsemmisülését és külső felmagasztaltatását), akkor más metódust kellett keresnie és találnia. Így jutott el ehhez a megoldáshoz.

Ez a fajta király — csak a fenségét őriző, mérlegelő, mintegy a „sensus communis”-t magasabb síkra emelő — idegen a romantikus drámák (sőt, akár a Sturm und Drang drámáinak) király-alakjától (gondoljunk csak a *Don Carlosra*, a *Wallensteinre* vagy akár a *Le roi s’amuse-re*), s egy korábbi király-konceptióra: az abszolutizmus fénykoráéra megy vissza. (Mert hogy II. Endre történeti alakjával, már amenynyire ismerjük, nem sok köze lehet, az azt hiszem, nem kíván részletesebb bizonyítást.) Az abszolutizmus fénykoráéra és annak is legfényesebb drámairodalmára: a francia klaszikus drámára. Ott van a királyoknak ilyen szerepük, mert az életben, a társadalomban is ezt a szerepet igyekeztek betölteni.

Katona korának gyermeke volt. Drámai, színházi világát lényegében a korai romantika — pontosabban a Sturm und Drang és a szentimentalizmus²⁰ — határozta meg. De iskolai neveltetése, műveltsége kétségtelenül a felvilágosodásban gyökereztek. És amiről eddig nem esett szó a Katona-irodalomban, ami azonban — éppen a felvilágosodáshoz való kapcsolódásából — elég kézenfekvőnek tetszik: nagyon erősen befolyásolhatta Endre alakját, s az alakja megformálásánál a visszanyúlást a francia abszolutizmus drámairodalmához II. József valóságos alakja s a róla ekkor már kialakulni kezdő legenda-szerű kép, amelyet éppen a felvilágosodás eszméihez hűséges értelmiségiek dolgoztak ki és adtak tovább, a mindennel maga törődő, felvilágosult uralkodóról.

Katona kapcsolódása a felvilágosodáshoz tehát ilyen földalatti áramokban is tetten érhető; de kétségtelen, s többé-kevésbé bizonyítható, hogy ebbe az irányba mutat olvasottsága is, műveltsége lényegi meghatározói. S ebben a művelt-

²⁰ A szentimentalizmus szerepére Hermann I. figyelmeztet, aki az egész *Bánk bánt* szentimentális drámának értelmezi. *Az intrikavilág pusztulása*. A személyiség nyomában. Magvető, Bp. 1972. 307–317.

ségben a francia irodalomnak Európa-szerte kiemelkedő, ha ugyan nem egyeduralkodó szerepe volt. Katona tanulóévei alatti olvasmányait, sajnos nem ismerjük²¹; de nyugodtan föltételezhetjük, hogy — akár eredetiben, akár német fordításban — számos francia művet ismert.

Mert valójában nyelvtudása kérdésében is a sötétben tapogatózunk. Miletz ugyan határozottan állítja, hogy „Anyanyelvén, a magyaron kívül jól beszélt latinul és németül, meglehetősen beszélt franciául, olaszul és angolul”²² — de ezt semmivel sem támasztja alá. Így semmivel sem ér többet, mint Marton Sándor állítása, aki szerint Katona franciául nem tudott.²³ Mindenesetre ez utóbbi állítás a kevésbé valószínű: legalábbis olvasnia kellett tudnia franciául, hiszen töredékben maradt Kecskemét történetében Voltaire-t idézi.²⁴

Egyáltalán: a korábbi szakirodalom a francia hatásnak, a francia klasszikus vagy felvilágosult dráma formai hatásának sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint az utóbbi időben megjelent dolgozatok. Már Gyurmán Adolf figyelmeztett arra, hogy az arisztotelészi esztétika munkál a dráma szerkesztő elvében;²⁵ Gyulai többször is visszatér rá, hogy

²¹ Miletz J.: *Katona József családja, élete és ismeretlen munkái*. Hornyánszky, Bp. 1886. Állítólag a kezében volt K. egyetemi könyvtári olvasmányainak lajstroma, de ennek csak kis, és szempontunkból érdektelen részét idézi. — Waldapfel J.: *Katona József gimnáziumi és egyetemi tanulmányai*. ItK 1932. 429—431. tisztázza, milyen tanulmányokat folytatott, de sem tankönyveiről, sem kötelező olvasmányairól és memoritereiről nem tájékoztat.

²² I. m., 61. Feltehető, hogy a szerző többek között ebben is a költő öccsének, Katona Sándornak a szóbeli tájékoztatására támaszkodott.

²³ Marton S.: *Katona József költői öntudatossága*. Katona Emlékkönyv. Kecskemét, 1930. 42.

²⁴ Miletz, i. m., 235.

²⁵ „Katona e' dráma összeállításában tán kellenén túl is ragaszkodott Aristoteles ismeretes teoriájához a' hely és idő egységére nézve, és ez talán a' darab legnagyobb hiánya.” Sebeshelyi G. (Gyurmán A.) kritikája az *Életképek* 1845-i évfolyamában, újra közli a Katona Emlékkönyv, 23—37.

„formai tekintetben inkább emlékeztet a görögökre és a franciákra”, mint Shakespeare-re,²⁶ Arany egy rímpárban hall francia visszhangot,²⁷ Waldapfel pedig azt fedezi fel, hogy a bizalmasok színpadi szerepe – csakúgy, mint a szigorú idő- és hely-egység – francia mintára, vagy ihletésre készült.²⁸

Egyébként, ha már a rímelés kérdése szóba került, legyen szabad itt egy pillanatra elidőzni. Orosz László mintaszerű kritikai kiadásában tüzetes figyelmet szentel a verselésnek,²⁹ de a rímek kérdését fel sem veti. Tudtommal eddig csak Arany figyelt fel öt helyütt a rímekre – egyszer az I. és négyszer az V. felvonásban³⁰ – szinte mindannyiszor megjegyezve „E két sor (vagy négy sor) rímel. Szándékosan-é?” Vagyis még Arany költői hallása és gyakorlata mellett is bizonytalan volt: nem véletlenek-e ezek az összecsengések? Magam, kissé tüzetesebben olvasva e szempontból a drámát, jóval több rímet és asszonáncot találtam,³¹ anélkül, hogy az Arany által feltett kérdésre válaszolni tudnék vagy mernék. Mindenesetre feltűnő, hogy a rímek az első két s az utolsó felvonásban a legszaporábbak; valamint az is, hogy nem látszik rendszer lenni bennök, bizonyosan nem egy olyan drámaírói gyakorlat

²⁶ Gyulai P. i. m., 231.

²⁷ A III. 109–110 sorokat idézi, azzal a megjegyzéssel: „Nagyon is öntudatos játék az ellentéttel, a francia klasszikus drámák s a régi verses vígjátékok dialógusa ez, Bánk helyzetéhez éppen nem illik.” I. m., 208. — Itt is és a továbbiakban is a dráma soraira a kritikai kiadás alapján utalok.

²⁸ Waldapfel J.: *Katona József*. 119, 128.

²⁹ Krit. kiad. 384–8.

³⁰ I. 63–4; V. 137–40; 232–3; 247–50; 251 (középrím).

³¹ I. 63–4; 144–6; 280–1; 334–5; 414–5; 529–30; 592–4; II. 43–4; 60–1; 123–5; 126–7; 215–8; 419–22; 445–6; III. 2–5–7; 222–4; IV. 188–9; 390–1; V. 137–40; 152–5; 154–5; 157–9; 194–5; 224–5; 247–50; 274–6.

Belső rímek: I. 135–7; II. 68–9; 369–72; III. 332–3; IV. 1; 115–7; 116–20; V. 251.

nyomai vagy lecsapódásai, mint Shakespeare-é, aki általában a felvonásvégeket rímeli meg — szinte színpadi utasításként. Katonánál ilyesmiről nincs szó; az V. fölvonásban talán az emelkedettebb hangvétel benyomását segíti, de ebben sem rendszeres. Mindennek alapján a rímelést, ahol előfordul, inkább önkéntelennek vélném; részben tán a költőnek „rájárt a tolla”, részben pedig — valami olyan dráma-öntőforma lebegett előtte, amely rímes volt; ő ezt követni ugyan nem akarta, mégis belé-belécsúszott a tolla. Talán ki sem kell mondanom, hogy itt a francia alexandrinusra gondolok.

Ennek a francia hatás-, ill. inkább ihletés-lehetőségnek a sorsa egyébként érdekes a Katona-szakirodalomban. Mint mondtam, korai kritikusi előtt ez eléggé nyilvánvaló volt s Gyulai később szinte tanári kánonná változtatott Katona-könyvében többször is utal rá; Arany is pedzi. Horváth János, egyetemi előadásában a *Jeruzsálem pusztulása* kapcsán lát hasonlót.³² Waldapfel József — talán elsőként — nagy nyomtatékot ad ugyan annak, hogy Katona a felvilágosodás eszmei örököse, észreveszi azt is, hogy kerüli a színváltozást, idő- és helyegységre törekszik, de ennek okát pusztán abban látja, hogy ez esetben Katona nem a színpadnak dolgozik, hanem „dramaturgiai elvek szerint ítélő pályabírák elé . . .”.³³ Közvetlen francia ihletést egyáltalán nem tételez fel.

Furcsa — vagy talán természetes? — módon két esztendő múlva Trencsényi-Waldapfel Imre veszi föl a kérdést és járja körül egy máig visszhangtalanul maradt dolgozatában. A *Nouvelle Revue de Hongrie* hasábjain nagyobb tanulmányt ír Katonáról³⁴ s tán korábbi testvéri viták eredményeképpen, tán Hankiss János egy fölületes megállapítása³⁵ által felboszszantva bizonyítja a francia ihletés jelenlétét. Trencsényi-

³² Horváth J.: *Katona József*. Kókay L. Bp. 1936. 36.

³³ Waldapfel J.: i. m., 128.

³⁴ Trencsényi-Waldapfel I.: „*Bánk bán*” de *Joseph Katona. Chef d'oeuvre de la tragédie hongroise*. NRH 1943. I. 379—393.

³⁵ Hankiss J.: *Európa és a magyar irodalom*. Singer és Wolfner, Bp. é. n. (1942) 306.

Waldapfel célja, talán feladata is elsősorban a magyar tragédia alapos ismertetése volt a francia olvasók előtt; de ennek során néhány lényegbe vágó megállapítást tesz. Nemcsak azt, hogy formai, koncepcionális tekintetben a francia klasszicizmus mintái vezérelték – ezt előtte már mások is megtették, mint láttuk –, hanem azt, hogy tragikum-felfogása közvetlen leszármazottja Corneille-ének (a kötelesség és a szenvedély harca),³⁶ s hogy Katonánál, mint Corneillenél a hős mozgatóereje a becsület makulátlanságának megvédése.³⁷

Mindezeket tekintetbe véve, talán már nem tetszik annyira meglepőnek, ha Katona és Corneille között szorosabb kapcsolatot vélünk felfedezni, mint elődeink tettek. Ha egyszer észrevette az ember, akkor frappánsnak látszik a *Bánk bán* V. felvonása és Corneille: *Horace*-ának V. felvonása közötti összecsengés. Mindkettőben csak az utolsó felvonásban jelenik meg a király, s azért, hogy igazságot tegyen; a hős mindkettőben a halált hívja a maga fejére (ha más motivációval is) s a király megkegyelmez neki; mindkettőben az egész felvonás lényege a bűnösség kérdését firtató „bíróági” tárgyalás, a fellépő vádlók, védők, tanúk szerint ide-oda hullámzó rokonszenvvel; s végül mindkettő elégikus hangulatban zárul: sem triumfus, sem végpusztulás.

Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy itt nem valamiféle régimódi „hatásra” gondolok: nem hiszem, hogy közvetlen filiáció lenne a két ötödik fölvonás között. Hiszen ellenérvül föl lehetne hozni azt a tényt is, hogy mind Corneille, mind Katona gyakorló ügyvédek is voltak; a gondolat, hogy

³⁶ „La victoire du devoir sur l'ardeur, avec son résultat sublime, la scène de Bánk et de Petour du deuxième acte, nous fait penser à Corneille, mais elle n'est pas provisoire chez Katona . . .” Id. h. 389.

³⁷ „Ce qui domine chez lui c'est plutôt l'honneur, la défense du bon renom comme chez les héros espagnoles, et son tragique réside dans le débordement de ses forces latentes sur sa discipline morale plutôt qu'en leur changement de direction.” Uo. 390. — Meg kell itt jegyez-
nem, hogy korábban Palágyi M. id. tanulmányában már fejtegette, hogy Bánk alapeszméje a becsület s tisztaságának megvédése.

bírósági tárgyalás-félével fejezze be ki-ki a maga drámáját, mindkettőnek kézenfekvő lehetett, s a tárgyalás gondolata mindkettőt hasonló formai megoldásokhoz vezethette el. Ennek ellenére a strukturális rokonság frappáns: túl sok a párhuzamosság ahhoz, hogy ez mind pusztta véletlen legyen. Sőt, ha megpróbáljuk grafikusan érzékeltetni a két darab V. felvonásának a menetét, a szó- és tett-váltások irányát ábrázolva, akkor ez a rokonság vizuálisan is érzékelhető.

Természetesen a *Bánk bán* felvonása sokkal mozgalmassabb, mint a *Horace*-é (és a végleges kidolgozás sokkal kevésbé mozgalmassá, mint az első), de strukturálisan közel rokon.

Hozzátenném, de ezt már hangsúlytalanul, hogy néhány sorban még szövegösszecsengést is található: Endre rövid tirádája a királyi hivatásról (V. 22–25) mintha Tullus hasonló elmélkedésének³⁸ reminiszcenciája lenne.

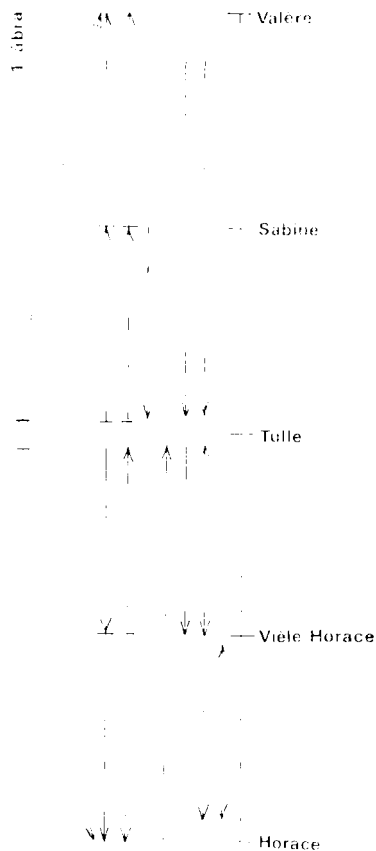
Ismerhette-e Katona Corneille-t, s különösen a *Horace*-t? Feltétlenül; szinte mondhatni, ismernie kellett. Nem tudjuk ugyan, milyen iskolakönyvei voltak, de szinte bizonyos, hogy iskoláztatása során már találkoznia kellett Szerdahely György *Aesthetica*-jával és *Poesis dramatica*-jával, melyek nálunk a tizennyolcadik század végén különösen a katolikus iskolákban e nemben a legszélesebben elterjedt tankönyvek voltak; s ezekben Corneille kitüntető helyen szerepel, Szerdahely számára Corneille mint drámaíró felülmúlja Racine-t is, Molière-t is – Shakespeare-ről nem is szólva.³⁹ De ha az iskolában nem találkozott vele, patvarista korában az

³⁸ Corneille: *Oeuvres complètes I.* (Coll. Pléiade) Gallimard, Paris, 1980. Horace V. 2. 1476–79 sor. Kálnoky L. fordításában:

„Hagyd szólni, s én teszek igazságot utánna;
Teszem azt mindenütt, mindenkor, bárkinek.
Ezáltal a király félisten számba megy;
S szánlak, mivel fiad hőstette ellenére,

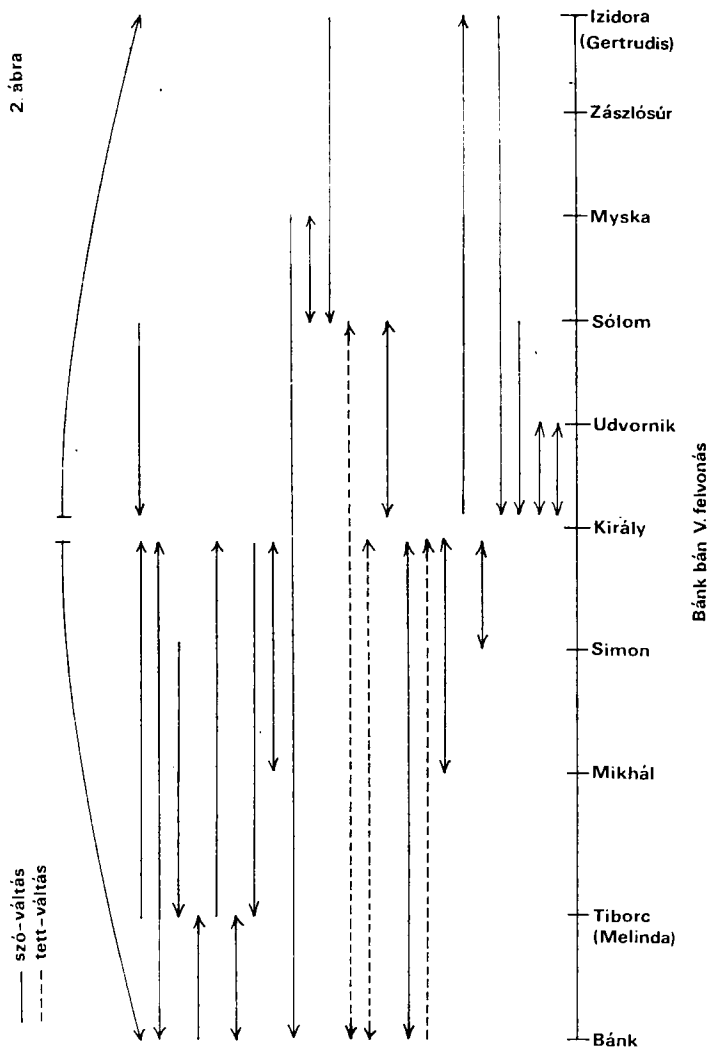
Tőlem ítéletet kérhetnek a fejére.” *Klasszikus francia drámák.* (Világirodalmi klasszikusok) Európa, Bp. 1984. 148.

³⁹ Vö.: Nagy P.: *A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon.* Bp. 1943. 12–5

Horace V felvonás

2. ábra

Bánk bán V. felvonás

egyetemi könyvtárban töltött órák-napok alatt feltétlenül kézbe kellett vennie, s ily meleg ajánlást olvasva, nyilván a drámaíróra s műveire is kíváncsi lett.

De az *Horace* magyarul is rendelkezésre állott. Nem valami fényes fordításban ugyan: Zechenter Antal 1781-ben jelentette meg Pozsonyban *A' Horátziusok és Kuriátziusok*⁴⁰ címen elég nehézkes verses fordítását.

Innen egyszerű lenne kettejük kapcsolatát levezetni; nehézség csak akkor támad, ha belepillantunk Zechenter fordításába. Az ugyanis, ha elég lúdtalpasan is, de meglehetősen hűséggel követi Corneille tragédiáját – egészen az V. felvonásig, ahol hirtelen erős átdolgozás nyomai látszanak.

⁴⁰ *A' Horátziusok és Kuriátziusok*, szomorú játék versekben és öt részben Zechenter Antal A' Fő-Hadi-Tanátsnak Tiszte által Pozsonyban, Landerer Mihály költségével és betűivel, 1781.

Itt szükséges néhány szót szólni Zechenterről, akiről sajnos nagyon keveset tudunk. Lexikonaink és kézikönyveink azt az ismeretanyagot görgetik nemzedékről nemzedékre, amit Petrik és Szinnyi szedtek össze; s ez alig több a semminél. Mindenki azt állítja, hogy Z. nemes volt és budai származású s német anyanyelvű; mindez igen valószínű, de hogy eme állítások min alapulnak, arra nem sikerültrájjönnöm.

Kétségtelen, hogy 1772 és 1785 között hat fordítást jelentetett meg: kettőt Voltaire-től, kettőt Racine-től (!), egyet – éppen a *Horátziusok*-at – Corneille-től, s egy kötet anakreoni dalt, ha igaz, görögből. Az első Bécsben, az utolsó Prágában, a többi Pozsonyban látott napvilágot. Második fordításához (*A hitető Mahomet avagy a Fanaticismus*) Bessenyei írt „Tudósítást”, melyben korábbi fordításáról is ír s a szerzőt az olvasóknak ajánlja. Megemlíti, hogy Z. ekkor (1772-ben) Olaszországban tartózkodik. Ez utóbbit igazolja Racine: *Mitridátes*-fordításának (1781) ajánló verse is. Ezzel kapcsolatban egy szívszűvő legendát is el kell oszlatnom: harmadik megjelent fordítása, a *Fédra és Hyppolitus* (1775) nem Euripides-fordítás, amint minden kézikönyvünk állítja, hanem Racine-é: a tévedés onnan ered, hogy bibliográfusaink csak a cím, ill. a darab előtt levő „Tudósítás” első sorai után azonosították (az egyébként az eredeti szerzőjét fel nem tüntető) fordítást; pedig még azok a bevezető sorok is Racine előszavának rövidített fordítása. A tévedést a magyar cím is alátámaszthatta, holott az csak azt igazolja, hogy R. tragédiájának első kiadása (1677) járt Z. kezén, mert egyedül annak valóban *Phèdre et Hyppolite* volt a címe. Ebben a Tudósításban egyébként még – az időközben megjelenteken

Zechenter – ill. nyilván az, aki után fordított – Corneille IV. felvonása 5. és 6. jelenetét teszi az V. felvonás 1. és 2. jelenésévé, a IV. 7.-et kihagyja és az eredeti V. három jelenetét kettőbe vonja össze, erős húzásokkal. Az eredetileg is rövid – 380 soros – felvonásnak jó fele hiányzik Zechenternél, s ami még feltűnőbb, az egész műből egyedül ez a felvonás van teletüzdelve színi utasításokkal, amelyek Corneille-től s a korabeli gyakorlattól teljesen idegenek. Mindennek eredményeképpen a felvonás lényege vész el: a klasszikus bírósági tárgyalás helyett inkább egy rémdráma végjeleneteit látjuk. Ez tehát közvetlen forrása, sőt ihletője sem lehetett Katonának, okvetlenül az eredetit (vagy esetleg annak egy hű német fordítását?) kellett ismernie.

Mindebből végül is mi következik? Talán nem sok, de véleményem szerint az a kevés nem jelentőség nélküli. Elsősorban az, hogy Katona példája is bizonyítja: a felvilágosodás eszméi, műveltséganyaga nálunk még a koraromantika periódusában is eleven; s azon keresztül a francia klasszikus korszak művei is erősebben hatottak, mint eddig tudtuk vagy feltételeztük.

Másfelől azt igazolja, hogy az irodalmi filiáció problémáit sokkal árnyaltabban kell látnunk. Talán eléggé bizonyítottam a korábbiakban, hogy nem gondolok Katona esetében sem

kívül – két tragédiát és három vígjátékot, egy filozófiai költeményt s egy történelmi munkát is jelez, mint amit fordított; ezekről azonban közelebbit nem tudunk.

A *Fédra* kiadása idején Z. már Prágában lehetett a Haditanácsnál; ha igaz (az egyébként igen megbízható Toldy F. szerint: *A magyar költészet története* 1867, Szépirodalmi, Reprint, 265.), ettől kezdve késő öregkori haláláig Prágában élt, de rendületlenül dolgozott magyarul.

Sem születése, sem halála időpontját nem ismerjük; ha feltételezzük hogy első fordítása megjelenésekor legalább húsz évesnek kellett lennie, akkor 1750 körül szülehetett és egy, az OSzK Levelestárában található levele alapján 1836 januárjában még életben volt.

„hatásra”, sem „átvételre”, a komparatiztika hagyományos nómeklatúrája szerint; de igen valami olyasmire, amit Katonával kapcsolatban először M. Császár Edit fogalmazott meg⁴¹: Katonának színészi tréningű emlékezete volt, amelyből „rollék” vagy annak részletei, esetleg lelkesedésből egyszer megtanult szövegek vagy írói-színpadi megoldások kérve-kéretlenül előugrottak, amikor a maga alkotásához erre neki szüksége lehetett. Valami ilyen történhetett Corneille és Katona között is – és nem haszontalanul.

⁴¹ M. Császár E.: *Katona színházi világa*. It 1970. 87. — Ehelyt köszönöm meg Bécsy Tamás, M. Császár Edit, Kerényi Ferenc, Orosz László és Rákos Péter tanácsait, baráti bírálatát.

BÁRDOS JÓZSEF

HÉT KÉRDÉS MADÁCHRÓL ÉS AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁRÓL

A Tragédiának könyvtárnyi irodalma van. Mégis számtalan olyan kérdés fogalmazható meg e művel és szerzőjével kapcsolatban, amely fontosnak tűnik, ám eddig mégsem tették fel, vagy ha mégis, hát igazán nem sikerült rá válaszolni. A következőkben néhány ilyen kérdésre próbálunk meg választ keresni.

Első kérdés: Volt-e Madáchnak önálló filozófiája?

A Madách-irodalom szerint nem.¹ Madách-képünket lényegében mind a mai napig a kortársak és a közvetlen utódok kialakította vélemény uralja: a magyarul is rosszul tudó vidéki dilettáns áll előttünk,² aki magát és birtokát elhanyagolva már-már nevetséges paraszt-nemes életet él, aki esténként oroszlánbarlangjába húzódva csipegeti össze innen-onnan azokat a gondolat-töredékeket, melyekből aztán a mű – valami csoda folytán – megszületik.³ A Madách-kutatás

¹ Legjellegzetesebb Sötér István véleménye: „Madách műveltsége jogi, állambölcseleti, ill. filozófiai tekintetben Eötvösével vagy Szalay Lászlóéval nem ér föl, s úgyszólván sohasem tud levetkezni bizonyos amatőr jelleget.” *Madách-tanulmányok*. Félkör. Szépirodalmi, Bp. 1973. 178.

² Ismét Sötér István véleménye: „... néha még a Tragédiát is egy zseniális amatőr művének érezhetjük.” (I. m. 144.)

³ Életmódjáról, társaságáról Balogh Károly (*Madách az ember és a költő*. Dr. Vajna és Tsa. Bp. é. n.) és Palágyi Menyhért (*Madách Imre élete és költészete*. Bp. 1900.) írt részletesen.

általánosan elfogadott megállapítása,⁴ hogy filozófiai rendszerről, mélységről nem beszélhetünk a Tragédiával kapcsolatban, ha mégis vannak benne filozófiai gondolatok, azok nyersen, „megemésztetlenül” kerültek bele a műbe.⁵ A műbe, amelynek nyelve, verselése gyenge, talán csak Aranynak köszönhető, hogy egyáltalán olvasható,⁶ a műbe, amely drámának rossz (vagy talán nem is dráma⁷), szépségét csak lírai hevülete adja.⁸

Hogy mennyire nem tartják sem irodalmi, sem filozófiai tekintetben egésznek, azt jól mutatja már a kortárs Erdélyi János véleménye,⁹ aki egy kiragadott szín alapján egyenesen az „ördög komédiájának” nevezi a művet, és ez a szín – a Falanszter-jelenet – a mai napig külön viták témája maradt.

⁴ Azért van – ritka – kivétel is: „Madách költeménye az egyetlen igazi filozófiai költemény a világirodalomban” – írja Babits Mihály. (*Előszó Az ember tragédiájához*. Atheneum. Bp. 1923. III.)

⁵ Lukács György szerint: „Madách a legélesebb példái közé tartozik a minden mélység nélkül való költőnek, aki ezért az igazi drámaiságnak még a közelébe se jutott.” (*Kinek kell és . . . Ifjúkori művek*. Magvető, Bp. 1977. 703.)

⁶ Waldapfel József így ír erről a Tragédiához írt előszavában: „Arany segítségéről a mű végső alakjának kialakításában túlzó, sőt egyenesen hamisító legendák is terjednek, többek közt az is, hogy a biztató befejezés tőle és nem a szerzőtől származik.” (*Előszó Az ember tragédiájához*. Szépirodalmi, Bp. 1956. 13.) A tények egyébként ellenőrizhetők *Arany János Összes Művei XIII.* kötetében (Szerk.: Keresztury Dezső. Akadémiai, Bp. 1966.) vagy *Az ember tragédiája* faksimile kiadásában (Akadémiai, Bp. 1973.)

⁷ Szegedy-Maszák Mihály tulajdonképpen ebből indul ki. (*Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*. Világkép és stílus. Magvető, Bp. 1980.)

⁸ Ismét Sötér István véleménye: „Madách sokkal kevésbé drámai, mint inkább költői remekléssel szolgál a Tragédiában.” (I. m. 246.) Elsősorban lírai alkotásnak nevezi a Tragédiát Veres András is. (*Erdélyi János és Az ember tragédiája*. Mű, érték, műérték. Magvető, Bp. 1979. 210.)

⁹ Erdélyi János: *Madách Imre*. Válogatott esztétikai tanulmányok. Művelt Nép, Bp. 1953.

Révai József¹⁰ és Lukács György¹¹ átvette Erdélyi ellenérzéseit, sőt az utóbbi egyszerre vádolta meg a Tragédia szerzőjét vallásossággal és hitetlenséggel.

Belohorszky Pál,¹² Mezei József,¹³ Hermann István,¹⁴ majd újabban András László¹⁵ próbálta a művet filozófiai egységként vizsgálni, de igazán meggyőző eredményt, áttörést – úgy érezzük – nem értek el. Véleményünk mégis az övékéhez áll legközelebb: a Tragédia egységes filozófiai rendszerre épül, a mű minden eleme e rendszer hordozója.

Második kérdés: Mi a Tragédia alapkérdése?

Ez olyan kérdés, amelyet a szakirodalom látszólag egységesen megválaszolt. A közkeletű felfogás szerint a műben Madách az emberi élet célját keresi.¹⁶ Ez a megközelítési mód annyira beleivódott a közgondolkodásba is, hogy a tények ma már alig számítanak. A Tragédiát körülfogó legenda-háló működésének törvénye szerint az elemzők elmarasztalják a művet, a szerzőt, hiszen erre a kérdésre (arra, hogy mi az emberi élet célja) a Tragédia nem ad választ. Fel sem merül, hogy nem is adhat ilyen választ (már csak azért sem, mert többek között éppen arról szól, hogy az életnek nincsen semmiféle célja valami előre kitűzött, értelmes, felfogható, elérhető cél értelmében). Az elemzők általában makacsul

¹⁰ Révai József: *Madách Imre*. Válogatott irodalmi tanulmányok. Kossuth, Bp. 1960.

¹¹ Lukács György: I. m. és *Madách tragédiája*. Magyar irodalom – magyar kultúra. Gondolat, Bp. 1970.

¹² Belohorszky Pál: *Madách és Kierkegaard*. It 1971/4. és *Madách és a bűntudat filozófiája*. It 1973/4.

¹³ Mezei József: *Madách*. Magvető, Bp. 1977.

¹⁴ Hermann István: *Madách és a német filozófia*. A gondolat hatalma. Szépirodalmi, Bp. 1978.

¹⁵ András László: *A Madách-rejtély*. Szépirodalmi, Bp. 1983.

¹⁶ Jól mutatja ezt Mezei József könyvének alcíme is: „Madách. Az élet értelme”. (I. m.)

ragaszkodnak előfeltevésükhöz. Ezzel függ össze, hogy komoly tudományos publikációban megjelenhet olyan vélemény, miszerint a mű tulajdonképpen a 13. színnel véget ér, ami utána következik, az a drámaíró vallásosságának következménye csak, esetleg más művek hatásának eredménye, netán magának a formának kényszerítő erejéből született csak meg. Ezért van, hogy sokan megkérdőjelezzik a mű egységét, és nemigen tudnak mit kezdeni a megoldással.

Ahhoz, hogy kérdéseinkre érdemben válaszolhassunk, meg kell vizsgálnunk – ha futólag is – a mű konfliktusainak rendszerét.

Az alapkonfliktus rész és egész, pontosabban az Úrban megtestesülő teljesség és a belőle kiszakadt, öntudatra ébredt rész konfliktusa. Ez a konfliktus a műben az első színben jelentkezik, amikor Lucifer önmaga rész-voltát („dőre, önhitt” módon) tagadva fellázad az Úr ellen. Harcuk színtere a teremtett világ középpontjában álló ember lesz. A konfliktus a második színben áttevődik a Paradicsomba. Lucifer biztatására Ádám eszik a tudás fájának gyümölcséből, ezzel öntudatlanul megismétli Lucifer lázadását.

A harmadik színnel megkezdődik a konfliktus kibontakozása. Az eredendően anyagi meghatározottságú Ádám, akiben az Úr erő-része működik alapprincípiumként, fokozatosan részese lesz a luciferi tudásnak is. Ez a tudás, amely megfosztja őt az Évával a Paradicsomban átélt harmónia megtalálásának lehetőségétől, rész-volta miatt kevés ahhoz, hogy Ádám a magánszférában elvesztett boldogság helyett a társadalmi-történeti szférában kiteljesítse önmagát. Ugyanakkor ez a tudás – mint az egyoldalú szellemiség kifejeződése – fokozatosan ellentmondásba kerül nemcsak a történeti színekben megjelenő – az anyagi világban eltorzuló – eszmékkel, mint a társadalmi lét céljával, hanem Ádám saját erő-princípiumával és anyagiságával is. A 13. színben azonban bebizonyosodik, hogy Lucifer kísérlete eleve kudarcra ítéltetett, hiszen Ádámot a Föld szelleme nem engedi kitörni immár kettős – szellemi és anyagi – meghatározott-

ságából a tiszta szellemiségbe, mert az pusztulását jelentené. Lucifer bosszúja a 14. szín, a tiszta anyagi létezés világa. Ádám a harmadiktól a tizenharmadik színig az anyagisággal szembefodulva próbálta megvalósítani a szellem diktálta eszméket, de mindig elbukott. Az előző szín kitérési kísérletének kudarca után Lucifer most a szellem nélküli világ képét idézi föl. Ez mintegy a Paradicsom kegyetlen paródiája is: ugyanaz az elv, a vegetáló, érzéki vágyai kielégítésére szűkülő lét képét látjuk. Ádám lényegében önnön paradicsomi létformájával szembesül, csak hogy ezt most már a megszerzett tudás szintjéről nézi (és éppúgy lenézi az eszkimót, mint a második színben őt Lucifer).

Ádám ezek után ébredni akar, most érti meg, mit jelentett öntudatlan lázadása, most érti meg, hogy nincs út visszafelé sem. Utolsó próbálkozása, az öngyilkossági kísérlet ugyanúgy kudarcot vall az Éva képviselte anyagiság ellenállása miatt, mint a harmadik szín óta minden ilyen szellemi kísérlet. Ádám elbukik. Az Úrhoz fordul. Annak megjelenése, zárószózata aztán tudunkra adja, hogy Ádám lázadása is az ő – az Úr – ember által fel nem fogható szándéka szerint történt. Mert csak most állt elő annak a dialektikus egyensúlynak a lehetősége (szellem és anyag, ég és Föld, értelem és érzelem, tudás és szépség között), amely Ádám erő-princípiumával társulva egy – az égire emlékeztető – harmónia forrása.

Nyilvánvaló tehát, hogy a mű alapkérdése: boldog lehet-e az ember itt a Földön? És a válasz: igen.

Ádám útja (Martinkó András jutott legközelebb ennek felismeréséhez¹⁷) az emberi harmónia, az emberi boldogság lehetőségének keresése. A megoldás bizonyítja, hogy a Lucifer mutatta álom-történelem nem volt hazugság, nem volt szándékos torzítás, hanem a valóság megélésének, megítélésének

¹⁷ Martinkó András: *Vörösmarty és Az ember tragédiája*. Teremtő idők. Szépirodalmi, Bp. 1977.

egy – hibásnak bizonyult – módja. Ádám Lucifert követve végig szellem és anyag metafizikus szétválasztásával, szembeállításával próbálkozott, az pedig ellentmond a világ – már az első színben megismert – lényegének: hogy ellentétek egysége. Ha Ádám az Úr megjelölte úton indul el, boldog lehet, harmóniát találhat. Nem valami célban, hanem magában az életben, annak tartalmában.

Harmadik kérdés: Ádám vagy Lucifer ?

A mű megítélésének szempontjából fontos, sokszor feltett kérdés ez is. Lelkesedés, újrakezdés, életigenlés (Ádám) vagy kiábrándultság, szkepszis, determinizmus (Lucifer), kérdezik sokféleképpen. De válaszolni megnyugtatóan sohasem sikerül. Madách mindkettő (az „Igen és a nem egyszerre”), hangzik újabban a felemás megoldás.

Maga a kérdés hibás. Ellentmond a mű alapszerkezetének ezért nincs értelme, és nem is válaszolható meg.

A Tragédia a boldogság lehetőségét kutatja. A harmónia a világ olyan átéléséből fakadhat csak, amely elfogadja az ellentétek egymást kizáró és feltételező egységét. A mű elemei – a szereplők rendszere is – ezt a mondandót hivatottak, közvetíteni.

Az első színben – ahol egész világosan megmutatkozik, hogy a világ lényege, mozgatója az ellentétek egysége – ismerjük meg az Úr alakját. Nem más ő, mint az uralom (erő), az élv (gyönyör) és a tudás, ill. másfelől tekintve szellem és anyag egysége. Ez maga a teljesség. Lucifer ennek a teljességnek kiszakadt, öntudatra ébredt része, a tiszta szellemi, a tudás hordozója, az érzelemmentes, hideg, számító értelem képviselője. A világ vele ellentétes része Éva alakjában jelenik meg: ő az anyagság, az anyagi szintű létezés megjelenése, alakjában az Úr teljességének gyönyör (élv, szépség, jóság)-része testesül meg. Ő és Lucifer egyenrangú, egymást kizáró, egymástól kölcsönösen tartó ellenfelek végig az egész műben. Éva alakjához kapcsolódik a Föld szelleme, aki ugyanennek

az anyagiságnak mitikus változata. Hasonló a helyzet a Tömeggel is (mint végig egységes szereplővel). Minden tagja az anyagi lét szintjén mozog. Ezért van, hogy Éva mindig a Tömeg részeként jelenik meg, Ádám mintegy ráismer csak minden alkalommal.

Ádámiban a harmadik isteni rész, az erő (uralom) jelenik meg. Ezért van igazsága Mezei József elképzelésének,¹⁸ amikor egész elemzése alapgondolatául Ádám teremtő erejét, istenimitálását teszi. Eredendően Ádám is anyagi meghatározottságú, ezért lehet boldog Évával a 2. szín elején. Lázasával ehhez az erő-principiumhoz társul a luciferi szellemiség, a tudás is. Ez innen a mű végéig fokozatosan növekszik Ádámiban, ezért egyre közelebb kerül Luciferhez. Mindaddig, míg aztán a mű tetőpontján tanítómesterével is szembefordulva végképp elbukik, hogy a megoldásban ismét új útra, a megnyílt jövő felé induljon el.

Nem Ádám vagy Lucifer, hanem Ádám, Éva és Lucifer együtt (mint ezt az Úr meg is fogalmazza zárószózatában) hordozza azt a teljességet, ami Madách felfogása szerint az emberi boldogság titka. Három különböző, részben ellentétes világrész, ám egységük a világegész harmóniájának mása.

Negyedik kérdés: Marx vagy Kierkegaard?

Első pillantásra talán meglepő kérdés. Mégis fel kell tennünk. Ha ugyanis egymás mellé tesszük a Madách-kutatás eddigi eredményeit, és megnézzük, mit is ismert Madách kora filozófiai irányzatai közül, törekvéseiből, meglepő, és a közfelfogással alaposan ellenkező képet kapunk. Tudjuk, ismerte Hegelt (ezt legújabban András László¹⁹ meggyőzően bizonyította). Tudjuk, ismerte az ötvenes évek idealizmus-materializmus vitáját, olvasta (művében szinte idézi) Büchnert. Tudjuk,

¹⁸ Mezei József: I. m.

¹⁹ András László: I. m.

(bár forrásai nem teljesen feltártak) ismerte az utópista szocializmust,²⁰ világosan látta a kapitalizmus lényegét. Ezt a londoni szín bizonyítja. Azaz egy olyan gondolkodó képe bontakozik ki előttünk, aki tájékozottságát tekintve leginkább az ifjú-hegeliánusokhoz állt közel.

Az is közzismert, hogy a filozófia nagy elágazásának időszakában élt. Heller Ágnes²¹ fogalmazta meg talán legegyszerűbben, hogy a XIX. század közepétől, Hegel után a következő elmék számára két lehetőség maradt a filozófiában: Marxé és Kierkegaard-é. Mindkettő a hegeli rendszerből indult ki, mindkét filozófia kialakulásában döntő szerepe volt az elidegenedés felismerésének. De míg Marx a történelmi fejlődés törvényszerűségeit feltárva az elidegenedést történeti kategóriának tekintette, és megalkotta a cselekvés filozófiáját, amely szerint a megoldás a világ megváltoztatása, a proletariátus közösségi társadalmának felépítése, és ezzel az elidegenedés objektív okainak felszámolása, addig Kierkegaard az ellenkező utat választotta. Az elidegenedést abszolútnak vélte, és szélsőségesen szubjektivistá megközelítéssel az egyéni megváltódása lehetőségét kereste. Azt fogalmazta meg, hogy ember és elidegenedett világ harmóniája csak úgy teremthető meg, hogy az ember önmagát, önmagának a világhoz való viszonyát változtatja meg: lemond a világról, hogy egy másik szinten elnyerje azt.

Ha Madáchot valóban filozófusnak tekintjük, választ kell keresnünk feltett kérdésünkre. Könnyű a dolgunk. Az eddigiek ismeretében egyértelmű: Madách a kierkegaard-i úton indult el.

²⁰ Ismerhetett e tárgy körben összefoglaló magyar ismertetést is a Magyar Akadémiai Értesítő 1856. 7–8. füzetéből.

²¹ Heller Ágnes: *A szerencsétlen tudat fenomenológiája*. Utószó S. Kierkegaard: *Vagy – vagy*. Gondolat, Bp. 1978. című művéhez.

Ötödik kérdés: Ismerte-e Madách Kierkegaard-ot?

Talán kérdezzük inkább, ismerhette-e. Erre könnyebb válaszolni: igen. Kierkegaard *Vagy – vagy* című műve, amely a dán filozófus egész „rendszer nélküli rendszerét” tartalmazza már, 1843-ban jelent meg. Madách valamikor 1855–59 között fogott neki a Tragédiának. A közben eltelt 10–15 év alatt eljuthatott hozzá Kierkegaard műve.

Hogy milyen úton, esetleg milyen közvetítéssel? Ez külön kutatást kíván még. Sok itt a nehéz kérdés. Ám így is megtehetjük, hogy rámutatunk a Tragédia filozófiai rendszere és a Kierkegaard-mű néhány alapvető szemléleti, felfogásbeli azonosságára.

Az ember tragédiája három nagy egységből áll. Az 1–2–3. szín a természet szférájában játszódik. Valamennyi álomszín (4–14. szín) a történeti-társadalmi szférában. Végül a művet záró 15. szín mintegy a kettő szintézise. A triádnak van két jellegzetesen kierkegaard-i vonása.

Az egyik, hogy a szintemelkedéseket tipikus kierkegaard-i „ugrás” előzi meg, másképpen fogalmazva a följebb emelkedés előfeltétele a kétségbeesés. Ez a kétségbeesés a Tragédiát építő kis-triádok esetében is megfigyelhető, mi most mégis csak a nagyszerkezetre utalunk. Ezzel a kétségbeeséssel találkozunk a 3. színben, miután Ádám szembesült a természet erőivel. Ugyanilyen kétségbeesés figyelhető meg a 15. színben, emlékezzünk csak Ádám öngyilkossági kísérletére.

A másik, amire fel kell figyelnünk, hogy Ádám útja a Tragédiában nem más, mint a kierkegaard-i három létstádium megjárása. A második színben Ádám Évával egy szinten él, létét az élet élvezete, a szerelem, a pillanat, a reflexiótlan elfogadás boldogsága határozza meg. Bűnbeesése, a tudás megszerzése innen – az esztétikai stádiumból – emeli fel. A 3. színben a természettől való elszakadással, a szabadságkeresés gondolatának megjelenésével Ádám átlép a történeti-társadalmi szférába. Ez nem más, mint a kierkegaard-i etikai stádium. Kierkegaard szavai pontosan jellemzik a helyzetet:

„mert ha felébred benne a szabadság szenvedélye . . . akkor önmagát választja, és úgy harcol ezért a birtokért, mint boldogságáért, és ez az ő boldogsága.”²² Íme a harc, a küzdelem, mint boldogság: az a gondolat, melyet Ádám az etikai stádium csúcsán, a 13. színben maga is megfogalmaz.

A történeti színek (vagy álomszínek) állandó „szerepváltásának”, kettősségének (Ádám – fáraó, Ádám – Miltiadész stb.), azaz a belső változatlanlansága mellett a „külső szerep”, az „álarc” változásának forrása és magyarázata is a kierkegaard-i filozófiában, pontosabban az etikai stádium jellegében van. Ezt így fogalmazza meg a dán filozófus: „Aki etikailag szemléli az életet, az általánost látja, és aki etikailag él, az általánost fejezi ki életében, az általános emberré teszi önmagát, nem levetve konkrécióját, mert akkor semmivé lenne, hanem magára öltve és áthatva az általánossal.”²³ Innen érthető a 13. szín abból a szempontból is, miért fenyegeti Ádámot a megsemmisülés: itt ugyanis épp anyagi konkréciójától való megszabadulási kísérletének vagyunk tanúi.

Az etikai stádium – azaz Ádám Tragédia-beli történeti útjának lényege és konfliktusainak forrása Kierkegaard megfogalmazásában így hangzik: „A célt jelentő és nem csupán személyes én, hanem társadalmi, polgári én is egyszersmind. Önmagát tehát feladatként birtokolja egy olyan tevékenység számára, amelynek révén ő e meghatározott személyiségként bekapcsolódik az életviszonyokba. Feladata itt nem az, hogy alakítsa önmagát, hanem az, hogy hasson . . .”²⁴

A 15. szín, a Tragédia tetőpontja és megoldása, mint említettük, Ádám újabb „kétségbeesését” tartalmazza. Az etikai stádiumból visszazuhan, pontosan átéli Kierkegaard „legszerencsétlenebb”-jének helyzetét. Álmában már megismerte a jövőt, amely még előtte van. Mi vár rá? Amit már – álmá-

²² S. Kierkegaard: I. m. 839–840.

²³ S. Kierkegaard: I. m. 891.

²⁴ S. Kierkegaard: I. m. 899.

ban — átélt. Ott áll kétségbe esve a szikla peremén. Kierkegaard azt mondja: „A kombináció csak az lehet, hogy az emlékezés akadályozza meg őt abban, hogy jelenvaló lehessen reményében és a remény akadályozza meg őt abban, hogy jelenvaló lehessen az emlékezésben. Ennek egyrészt az az oka, hogy mindig abban reménykedik, amire emlékeznie kellene, reménye mindig csalódott lesz, az individualitás felfedezi, hogy ez nem azért van, mintha a cél messzebb került volna, hanem azért, mert túlment rajta, hogy ezt már átélte . . . és így már az emlékezésbe ment át. Másrészt meg mindig arra emlékszik, amiben reménykednie kellene, mert a jövőt már felvette gondolatába, a gondolatban már át is élte, és erre az átéltre emlékezik, ahelyett, hogy reménykednék benne. Amiben tehát reménykedik, már mögötte van, amire pedig emlékezik, előtte.”²⁵

A megoldásban azután Ádám újabb „ugrását”, szintemelkedését láthatjuk: az etikai stádiumból itt lép át a vallásiba. Amikor a porba hullva az Urat szólítja (Lucifer számára felfoghatatlanul, hiszen az etikai stádiumban élő Lucifer tudása itt már kevés, idáig csak az önmagát feladó ember hite juthat el), és elfogadja az Úr intését, mondván „nélküled, ellened hiába küzdök”, lényegében belátja, hogy „istennel szemben soha nincs igazunk”. Megnyugvásának, a Tragédia megbékéltető zárásának titkát a dán filozófus így fogalmazta meg: „Istennel szemben soha nincs igazunk — ez a gondolat megálljt parancsol a kétségnek, és megnyugtatja az aggódást, bátorságot és lelkesedést ad a cselekvéshez.”²⁶ Szó szerint ez történik Ádammal, akit „rettentő látások” után kétség gyötör, és aki annyi — álomban megélt — harc és kudarc után éppen ezt keresi: „bátorságot és lelkesedést . . . a cselekvéshez”.

A Tragédia koncepciójának kierkegaard-i fogantatását jól mutatja, hogy Ádám mellett Éva és Lucifer alakjának, egy-

²⁵ S. Kierkegaard: I. m. 287.

²⁶ S. Kierkegaard: I. m. 1013.

máshoz való viszonyának megértéséhez is a *Vagy – vagy* adja meg a kulcsot.

Mit is tudhatunk Madách Évájáról? Lényege a szépség („a báj fejedelme”), a szerelem, az anyaság, a férfiért-valóság, lénye a virággal, a zenével rokon. Mindent érzelmi oldalról közelít meg, teljesen hiányzik belőle a (luciferi értelemben vett) szellem, hangsúlyozottan nem okos, semmit nem tud, csak sejt, érez. Földhöz kötött, természeti-anyagi szinten élő alak, segítője, támogatója a Föld szelleme.

Érdemes ezzel ismét összevetni Kierkegaard néhány jellegzetes mondatát: „A nő hús és vér lett és ezzel a természet meghatározása alá esik, amely lényegében másért való lét.”²⁷ „A nőnek ez a léte . . . teljesen mint báj jelölhető meg, amely kifejezés a vegetatív életre emlékeztet; a nő olyan, mint egy virág, . . . és még a benne levő szellemi is vegetatív módon van jelen.”²⁸

Az esztétikai stádium különleges esete a nő, akinek nincs is módja innen kiemelkedni. Ezzel függ össze a Tragédia egy mozzanata, amelyet az elemzők óvatosan meg szoktak kerülni. Ádám is, Éva is evett a tudás fájának gyümölcséből. Miért csak Ádám lesz eszmék hirdetője? A 4–14. színben miért csak Ádám tudja magáról, hogy ő minden történelmi alakban Ádám? Éva csak sejtésként, hangulatként idézi fel néha a „pálmafák” képét. Azután a 15. színben Éva miért nem emlékezik az álomra? Hiszen Lucifer Ádámra is, Évára is álmot bocsátott?!

A válasz Kierkegaard ismeretében kézenfekvő. Ádám az etikai, Éva az esztétikai stádiumban élte meg az álmot. Itt is Kierkegaard magyarázza a Tragédiát: „aki etikailag él, abban . . . megvan a saját életének emlékezete, aki esztétikailag él, abban egyáltalán nincs meg.”²⁹

²⁷ S. Kierkegaard: I. m. 545.

²⁸ S. Kierkegaard: I. m. 546.

²⁹ S. Kierkegaard: I. m. 857.

Luciferről említettük már, hogy az etikai stádium reprezentánsa a műben. A hideg tudásé, a számító értelemé. Nem ördög, ezt neve is mutatja. Fényhozó. Alakja Prométheusszal rokon. Mielőtt a jövőre kíváncsi Ádámra és Évára álmot bocsát, megajándékozta őket a reménnyel. Ennek fontos szerepe van a műben: ez a remény magyarázza Ádám új és új nekilendüléseit, ez társul eleve adott erő-princípiumához. De miért éppen Lucifertől kapják a reményt? Nos erről Kierkegaard ezt mondja: „Ezért is volt a remény Prométheusz egyik kétes ajándéka; a halhatatlanság előre-tudása helyett a reményt adta az embereknek.”³⁰ Mint Lucifer: az elvesztett (meg nem szerzett) halhatatlanság helyett adja a reményt.

Lucifer és Éva egymással ellentétes, egymást kizáró lényéről is esett már szó. Az etikai stádiumban élő Lucifer, a szellemi, a tiszta tudás, a tagadás képviselője az egyik oldalon, a másikon Éva, az esztétikai lét, az anyagiság megtestesítője. Kierkegaard így fogalmazza meg ezt a viszonyt: „Mitől fél egy fiatal lány? A szellemtől. Miért? Mert a szellem egész női egzisztenciájának tagadását jelenti.”³¹

Nem véletlen az sem, hogy a Tragédia zárásában olyan nagy hangsúlyt kap a választás, az Úr által kijelölt út elfogadása, a jó választása, mely minden további jó és rossz közötti választás forrása is: „Ezzel a választással tulajdonképpen nem a jó és rossz között választok, hanem a jót választom, de miközben a jót választom, a jó és rossz közötti választást választom.”³² – írja Kierkegaard. Ádám is választott már, amikor Lucifert elhagyva az Úrhoz fordult. Mégis az Angyalok kara ezt zengi a mű végén: „Szabadon bűn és erény közt / Választhatni, mily nagy eszme, / S tudni mégis, hogy feletünk / Pajzsul áll Isten kegyelme.”

³⁰ S. Kierkegaard: I. m. 372.

³¹ S. Kierkegaard: I. m. 460.

³² S. Kierkegaard: I. m. 843.

Hatodik kérdés: Magyar Kierkegaard?

Nem. Először is azért nem, mert a Tragédia nem „magyar”, legalábbis a kérdésben rejlő lebecsülő értelemben. Hogy mondanója képes volt kilépni a nemzeti kultúra határain túlra, régen tény. Úgy magyar, hogy egyben világirodalmi is, mint minden remekmű.

Hogy szoros szálak fűzik Kierkegaard-hoz, vitathatatlan. Nem lehet véletlen, hogy a Tragédia külföldi sikerei éppen az egzisztencialista filozófia előretörési időszakaira esnek. Ám Madách több szempontból is túllép tanítómesterén. Legalapvetőbben éppen a Tragédia zárásában, megoldásában figyelhető ez meg. A kierkegaard-i hármás zárófoka tulajdonképpen nincs belső összefüggésben az előző két stádiummal. A dán filozófus többek között azért bírálja Hegelt, mert, mint állítja, ha a tézis magában hordja antitéziséét, smindkettő a szintézis lehetőségét, akkor valójában nem megy végbe semmiféle mozgás, hiszen sem a tagadás, sem annak tagadása nem hoz semmi igazán újat.

Madáchhoz azonban a szintézis hegeli felfogása állt közelebb, és a Tragédia ilyen zárásával teljesen átértelmezte a kierkegaard-i vallási stádiumot. Tehette, hiszen ezt a *Vagy – vagy* éppen csak felvillantja, kidolgozására Kierkegaard más műveiben került sor. Így Madách nem lesz hűtlen műve koncepciójához sem, ellenkezőleg: az első színben – az anyag szintjén – már megfogalmazott dialektikus szemlélet tér vissza a 15. színben, csak hogy most már a tudati-emberi szférában. A mozgás, a fejlődés forrása itt is, ott is az ellentétek egysége, mely belső harcával pályájukon tartja az égiteseket a mindenségben és Ádámot a maga történelmi-társadalmi útján.

A kierkegaard-i vallási stádium csak a kiváló egyesek számára elérhető. Madách, akinek bőséges tapasztalata volt kora „tömegének” életéről, világképéről, tisztában van vele, ez nem megoldás. Mint ahogy azt is a történelmi tapasztalat bizonyította, hogy az etikai stádium egyoldalú szellemisége,

a felvilágosodástól örökölt értelemben vetett egyoldalú hit, feladat-tudat sem jobb. Az egyoldalú értelem, a luciferi világkép csak kétségbeeséshez vezet, mondja Madách, aki a reformkor, a forradalom, a szabadságharc bukásában feltehetően maga is megélte ezt a kétségbeesést.

A Tragédia zárásában Ádám „vagy – vagy” a nem esztétikai vagy etikai, de nem is etikai vagy vallási stádium közötti választás, hanem a metafizikusan elszakított rész és a dialektikus egész közötti választás. Az egyik oldalon az egyikű szellemiség, az értelemmel, sőt magával az Ádámot mozgató erővel is ellentmondásba kerülő luciferi tudás: ezt kínálja Lucifer. A másik oldalon pedig az Úr teljességének földi mása, szellem és anyag, erő, tudás, gyönyör dialektikus egysége, azaz a „madáchi vallási stádium”, amely az esztétikai és etikai lét szintéziséként, azok megszüntetve-megőrzéseként fogalmazódik meg az Úr zárószózatában.

Ez a választás valóban a „jó választása”, mert kivezet a kétségbeesésből. És nemcsak azért, mert a vallási stádium annak elismerésével kezdődik, hogy „istennel szemben soha nincs igazunk”. Madách túllép Kierkegaard-on: az itt megnyíló (homályban maradó) jövő már nem azonos az álombélivel: a rész-szemlélet helyére egy keletkező-leomló, dinamikus, belső harctól előre hajtott dialektikus teljesség-látás lép.

Hetedik kérdés: Milyen Madách filozófája?

Ez az a kérdés, melyet igazán fel kellene tennünk. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, ez a filozófia egy a Büchner igazát kényszerűen elfogadó hegelianus Kierkegaard-olvasata. Egy olyan emberközpontú filozófia, amilyen a XIX. század második felében (a marxizmust leszámítva) páratlan teljesítmény. És nem csak Magyarországon.

ZÁGONYI ERVIN

KOSZTOLÁNYI ÉS TOLSZTOJ

A nagy szemfelnyitó és ösztönző

Dosztojevszkij, Tolsztoj és Csehov három évtizeden át változtatják és erősítik egymást költőnk tudatában, de ha a vidéki gyökereiből kitörni vágyó olvasót és írórt ért elemi erejű ösztönzésre gondolunk, Tolsztojt illeti az elsőség.¹

Talányosan rövid vallomását – „Minden könyvek közül a legmélyebb hatást gyakorolta rám Tolsztoj Leónak *Iljics Iván halála* című elbeszélése” – 1918-ban teszi,² de lényegét a többi – ezt megelőző, majd folytató – Iván Iljics-hivatkozás közül a legjobban egy 1927-es és egy 1933-as utalásból ismerjük meg. Az első nagyapja halálához köti költővé válását – tizennégy éves ekkor – s egy-egy évvel későbbi „felrezenéséhez”, az *Iljics Iván halála* olvasásához.³ 1933-ban saját olvasóit nevelve másik két könyvélményéhez kapcsolja Tolsztoj remekét: Zola regényéhez, a *Mouret abbé vétkéhez*, amely „a szerelem tündérvilágába” vezette és Schopenhauer művéhez, mely, mint másutt mondja, megvilágosította előtte „a hazugságok pókhálójától elfátyolozott világot”, *Az élet semmiségeiről és gyötrelmeiről* címűhöz.⁴

¹ Kosztolányi és Csehov kapcsolatáról l. Zágonyi Ervin: *Kosztolányi Csehov-élménye nyomában*. It 1984/2. 304–334., e cikk vázlatos előző változata: Эрвин Загони: *Толстой и его творчество в восприятии Костолани*. Studia Russica Bp. 1983. 253–269.

² Köhalmi Béla: *Könyvek könyve*. Bp. é. n. (1918.) 110.

³ Somlyó Zoltán: *Négyszemközt Kosztolányi Dezsővel*. Literatura 1927. szept., vö. még uő.: *Párbaj és kultúra*. Bp. 1986. 412.

⁴ A Schopenhauer-utalást (1931) l. *Európai képeskönyv*. Bp. 1979. 159., műve – voltaképpen a *Die Welt als Wille und Vorstellung 2.* kötetének 46. fejezete (Leipzig 1879. 657–675.) – a Magyar Könyvtárban jelent meg, Bánóczi József fordításában.

„Harmadik olvasmányom *Iljics Iván halála*. Ezek a könyvek győztek meg arról, hogy érdemes olvasni, írni és élni, ezek (. . .) ösztönöztek, hogy megismerjek minden keserút és édeset, amit az emberi szellem alkotott (. . .) Akkor kaptam kedvet az olvasáshoz, mikor Schopenhauer úr, Tolsztoj gróf önállónak nyilvánított, méltónak arra, hogy meggyónja nekem legbensőbb titkait (. . .).”⁵

A jó indítás folytatódik. A tizenkilenc éves bécsi egyetemista – talán a Babbitstól kapott és három nap alatt elolvasott Julius Hart-könyv hatására is⁶ – diákos-fellengzően közli a kölcsönző jóbaráttal:

„(. . .) Ibsen és Nietzsche (. . .) elvesztették előttem minden nimbuszukat (. . .) Tolsztoj, akiben ma hiszek, nem tudja irányítani életemet, mert korhadt és romlott már minden dongám, és rozsdás minden szegem. A kötöttség szükségét érzem, s szeretnék egy reliigiót magamnak.”⁷

Nem tudhatjuk, mit olvasott eddig a vallomásig – a *Háború és béke* pl. már Ambrozovics Dezső becsületes, jó munkája előtt folytatásokban jelent meg 1903 és 1905 közt a *Jövendőben* –, mit ismert a költő mindabból, amit majd három év múlva oly lelkesen igenel Tolsztoj vallásaként. A Pestre visszatérő diáknak, majd a *Budapesti Napló* munkatársának s a New York kávéház süvölvény költőjének élménye lehetett a tolsztojanizmus: „korom és füst, de mennyi láng a korom és füst alatt” – emlékezik nosztalgiával tizenkét év múltán majd ezeknek az éveknek szellemi forrongásáról.⁸ 1908-ig, első cikkéig futó megjegyzések mutatják

⁵ *Az olvasó nevelése*. A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1933. ápr. 9. (a továbbiakban: PHV), a kötetben: *Ábécé*. Bp. 1957. 65., *Nyelv és lélek*. Bp. 1971. 388.

⁶ Vö. Julius Hart: *Leo Tolstoi*. Berlin und Leipzig (1904.); a „kis, de sokatérő könyvet” Babits ajánlja, Kosztolányi reflexiója: „(. . .) komoly és nem iskolás, költői és ötletes, mély és érthető – mi kell több?” Vö. *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. Bp. 1959. 11., 20., 21. (A továbbiakban: BJKL)

⁷ Levele Babits Mihálynak. Bécs, 1904. nov. 4., uo. 51.

⁸ Vö. *Szini Gyula*. Nyugat, 1917. dec., in: *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. I. 146., *Egy ég alatt*. Bp. 1977. 151.; *Vészi József*. Nyugat,

- Tolsztoj jelenlétét. Jelzések az orosz író „moralista harmóniájáról”, mélységéről – játékos összevetésben Jókaiival –, Karenina Annáról, a Tolsztoj teremtette „halhatatlan aszszonytípusról”, Tolsztoj Shakespeare-ellenességének feltételezett okairól: „a buta általánosságokkal és handabandázó imádatokkal való szembeszegülésről”.⁹

Kosztolányi első önálló írása Tolsztojról szűkebb pátriája lapjában, a *Bácskai Hírlap*ban jelenik meg, az ünnepezt nyolcvanadik születésnapjára, főhelyen, mintegy versenyezve kortársa két nappal előtte közölt, a beteg Tolsztojt elparentáló cikkével.¹⁰ „Lázadóvá” a cári önkény számtalanszor hallgatott-olvashatott, röpiratokból is megismerhetett bűneinek kimondása teszi szemében Tolsztojt.¹¹

Megkísérli „kommunizmusának” körülhatárolását. Őseit Rousseau-ban és „az első emberboldogítók”, a próféták közt keresi, hiszen ő is határt von „a mostani kultúrember” és „a jövő embere” közt. Kettejük ellentétét Nyehljudov testesíti meg a fiatal eszmélkedő számára. Filozofikus-elvontan és mégis allegorikus-képszerűen foglalja össze útjának lényegét – a regény előző, első értékelője, Wildner Ödön fenntartásosabb-józanabb volt¹² –. „A fáradt és bűnös ember”, „hátán

1928. jún. 1., *Egy ég alatt*. 151., *Esti Kornél*. Bp. 1981. 90. (A továbbiakban: Ny, IFT, Egy ég, EK)

⁹ *Heti levél*. Bácskai Hírlap, 1905. jan. 22., in: *Álom és ólom*. Bp. 1969. 49. (a továbbiakban: BÁH, ÁÓ); *Mikszáth Jókai-könyve*. Budapesti Napló, 1907. jan. 9., ÍFT. I. 33., *Látjátok, feleim*. Bp. 1976. 229. (a továbbiakban: LF); *Bojer*. A Hét, 1908. márc. 22., *Ércnél maradóbb*. Bp. 1975. 323. (a továbbiakban: ÉM); *Írók ellenségei*. A Hét, 1908. aug. 9., ÁÓ. 305.

¹⁰ Janeiro: *A jasznaja poljanai apostol*. BÁH, 1908. szept. 11.

¹¹ *Tolsztoj, a forradalmár*. Uo., szept. 13. 1–3.

¹² Vö. *Korunk rabszolgasága* (a munkaerejét eladó földművesről) Bp. é. n., *A hazafiság és a kormányok* (a háborúról), Bp. 1900. 9., 36., *Kiáltvány az emberiséghez* (a „géppé” tett emberekről). Bp. 1904. 29. Nyehljudov rajzát „önkéntesnek” tartja, „a krisztusi végtelen könyörületet (...) egy közönséges halandó részéről”. Vö. *Tolsztoj új regénye*. Budapesti Szemle, 1900. 103. k. 137.

a múlt terhével és az unalom csömörével” eddig szemben állt „a természet eleven vízeivel, az emberben lakó erkölcsi erőkkkel”.¹³ Most leszáll „az egészséges humuszra”, „a paraszthoz”, aki olyan, „mint az anyaföld”, „merev és erőszakos, de jóságos és komoly (. . .) hálás és termő”. Őt Maszlova képviseli, „romlásba döntötte”, lent is „felfelé” vezetve a herceget, együtt „a börtönök és az összes emberek szenvedéseivel”. (A regény parasztjai messze esnek ettől az idealizáló jellemzéstől,¹⁴ de Kosztolányi megérzi a Tolsztoj levelében megfogalmazott tendenciát.¹⁵ Mintha kései regénye, az *Édes Anna* – a megalázott tisztasággal, az uralkodó osztály ürességével, a bűnös – büntelen elítélésével – is messzi visszhangja lenne Tolsztojának, de megváltás, feltámadás nélkül immár.¹⁶)

A Nyehljudov számára megnyíló „új világperspektíva” megvalósulását Tolsztoj – Kosztolányi szerint – „egy

¹³ Kosztolányi finom észrevétele: a regényben a legdrámaibb ponton, Katyusa bukása után jelentkezik – magas jelképiséggel – a befagyott folyó, a köddel (vö. *Feltámadás*. Bp. 1971. 74.), a folyó láttán jut Nyehljudov eszébe ártatlan fiatalsága (uo. 231.), a tavaszi eső ébreszti az irgalom és emberszeretet párhuzamára (uo. 386.), folyón zajlik le fontos beszélgetése a féleszű csavargóval (uo. 386.). – Tolsztoj természethez-fordulásáról – megtudni, „minek a nevében éljen, haladjon meg önmagát” – I. Török Endre: *Lev Tolsztoj. Világtudat és regényforma*. Bp. 1979. 170–171. (A továbbiakban: TLT)

¹⁴ Ravaszok, bizalmatlanok, a félelem szülte elkeseredéssel, el-esettek, vö. *Feltámadás*. 233., 239., 228., 261., a föld termékenységéről l. uo. 388.

¹⁵ „Megértettem, hogy a parasztnak életével kell kezdeni, a többi csak árnyék (. . .)” Vö. Лев Толстой: *Собрание сочинений в 12-и томах, том 8*. Москва 1984. 470. (Az idegen nyelvű idézeteket a magunk fordításában adjuk, ellenkező esetben feltüntetjük a fordító nevét.)

¹⁶ Ezért hazug Lakatos László „kikerekítő”, Patikárius Jancsit megjavítató adaptáció-befejezése. (*Édes Anna*. MTA Kosztolányi-hagyaték, Ms 4617/12. 126.)

¹⁷ Tolsztoj is utal forrásaira, a saint-simonizmusra, a fourierizmusra, vö. *Napló*, in: *Lev Tolsztoj Művei*. 10. k. *Levelek, napló*. Bp. 1976. 684. (A továbbiakban: LTM, ill. *Napló*.) – Vö. még G. Bjalij bevezető-

tökéletesebb, az egész emberiséget boldogító közösségben” látja; ez még mindig Rousseau – és Cabet – nyomán, mintegy Saint-Simon ellenében, nem „a munkás és pompás gazdagságot” célozza, utópisztikusan, de azért Tolsztoj¹⁷ „világa is e világból való”. „A lemondás szocializmusával” a kereszténységet viszi tovább. Tolsztoj szocializmusa „az agrárkommunizmus”, „közös, szabad földön”.¹⁸ Elérésére Tolsztoj tagadja „az emberi ösztönből fakadó harmónia” összezavaróját, az államhatalmat. Az anarchikus szabadsággal azonban szembeállítja „a mindnyájunkat kötő erkölcsi feltételt, a kötelességet”.¹⁹

A tolsztoji erkölcs dogmaellenessége fontos következtetéssel szolgál Kosztolányi számára. Világa „földszagú és földön termő valóság” – mondja, egy kicsit Reviczky régi és Szini

jével. a Б. Эйхенбаум: *О прозе*. Ленинград 1969. с. kötethez, valamint Eichenbaum cikkét, uo. 117–124. — Tolsztoj és Cabet párhuzamáról I. Ossip-Lourié: *La philosophie de Tolstoï*. Paris 1908. 178. Lásd még: *Etienne Cabet und der Ikarische Kommunismus*. Mit einer historischen Einleitung von Dr. H. Lux. Stuttgart 1894. — Tolsztoj lemondását már de Vogüé is érinti, „a nirvana himnuszáról” szólva, melyet „Ceylon szigetén vagy Tibetben sem énekelnek másképp”. Vö. E(ugene) M(elchior) de Vogüé: *Az orosz regény*. Bp. 1908. II. 111–112. Vogüé — 1888-ban írt — könyve Kosztolányi Ádám közlése szerint megvolt apja könyvtárában. Hozzám intézett levele, Párizs, 1977. márc. 10.

¹⁸ A tolsztoji agrárkommunizmusról I. Ambrozovics Dezső: *Idegen írók Tolsztoj Leó gróf*. Új Idők 1901. I. 143. (A továbbiakban: ÚI), Waldhauser István (Huszadik Század, 1902. dec. 12. in: *Költő és próféta*. A magyar sajtó Tolsztojról. Bp. 1978., a továbbiakban: KP). Kosztolányi feltételezhető német forrásai közül. I. Raphael Löwenfeld: *Leo N. Tolstoi, sein Leben, seine Werke, seine Weltanschauung*. Erster Teil. Berlin 1892. (az „artelben” tett látogatásról, 132–133.), K. J. Staub: *Graf Tolstois Leben und Werke. Seine Weltanschauung und ihre Entwicklung* (Tolsztoj tanácsai a földosztásról, 209., 217.) Kempfen und München 1908.

¹⁹ Tolsztoj a hangyaboly harmonikusságának példájával él; vö. *Napló*. 718. — A tolsztoji kötelesség Kanthoz kapcsolódásáról I. Leo Schestow: *Tolstoi und Nietzsche*. 1923. Köln. (Oroszul 1900-ban jelent meg; a továbbiakban: SeTN.)

Gyula friss megállapítását is visszhangozva²⁰, akkor is, ha „igazságait az ég levegős kékjébe szereti elmosni”.²¹ Majd némiképp a *Szózatra* emlékeztető hévvel folytatja az e világi-ság, a nagyvilággá tágított hazában élés dicséretét:

„Írásai, hősei, elvei mind az életért, a földi élet tisztaságáért küzde-
nek, és a paradicsom, az üdvözültek, a kibékültek, megengesztelődők
és elpihenők hazája is: a föld, a síralomvölgynek csiszolt pályatér,
ahol az előre haladók, a tökéletesülés felé vágyók magasztos küzdelme
folyik.”

Gazdag jelentéstartalmú és pontosan ki se deríthető forrá-
sokra visszamutató képsor; Tolsztojt illetően is (Pierre sza-
badkőműves indíttatású gondolatait halljuk itt újra²²), de
rajta túl, Kosztolányi vonatkozásában is: Pál apostol vissz-
hangozhat itt,²³ akár azok a tanulságok, amelyeket Nietzsché-
ből meríthetett költőnk,²⁴ de akár Ibsen olvasásából is.²⁵

²⁰ Reviczky szerint Tolsztoj számára „a föld se nem pokol, se nem
mennyország, hanem tisztítóhely, mely a szenvedések között vezet a
lélek nyugalmához”. *Tolsztoj főműve*. Magyar Salon 1887/88. 194—
202., Szini szerint Tolsztoj „itt a földön készíti elő a maga szellemi
mennyországát, a szeretet országát.” *Tolsztoj*. Pesti Napló Bp. 1907.
sept. 29. 8.

²¹ Vö. még: Alfa (Alexander Bernát): *Tolsztoj és a kereszténység*.
Magyar Szemle 1895. márc. 12., Tonelli Sándor: *Tolsztoj vallása*.
Hazánk, 1902. febr. 21. 1—2. (a vagyonszövéséről).

²² „Csak a világ küzdelmei (. . .) közepette érhetjük el az önkiime-
rest, csak másokkal mérkőzve (. . .) érhetjük el a tökéletesbedést, a
küzdelmek árán (. . .)” *Háború és béke*. Jövendő 1905, márc. 5. 44.
— Pierre naplója, gyónása, mestere tanai az angol szabadkőműves
John Mason, illetve műve orosz fordítója gondolataira vezethetők
vissza. Vö. Лев Толстой: *Собрание сочинений в 12-и томах, том 4*.
Война и мир. Москва 1984. 394—395.

²³ Képét — a versenyzők futásáról a pályán — I. *A korinthusiakhoz*
irt levél. Újszövetségi Szentírás. Róma 1964. 401.

²⁴ Nietzsche önmagát szenvedve alakító művész-hős — képét I.
Jón, rosszon túl. *Előjáték egy jövendő filozófiához*. Bp. é. n. 284—285.

²⁵ Ibsen-utalása a magányt emeli ki: „Minden ember végzetesen
egyedül van (. . .) s jaj, az utolsó harcban is egyedül.” *Conférence a*
„Kisértetek” elé, 1911. márc. 5., *Lángelmék*. (1941.) 129. (a további-
akban: Le), ÉM 163.; vö. még: *Arany vallása*. BáH, 1905. okt. 22., LF
317.

Összefoglalja Kosztolányi haladás-hitét; ennek tényezői az egyén magányos küzdelme, a szenvedés, a halálban való megnyugvás.²⁶

Költőnk nem tud elszakadni a pályatér-képtől, s újra megkísérli a „versenyzők” jellemzését is: Az élet és halál adta perspektíva keretében „vonulnak el a rothadt társadalom beteg, egyensúlya vesztett, küzdő és tökéletesülő emberei”. A pályatér „az élet körtánca”, „a cifra életvásár”-képbe fordul, a *Hiúság vásárát* s Kosztolányi későbbi életlátását is asszociálva bennünk.²⁷ Nem is írói alkotás Tolsztoj műve, „maga a természet játszik” benne „színhátját”.²⁸

A hősök előre haladó, fejlődő voltát a tolsztoji művészet-fogalommal összekötve határozza meg:

„A művészet: az ember egyesülése «isten»-ben, a természetben és a tökéletesedésben. Ez Tolsztoj írói evangéliuma.”²⁹

Ennek az egyesülésnek jegyében tisztul meg — „a csöpögő tavaszi esőben a gerjedő tavaszi földdel együtt” — Nyehlju-

²⁶ Kosztolányit Reviczky gondolatai is ihlethették pályatér-képe kialakításában: „André” „az életet megértve” „a halállal békül ki”, „Péter az étellel”. I. m., vö. még: KP 50–51. — A tolsztoji hősök morális átalakulásáról — fölemelkedés, hanyatlás, újabb erőfeszítés magasabb célért, „az örökké távoli tökéletesedésért” — l. legújabbban Török Endrét: TLT 75.

²⁷ A „hős nélküli” *Háború és békét* Eugen Zabel veti össze Thackeray regényével, vö. *L. N. Tolstoi*. Leipzig, Berlin und Wien 1901. 55. — Az „élet cirkuszát” látja Kosztolányi szerint Dosztojevszkij is; Kuncz Aladár kapcsán „az élet zürzavaros színjátékáról” szól, vö. *Fekete kolostor*. Ny, 1931. jún. 16., LF 415.

²⁸ Vö. Julius Harttal: Tolsztoj „a természet akar lenni (. . .) úgy akar építeni, ahogy ő épít (. . .) az a vágya, hogy minden emberit magába vonjon, megélje a fű, a fa, a dudva, a csillag és a kő életét”, i. m. 39–40. Reviczky szerint a *Háború és béké*ben maga a természet szól (. . .) hozzánk, mint Isten a bibliában. I. m. KP 52.

²⁹ Hart erről: i. m. 16.; Tolsztoj az „emberek testvéri egyesülésének megvalósításáról” beszél, vö. *Mi a művészet?* Bp. 1899. 213. (Hegedűs Pál fordítása), mai szövegét l. LTM 9. k. 579.

dov,, Karenina Anna, „bűnön, szenvedésen keresztül” „a buta, gyermekgyilkos anya” és Iván Iljics is:

„Ha élete céltalan, utálatos és terméketlen, a halál dermedt közelében már fölfelé tekint, és mikor szálnalmas lekopasztottságában búcsút mond az életnek, hogy mindenről lemondva — megbékélve magával és a világgal — meztelenül dugják a sírba, már ember.”³⁰

Szól — elődjei, Reviczky és Hart útján járva — Tolsztoj objektivitásáról is, a romantikusok angyal – ördög-sarkításával, a naturalisták „vérmérsékletük szerinti világlátásával” szembeállítva „a tiszta epikus világszemlélet”,³¹ aki „erről az emelkedett pontról” „embert, követ, fát, levegőt, szenvedélyt és vihart mosolyogva foglal egységbe”.³²

³⁰ Kosztolányi nem fejt ki Iván Iljics megtisztulásának módját, csak a megtisztultságot emeli ki a „meztelenül”-állapot megjelölésével. — Ez az érett költőnek is — kötet cím-adó — kulcsszava lesz; célja: „(. . .) hősi igazul járnak, egyedül, / egyszerű ember az egyszerű földön / s meztelenül legyek, amint megszülettem, / meztelenül legyek, amint meghalok.” *Csomagold be mind . . .*, Ny, 1925. I. 459., *Összegyűjtött versei*. Bp. 1964. 425. (A továbbiakban: ÖV) — Az „ember” a visszamaradók ítélete a halotról, váltakozva a „testvér” minősítéssel: „testvér” az iskolaszolga szemében a halott Novák, a meghalt ismeretlen szállóvendég, „ember” a halott Caligula, „akiról lehullt a téboly álarca”, „ártatlan”, „mindent jóvá tevő” a halott Nero, vö. *Aranysárkány* 241., *Az idegen* (1930), *Hét kövér esztendő*. Bp. 1981. 218. (a továbbiakban: HKE), *Caligula* (1934) uo. 413., *Nero, a véres költő*. Bp. 1957. 284.

³¹ Reviczky „egészen öntudatlan, naiv objektivitásról” szól, a homéri naivitás egy neméről” (i. m. 41.), Hart szerint Tolsztoj szeme úgy néz ránk, mint a természet szeme, mint az Isten szeme, amely (. . .) jókra és gonoszakra egyaránt felvirrasztja napját”. (I. m. 62.) De — hangsúlyozza — „az érzéketlenség jeges levegője” csap meg, ha „örömmünkről, bánatunkról van szó”. (Uo. 65.)

³² Vö. Hart felsorolásával — 28. jegyzet —. Lásd még uőt „a legnagyobb fokú érzéketlenség” egyidejű párjáról, a más dolgok iránti szeretetről, ez tanítja meg Tolsztojt, hogy „belehelyezze magát egy másik emberbe, állatba, növénybe, kőbe”, s „minden létező széttört egységét” helyreállíthassa. I. m. 46–47.

Legvégül „kora három apostola”, Ibsen, Zola és Tolsztoj közül a harmadiknak, a földhöz fordulónak, a közösségről álmodónak, a békét hirdetőnek adja a pálmát.

A nem könnyen áttekinthető tanulmány felajzott – képzelt hallgatóságához költői kérdések sorával, többes szám második személyű megszólítással forduló – hangja, az egymásba fonódó motívumok a költő felhalmozott – és frissen is gyűjtött tapasztalatairól egyaránt tanúskodnak, de vállalkozása kudarcát is mutatják: nem tud ellentmondásokkal teli, utópisztikus, szocialista jellegű kritikát és irracionális vonásokat egyként tartalmazó tanok közt eligazodni. Az igazán fontosak a költőnket később – a világháború, a bukás, a forradalmak, Trianon iszonyú kiábrándultsága után – is sarkalló motívumok: a siralomvölgy-kép, meg a szenvedés csiszoló hatása; az egyik nagy regényei kulcshelyein bukkan fel újra, a másik a halálra készülődő költő nagy verseiben.³³ A teremtő alkotó feltételezése, a kívül- és felülállás, az elbeszélő hang objektivitása Csehov-eszmélkedéseinek is vezérszólama, s egyáltalán az irodalomesztétikus egyik sarkalatos tétele, ill. az alkotó művész egyik leendő – de nem mindig következetesen megvalósuló – eredménye.

A Tolsztoj halálára készített nekrológ is nagy nyomatókkal, tömören és pátosszal szól, így kerülhet az *Élet* emlékező számának élére – minden túlvilági utalás nélkül is –, a főmunkatárs, Prohászka Ottokár cikke elé.³⁴ Az írás a halálnál időzik el. Kosztolányinak kapóra jön a nagy alkalom: a számára már ekkor legszemélyesebb, központi mondanivalóról szólhat.

³³ A síró Pacsirtát egy pap érti meg, tudva, hogy ez a világ siralomvölgy” (*Pacsirta*. Bp. 1963. 17.), ez Novák hite is (*Aranysárkány*. Bp. 1968. 180.). A versek *A vad kovács* („Verj, vad kovács, világfutóvá (. . .) kemény, fájdalmas műremekké”), *Könyörgés az itt-maradókhoz* („mindig a kín volt ölmos ostorom, / mindig magány a mély monostorom.”) *ÖV* 541., 459.

³⁴ *A halál költője*. *Élet* 1910. nov. 27. 669., *ÉM* 149–151. (Prohászka elveti Tolsztoj „filozófiáját és miszticizmusát”. Uo. 674.)

„A költő, a barbár, szláv zseni” haldoklása – intonál nagy erővel –, mely már „nem póz és program”, „készenlétével” „egész életét és művészetét” fejezi ki. Az emlékező számára a meghalás Tolsztoj fő-fő közlendője (negyedszázad múlva majd róla ír hasonlót Babits):

„Hősei úgy halnak meg, hogy mi, az olvasók is kicsit meghalunk, és egy életre szóló élmény lesz az ő haláluk.”³⁵

A halálra való felkészülés, „a búcsú”, az élet és halál közti átmenet, a halálban való átalakulás – ezek Kosztolányi fő kérdései. A végső metamorfózist, azt, hogy „nem is misztikus ez a halál”,³⁶ Iván Iljics sorsával példázza, jelzőivel Tolsztoj jellemzésére érezve rá:³⁷

„Egy kövér és igénytelen hivatalnokról (. . .) tragikus novellát ír (. . .) Tolsztoj, mert meghal, és minden ember tragikus hős, mert meghal (. . .) Elfeledhetetlen, hogyan válik egyetlen és igaz érzésévé a halál, hogyan változik csömörré az élete (. . .) és mint bukik, süllyed, zuhan lefelé, sötét zsákokban (. . .)”³⁸

³⁵ Kosztolányi. Nyugat, 1936. 12. 524., vö. még: *Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978. II. 524. — Kosztolányi Ádámtól tudom, hogy apjának „birtokában volt egy francia nyelvű antológia, *Tolstoi La Mort*, mely Tolsztoj valamennyi halál-ábrázolását (. . .) tartalmazta”. *Id. levele*.

³⁶ A betegséget Kosztolányi később is „a halál előszobájának” tartja; a mítoszok, a keleti hitregék „meghamisítják az élet egyszerű és főszege tragikumát”, a halált. Vö. *Boncolás* (1930). HKE 198.

³⁷ Szerinte a mű „egy egyszerű ember halálának egyszerű leírása”. Vö. Л. Н. Толстой: *Собрание сочинений в двадцати двух томах. Том 19–20. Письма 1882–1910*. Москва 1984. 68. (A továbbiakban: LT SzSz.)

³⁸ Kosztolányi Ádám visszaemlékezése szerint apja „Tolsztoj *Iván Iljics halálában* (erről a novelláról mindig a legnagyobb csodálattal szólt) egy mondatot aláhúzott. Iljics Iván kínlódik, „aztán megint a vakbélre gondolt, és jobban lett”. (*Id. levele*) — Az orosz kortársak nem lelkesedtek egyértelműen Tolsztoj remekéért: Sesztov nem óhajt „felsőbb megvilágosodáshoz jutni”, ha ez csak a hozzátartozók fájdalomtól való megóvásában merül ki. Vö. SeTN 168–169. Merezkovszkij szerint „a szörnyű betegágyán élve elrothadó Ivan Iljics (. . .) mindez merőben hús, a hús pogány lelke”. Vö. Dmitri Meresch-

Megjelenik a természet örökkévalóságának gondolata; észbe jut András herceg, „a hős, ki vérző szájjal mosolyog a kék égre. Az a tenyérszerű kis folt, mely édesen tükröződik – utoljára – a halódó szemben.” (A kép Reviczkyt idézi, az ő metaforájában az ég mosolyog – közönnnyel, szánón? –, Kosztolányi Andrej gesztusává fordítja át: még esendőbb, tépettebb – az életbe reménytelenül szerelmesebb – így a „hős”.³⁹

Visszatérve magára Tolsztojra, Kosztolányi a mulandóság dilemmájával folytatja, Vajda János nyomán is:

„Mindenki legfőbb gesztusa ez. Az ember legyen tudatában annak, hogy a földön él, és még valami hátra van, ami megkoronázza ember-voltát, az élet vége, az élet végső konzekvenciáinak levonása.”⁴⁰

kowski: *Ewige Gefährten*. München, 1915. 368. (a továbbiakban: MEG, az 1897-ben kelt mű magyar változata: *Örök útítársaink*. Bp. é. n. – 1921. ? –), illetve a semmibe való átmenet értelmetlen, állati iszonyát jelenti, vö. Dmitry Sergejevitsch Mereschkowski: *Tolstoi und Dostojewski. Leben, Schaffen, Religion*. Berlin 1924. 49. (Első orosz kiadása 1901/2, német változata 1903; a továbbiakban: MTD. E műve Kosztolányi Ádám szerint apja birtokában volt, német fordításban.)

³⁹ „André (...) félig eszméletlen bámulja a világhírű austerlitz-i csataterre mosolygó kék eget”. Reviczky: i. m. 199. – Vogüé is kiemeli a regény e pontját, vö. i. m. I. 109. – Legújabbban Király István vonja párhuzamba a *Hajnali részegség* és Andrej herceg égre felnézését. Vö. *A vendéglét verse*. Jelenkor (a továbbiakban: Jk), 1984. okt. 920. Vö. még: *Kosztolányi Vita és vallomás*. Bp. 1986. 290. (A továbbiakban: KIK) – Az ég jelkép-voltáról – a halott felett úgy van, mint az ifjúság szimbóluma – vö.: Szauder József: *Kosztolányi Dezső költészete*. In: *Összegyűjtött versei*. Bp. 1964. I. 27.

⁴⁰ Vajda sorait – „Ember (...) hős vagy (...) ki a halál gondolatát agyadban viseled” – Kosztolányi idézi is, mint „időtlen örökkévalóságot lehelőket”, vö. *Vajda János* (1927), LF 211. – Esti Kornél hangsúlyozza: „Csak az él, aki minden pillanatban kész a halálra is.” *Esti és a halál*. (1929.) EK 281. – Tolsztoj gondolata: „Csak az élet fonáksága mutathatja meg nekünk annak semmisségét, s a bennünk gyökerező meghalási vággyal új életre teremthet.” I. m. Jövendő, 1905. márc. 4. 44.

Tolsztojjal legközelebb *Az élő holttest* bemutatójának előkészületei szembesítik.⁴¹ Ha Raszkolnyikov a tett felé mutat, e darab hőse „kidobja magából az akaratot”, s ahogy Komjáthyról — írta régebben költőnk⁴²: „az emberi vágyak szanزارájából érkezett a nirvánába”. Az ismertetés iróniától csillogó képekkel kíséri végig Fegyva útját — Kosztolányi itt szól először fenntartással Tolsztojról — : „A szenvedély és az akarat kikapcsolásával” mintegy megsemmisül, de győz is:

„(. . .) az emberből tolsztoji ember, isteni ember lett, és vére, a piros, mérges kotyvalék, a bűnök kovásza, megállott halkán, a zérus fokon.”

Fegyva „új ember, aki az élet ellen be van oltva a tolsztoji tanok szérumával”. Anyagaként Kosztolányi — először kapcsolva össze nálunk a három megelőző eszmeáramot Tolsztojjal — „a vén hindu bölcseséget, az őskeresztény filozófiát (Schopenhauer etikáját)” jelöli meg, ismét csak ironikus összegezéssel: „(. . .) a leggazdagabb az, akinek semmije nincs (. . .) a lemondás által minden jóra fordul”.⁴³ Irreáli-

⁴¹ *Zsivoj trup* (Tolsztoj darabja). A Hét, 1911. nov. 5. 725., *Színházi esték*. Bp. 1978. I. 168. (A továbbiakban: SzE) — Vajda László adaptációja: *Az élő halott (Zsivoj trup)*. Színmű négy felvonásban. (OSZK, Színházörténeti Tár.)

⁴² Komjáthy és Schopenhauer „egyformán látták, hogy ebben a kábító Szanzarában csak egy méltó célunk lehet: a feledés, a halál; a Nirvána.” *Komjáthy Jenő*. BÁH, 1905. dec. 31., LF 278.

⁴³ A hindu — kínai filozófia és a kereszténység közti kapcsolatot már Julius Hart közvetíthette Kosztolányinak: „Tolsztoj művészetéből Lao-ce hangját halljuk (. . .) Buddháét, aki azt parancsolja, hogy ne szeressünk, Jézus hangját, aki azt mondja anyjának: „Asszony, mi közöm hozzád.” Kosztolányi — aki Buddháról már 1904-ben drámát akart írni, vö. BJKL 26. — mindehhez hozzáfűzhetette, amit Schopenhauerből tudott: az ő tana szerint „a tudatlanság éjjeléből” „az élet baljós álma után” „jó visszatérni” — mivel „minden élvezet és minden boldogság csak negatív” s „az akarat tárgyai semmiesek” — „a semminek nyugalma”. Vö. i. m. 5., 6., 8., 11. — Tolsztoj a keletikeresztény és a schopenhaueri lemondást a szeretet többletével kívánja ellensúlyozni. Lao-ce-hez — „az ember élete születése pillanatától halála napjáig csak önmegsemmisülés” — hozzáfűzi: „De van egy másik

saknak tartja a színmű féltékenység nélküli embereit, nem ismeri el drámaiságát. Hiába kerül szembe „ez az istenült ember a társadalommal”, ha a műben „minden az életen túl” játszódik.⁴⁴

A színikritikus Kosztolányi 1918-ban is találkozik *Az élő holttesttel*, akkor Moissi alakítása ragadja meg.⁴⁵ A húszas években aztán majd többször is visszatér a drámához, ahogy az 1911-ben említett műhöz, *A sötétség hatalmához* is.⁴⁶

Az érett Kosztolányi a mesterről és a moralistáról

A húszas években Kosztolányi talán maga számára se tudatosan „példamutató mesterember” és „kérlelhetetlen homo moralis” lesz, ahogy ezt Illyés Gyula megállapítja.⁴⁷ S Tolsztojban is ezeket a minőségeket keresi, nyugtázza és követi.

élet, a szellemi élet, és ez születése pillanatától a halálig gyarapodik” (1903), Schopenhauer olvasása kapcsán megjegyzi: „A létezés semmisségének elismerése” helyére „az istenszolgálatot kell tennünk, és máris mindenben egyetértünk” (1895); Pál apostol levelének olvasása után hangsúlyozza: „A szeretetet nem lehet kényszeríteni, az önmegtagadást mindig gyakorolhatja az ember, az önmegtagadásból származik a szeretet.” (1898) — Vö. L. N. Tolstoi: *Tagebuch*. Jena 1923. II. 177., I. 5., 133.

⁴⁴ A darabról l. Ambrus Zoltán: *Tolsztoj: Az élő halott. Színházi esték*. Bp. 1914. Szerinte a dráma fő vádlottja az orosz társadalom, bár épp a külföldinek nehéz megsejtenie, „miképpen gyakorol (. . .) ilyen gyilkos befolyást Protaszovnak a sorsára.” I. m. 397. — Lengyel Menyhért az „apró detailokat”, a megoldás nyitottságát teszi szóvá. *Az élő halott*. Ny, 1911. nov. 16. 867.

⁴⁵ Alakításai „színes szobrok, fekete, fehér és sárga márványból. Ilyen a Hamletje, a Romeója, a Fegyája.” *Aiszkhülosz, Shakespeare, Tolsztoj*. Ny, 1918. júl. 1. 82., SzE II. 457.

⁴⁶ „A hazug parasztmennyországot festő” drámairodalommal szemben megjelenő „modern parasztirodalom” példájának tartja. Vö. Barta Lajos: *Parasztok*. A Hét, 1911. ápr. 2., SzE I. 795.

⁴⁷ *A botcsinálta győztes*. Népszabadság, 1976. szept. 21. 9.

Az első jelzés az objektív Tolsztojt dicséri:

„A szenttelen, közönyös stílust, mely az egyetlen igazi stílus, éppen a nagy érezők alkották meg (. . .) Tolsztoj oly tárgyilagosan írja le Karenina Annát, mint egy jégszekerényt, de éppen ezért könnyezünk rajta (. . .).⁴⁸

1923-ban Füst Milán darabjának apropóján azzal a naturalizmussal állítja szembe nagy nyomatékkal a Tolsztojt, mely „az életet csak másolni óhajtotta”, „tudományos elvek szerint”.⁴⁹

„Tolsztoj — kérdezi —, ki mondanivalójával jelképes igazságokra mutat, s a mélyek mélyét búvárolja, előadói modorában nem naturalista-e?” Fő példája most is — a *Háború és béke* mellett — az *Ivan Iljics halála*,

„ez a rövid, titáni elbeszélés, mely külsőleg nem is egyéb, csak tények, tárgyak felsorolása, de kísértetesebb, mint minden holdban vagy sírboltban lejátszódó olcsó túlvilágiság.”⁵⁰

A jelképes igazságok, a naturalista modor — az objektív közlésformán túl — a tolsztoji tartalom és forma alapvető elemei Kosztolányi szemében. E két minőség neki is iránytű-

⁴⁸ Szahara (*Földi Mihály regénye*). Ny, 1920. I. 12. 635—636., *Egy ég* 550. (Földire nemcsak az „objektív” Tolsztoj hatott, regénye írásának idején a moralistának is hódol, vö. *Tolsztoj naplója*. Ny, 1919. II. 1004—05., valamint: *Tolsztoj Leó kora*. A Hét, 1920. okt. 1. 449—451.)

⁴⁹ *Különvélemény a naturalizmusról*. Pesti Hírlap, 1923. febr. 25. (a továbbiakban: PH); *Hattyú*. Bp. 1972. 130. — A *Boldogtalanok* — Füst műve — „metszően egyéni balsorsaival naturalista”, hatásában, „az egész élet céltalan voltát” adva, szimbolista

⁵⁰ Ettlínger is hasonlót állapít meg: „(. . .) látszólag csak külső dolgokat sorol fel — ti. Tolsztoj, Z. E. —, de ő áll a világ mögött, és rámutat jelenségei semmisségére, illetve jelentőségére”. I. m. 44. — A lelki élet és a külső jelenségek — fellépés, gesztus, a tárgyak, a színhely, a táj — összefüggéséről I. L. Opulszkaja cikkét, in: *Развитие реализма в русской литературе, Том третий*. Москва 1974. 35—39. A továbbiakban: RR.

je. Ennek részletes kifejtése túllépné dolgozatunk kereteit, de tételünket hadd bizonyítsuk legalább jelképesen: az *Aranysárkány*, az *Édes Anna* egykorú bírálói mind ráéreznek e jelképiségre – és Kosztolányi magas érdemének tartják –, s utalnak a „tárgyak” szerepére is.⁵¹ Tolsztoj ihlető voltára mutat Kosztolányiné visszaemlékezése is: férje a *Pacsirtát* „mérte” „az *Iván Iljics halálával*”.⁵²

Az 1924-es és 25-ös esztendő reflexiói Tolsztoj erkölcsiségének hatását őrzik meg. Az Anatole France halálakor írt cikk ebben látja a nagy orosz társ jelentőségét: „az új erkölcs törvénytábláit tartotta a magasba.” S mégis – mintegy átmenetül a korai és a következő évek Tolsztoj-értékelése közt, a maga alakuló viszonylagosság-hitét is igazolva – mintha Tolsztoj és Ibsen rovására France felé hajolna Kosztolányi:

„(. . .) az igazság viszonylagosságát látta (. . .) és a kétséget hozta nekünk és a szépséget: a mosolygó nihilizmust (. . .)”⁵³

⁵¹ Az *Aranysárkány*ról I. Fenyő Miksa: *Két regény*. Ny, 1926. II. k. 74. (Fenyőt a regény befejezése is Tolsztojra emlékezteti: „sehol pont és megállás, mert azontúl új regény van, új problémákkal. Így valahogy fejezi be Tolsztoj a *Háború és békét*.”), Turóczi-Trostler József: *Kosztolányi új regénye*. Ny, 1925. júl. 1. 91. Az *Édes Annáról* I. Elek Artúr: *Édes Anna*. Ny, 1927. I. 201–202. („valami őszinek s öröknek szimbóluma”), Turóczi-Trostler József: *Anna Édes. Kosztolányi Dezső regénye németül*. ÚI 1930. máj. 25. 677. („Az aljasságot, az emberi jóságot és ájulatot, a földi teremtmény keserű fájdalomát itt jelképes beszédre fordítja, melynek értelme tülemlelkedik idő és tér korlátjain.”) — A tárgyak szerepéről I. Földi Mihályt: „Érdekes és igaz nála: egy pohár víz az asztalon. Ami megfogható. A dokumentum. Csak az tükrözi az melyet: a titkokat.” *Kosztolányi Dezső regényei*. Ny, 1927. II. k. 185.

⁵² Vö. Kosztolányiné: *Kosztolányi Dezső*. Bp. 1938. 249. — A szembesülés avval, ami örökre jóvátehetetlen, a hazugságokkal való leszámolás, a számadás rokon a két remekműben.

⁵³ *Ibsen és egy kritika*. ÚI, 1924. okt. 19., ÉM 199–200. Tolsztoj is mérlegre teszi France-ot: „(. . .) hogy valóban justice legyen, a törekvésben, az eszményben lemondásnak, szeretetnek kell érvényesülnie.” *Tagbuch*. II. 149. Vö. még: *Napló*. LTM 10. k. 811.

Az erkölcsiséggel kapcsolatos Moissi két újabb alakításának élménye is, Tolsztoj népi komédiájában.⁵⁴ Az elsőről szólva Kosztolányi „a sehonnai vándorlegényt” a szlávság jegyeivel – „lágyszívű fickó, szlávos emberiséggel, belátással” – fűzi az orosz valósághoz.⁵⁵ Még figyelemreméltóbb az elbűvölt költő – saját eszmei formálódásáról is árulkodó – következtetése:

„A jóság ragadós, áldott fertőzete ez, mely önmagát termékenyíti meg, szép születik belőle, megbocsátás és töredelem, csak a gyűlölet és a bosszú meddő. Gyarlók vagyunk mindnyájan, ne ítélkezzünk.”

Az irányzatosságtól – minden Tolsztoj-hódolata mellett is, s itt épp az ő nevében teheti – elhatárolja magát:

„Mindez pedig nem erkölcsi prédikáció, hanem élet, egy óriás élettel teli csodálatos aprósága.”

Kosztolányi elragadtatása a következő évben sem csappan:

„Micsoda igénytelenség a beállításban, micsoda titkosan zengő erkölcsi mélységek.”

Moissi játéka a nem oroszok talált és mégis Tolsztoj teremtette alak dialektikájával ragadja meg:

„Bizonyos vagyok benne, hogy ilyen alak nincs Oroszországban, de bizonyos vagyok, hogy Tolsztoj csak ilyennek álmodhatta.”⁵⁶

⁵⁴ Az 1920-ben írt *Om neü vse kaceszta* című kis kétfelvonásosról – Tolsztoj hattyúdala – van szó; magyarul először Haiman Hugó fordításában (*Ez az oka mindennek*, in: *Úr és szolga*. Bp. é. n.), mai átültetése Németh Lászlóé: *Abból jön minden rossz*, in: LTM 8. k. *Színművek*, 1864–1910.

⁵⁵ *Pirandello – Tolsztoj*. PH, 1925. ápr. 26., SzE II. 459–460 – Cselekményét Kosztolányi részletesen és nagy élvezettel ismerteti.

⁵⁶ *Két Moissi-est. Pirandello, Tolsztoj, Goethe*. PH, 1926. jún. 5. 14., SzE II. 470. – Tolsztoj át akarta dolgozni komédiáját, mert a vándorlegény szándéka ellenére nevetségesre sikerült. – A „drámai csecsebecse” nem „egy délután szeszélyéből” támadt, elkészülte hónapokra nyúlt. Vö. LTSzSz 22. k. 373., 374., 381–85., LTM 8. k. 555.

„Titkos erkölcsi mélységek” „zengenek” az *Édes Annában* is – hogy „csak jóság van, csak egyéni szeretet van, és a gyilkosságnál is nagyobb bűn, ha valaki embertelen” –, s „az irgalomról”, „az egyenlőségről” szóló fontos fejezetben Tolsztoj neve is felvillan, gazdag asszociációkkal.⁵⁷ Moissi utolsó Tolsztoj-alakítása ismét Fegyva, Kosztolányi recenziójára⁵⁸ egy ellenkező eszmei előjelű 1929-es magyar *Élő holttest*-reflexióját elemezve térünk vissza.

A százéves évforduló ihleti az 1928-as Tolsztoj-tanulmányt.⁵⁹ Az *Új Idők*ben jelenik meg; a költő messze van már a társadalmi haladás hitétől: új Tolsztoj-megközelítéssel kell próbálkoznia. Már a bevezető sorokból kisüt a rajongás: mintha „a világegyetemről kellene írnia”, melynek – idéződik fel a nagy egység 1908-as gondolata – „a Naprendszer éppannyira alkotóeleme, mint a Gaurizankár vagy egy fűszál”. Majd „az emberfölötti teremtőerő” nyitját kutatja, Romain Rolland könyvének adatai alapján, az író családjának számbavételével, az ősökkel, a német – orosz – finn vérkeveredéssel. Ő a testvéreiben öröklődött, náluk külön-külön jelentkező ellentétes vonásokat egyesíti: „mindenki együtt, mindenki és minden, mert ő a költő.”⁶⁰

⁵⁷ Kosztolányi szavait l. *Egy ég* 626. A regényben Tatár Gábor Tolsztojnál, Jasznája Poljánában járt ismerőse példájával bizonyítja – hiába akarta maga kiszorgálni cselédjét –, hogy szolgák mindig lesznek. Vö. Ny, 1926. aug. 16. 294., kötetben *Édes Anna*. Bp. 1963. 136. – A kísérlet Tolsztojkéknál mint tréfás ötlet hangzott el ebéd közben, s Tolsztojt mint a „legszentebb dologról való ostoba beszélgetés” mélyen fölháborította. Vö. C. A. Толстая: *Дневники в двух томах*. Москва 1978. I. 145. (A továbbiakban: SzA)

⁵⁸ Lev Nyikolajejics Tolsztoj: *Az eleven holttest*. PH, 1927. jún. 14., SzE II. 474.

⁵⁹ *Tolsztoj*. ÚI, 1928. júl. 22. 101–102., Le 283., ÉM 151.

⁶⁰ A Tolsztoj-név magyarázataát megtalálhatta Löwenfeldnél: i. m. 7. –, Zabelnél: i. m. 1. –, Staubnál: i. m. 3. –, a vérkeveredés, a testvérek színes rajza csak Rolland-nál található. Vö. Romain Rolland: *Vie de Tolstoï*. Paris é. n. 210. (Első kiadása: 1911, a mi példányunk az író 1927-es jegyzeteit is tartalmazza. Vö. még: *Tolsztoj élete*. Fordítot-

Később – Rolland és Merezskovszkij nyomán – ellentétpárokat sorjáztat; kevésbé jelentőseket (vadász és állatvédő), fontosabbakat, de tovább nem elemzettek (gróf és paraszt, forradalmár és családapa).⁶¹

A bevezető rész-tétellel zárul: „Ez a kettősség lénye legbensőbb mivolta.” Kosztolányi ifjúkori feljegyzéseire utal, a tiszteltség vágyára s ennek ellentétére: önmaga tunyaságának, léhaságának gyötrő tudatára.⁶²

A származás és a korai ellentétek e felmutatása után elvontabb ellentéteket vonultat fel, általános jellegük miatt jellemezheti velük az irodalom más óriásait is: Strindberget már 1909-ben, majd 1921-ben, Jókait a Tolsztoj-cikk évében, Petőfit 1929-ben, Goethét 1930-ban⁶³:

„Így küzd benne később is dölyf és alázat, önzés és önzetlenség, ösztön és gondolat, érzés és értelem, nyugat és kelet, test és lélek, anyag és szellem, akár — időtleníti el végképp mitológiai fogalmaival a sorozatot s kicsit Tolsztoj lényét is — a Rossz és Jó, Sötétség és Világosság, Tél és Tavasz az ősi hitregékben. Ahriman és Ormuzd viadala ez.”⁶⁴

ta Benedek Marcell. Bp. é. n. — Kosztolányinak a francia változat volt a forrása — erről l. a 67. jegyzetet —, így ennek lapszámait közöljük. — A továbbiakban: RT)

⁶¹ Vadász voltáról l RT 60., 101., a vágóhídtól elborzadó Tolsztojról MTD 280–281., forradalmár és családapa voltáról — egy tervezett regény kapcsán — 1. RT 179., a családját, javait gyarapító apáról, gazdáról l. MTD 55., pogány, életimádó voltáról uő, 81.

⁶² A szeretettség vágyát és a visszataszító külsőt tartalmazó — kontrasztos — idézeteket l. RT 14., 15.; Kosztolányi színesen fordítja Rolland-t magyarra. — Eredeti lelőhelyük: Tolsztoj: *Gyermekkor Serdülőkor Ifjúság*. Bp. 1955. 158., 154.

⁶³ Vö. ÉM 212., 218., LF 205., IFT I. 110., *Egy ég* 229., ÉM 50–51.

⁶⁴ A kortárs Klabund Lao-ce kapcsán szól „az egyensúly törvényéről” s ezekről a „polaritásokról”. Vö. *Chinesische Lyrik*. Wien 1929. 112. (Kosztolányi a *Kínai és japán versek* egyik forrásaként használta kötetét.) — Ezzel a képsorral szólítja fel az író másik énjét, Esti Kornélt a termékeny együttműködésre, vö. EK 21.

„A gyermekek és ősnepek” gondolkozására is jellemző ellentét sor feloldásához – talán első mestere, Jerusalem régi-régi ösztönzésére, talán az Esti Kornélban is említett Wundt, talán az ambivalencia atyja, Bleuler nyomán és főleg Jules de Gaultier elméletére gondolva – a lélektan eredményeit mozgósítja:

„Ma tudjuk, hogy az ellentétek lelki életünkben majdnem egyet jelentenek (...) Érzéseink szakadatlanul keringenek, mint a villamos áram, pozitívvá és negatívvá (...) Az erők kölcsönösen hatnak egymásra, föl sem ismerhetők mindig.”⁶⁵

Így „hatalmas, egységes jelenségként” bámulja Tolsztojt. Ennek jegyében élete egy-egy mozzanatához, folytatásként, ellentétesen egy-egy későbbi művét, nézetét társítja. Így „a gyönyörűség öt érzéssel falásához” a *Kreutzer-szonátát*, „a hadidicsőséget bámuló szevasztopoli ifjú tüzértiszthez” Napóleon lebecsülését,⁶⁶ az életszeretethez Iván Iljicsset, aki „csak a megsemmisülésben látja a születés célját”, „a művészet boldogságát körömcseppig kiélvező” ifjú mellé a vallást

⁶⁵ Vö. Wilhelm Jerusalem: *Lehrbuch der Psychologie*. Wien und Leipzig 1902. (az érzelmi ellentétpárokról, 149.; Kosztolányi egyetemistaként „élvezte” Bécsben „briliáns pszichológiai előadásait”, vö. BJKL 59.); Wilhelm Wundt: *Einführung in die Psychologie*. Leipzig 1913. 40., Eugen Bleuler: *Naturgeschichte der Seele und ihres Bewusstseins*. Berlin 1921. (az antagonisztikus ösztönpároknak a lélek szabályozásához szükséges voltáról, 63–64.). – Jules de Gaultier-re már 1926-ben utal Kosztolányi [ő „állapította meg, hogy minden dolog kettő: az, ami, és annak ellenkezője. (Bovarisme.) Gyengédség és kegyetlenség összeolvad”, vö. *Orosz színészek*. Ny, 1925. I. k. 619., SzE II. 554.], tételét Esti Kornél 1927-ben ismétli, kibővítve az elektromosság-hasonlattal (EK 207–208.). Vö. még: Jules de Gaultier: *Le Bovarisme*. Paris 1902.

⁶⁶ A hadidicsőség vágyáról 1. RT 35., a belőle kiábrándulásról – nem kapta meg a vágyott György-keresztet – 1. MTD 30., a gyönyörűség és lemondás kontrasztját számos kortárs megfogalmazta Adytól („valósággal ütközője volt az ő (...) nagy lelke a fájdalmas (...) emberi kultúrának és a vidám (...) állati létezésnek”) Jászi Oszkárig, Schöpfifinig. Vö. KP 113., 223., 267.

ellene szegezőt, s Shakespeare-t lebecsülőt.⁶⁷ Záró következtetése:

„Egyik állítása nem tagadása a másiknak, hanem természetes kiegészítője. A vágy egy. Ennek ellentéte nem másik vágy, hanem a közöny.”⁶⁸

Valójában a felsorolást szervező „egykor és most” helyett inkább szinkronitásról – vagy legfeljebb tendenciáról – beszélhetünk: az életszeretet a lemondás mellett végig szólama Tolsztojnak, az elzárkózás mellett végig ott van a testvériesülés, a művészet élvezése mellett az erkölcs, a kereszténység mellett a pogányság.⁶⁹ Azaz a valóság még jobban igazolná a lélektani tételt – Kosztolányinál az ellentétpárok második tagja csökkent intenzitású –, a „keringés” folyamatosságát, de még így sem szabad elfeledkeznünk Eichenbaum – hét évvel Kosztolányi írása után keletkezett – nyomatókos figyel-

⁶⁷ A Shakespeare-t „negyedrangú tehetségnek” nevező kitétel csak Rolland-nál („un ecivain du quatrième ordre”, RT 116) és Kosztolányinál van meg, bizonyítva a francia eredezést. — Az objektív Tolsztoj fő vádja az angol lángelme ellen az objektivitás (vö. LTM. 9. k. 683.), egyik példája épp a *Lear*, költőnk egyik utolsó nagy fordítói teljesítménye. Vö. PHV. 1932. dec. 18. 8–9.

⁶⁸ A vágy egységét Rolland is megfogalmazza, idézve Tolsztoj szavait „az öröm és bánat közt való örökös szokelléseiről” (85., a magyar változatban 91.), a Nyehljudovokról, mint Tolsztoj inkarnációiról, „legjobb és legrosszabb tulajdonságaiban” (uo. 50.) Rolland összegezése: „Egyik tűz kialszik, a másik meggyullad. Vagyis inkább: a tűz mindig ugyanaz. Csak a tápláléka változik.” (92., Benedek Marcell szövegével: 99.)

⁶⁹ Az ellentétpárok végig való jelenlétét a *Napló* is bizonyítja: életszeretet és meddőség vonatkozásában l. 708., 716., 725., 747., az emberiséghez közel, ill. a tőle távol levés kérdésében l. 484., 613., 697., a művészet boldogsága mellett végig is ott levő erkölcsről l. 59., 584., 613., a keresztény harcáról a pogánnyal uo. 559., 572. (Szofja Andrejevna naplójából tudjuk, hogy férje a *Kreutzer-szonáta* megírása után is szenvedélyes szerető volt, vö. SzA I. 277.) — A Napóleonhoz való viszonyáról, Shakespeare-ellenségéről l. még: Borisz Eichenbaum: *Lev Tolsztoj művészeti ösztöndői* (1935), in: *Az irodalmi elemzés*. Bp. 1974. 205., 209.

metzetéséről: Tolsztoj életszemlélete elsősorban „történelmi és társadalmi jelenség”, s ilyen, nem pedig „pszichológiai vagy biológiai magyarázattal” közelíthető meg.⁷⁰

A továbbiakban esztétikai nézeteinek s a majd fél év múlva megjelenő újabb Tolsztoj-cikk ott már nyílt tendenciájának megfelelően a kezdeti író-apostol, ill. pogány–keresztény ellentétpárt húzza alá:

„Az apostol optimista, aki hisz a fejlődésben (. . .) oda akarja adni a földgolyót másoknak (. . .) a költő pesszimista, mohó, egyéni gyermek, aki csak érzékeivel vesz tudomást az életről, érzékletesen vall róla (. . .) Az egyik jellegzetesen keresztény, a másik jellegzetesen pogány.”⁷¹

Tolsztoj válságát, szökését és halálát is érinti,⁷² kimondatlanul is a negatív pólusokból: kereszténységéből, apostolságá-

⁷⁰ Eichenbaum: i. m. 209. — Németh G. Béla a húszas, harmincas évek polgári értelmiségének jellemző jegyeként emeli ki, hogy „a történetfilozófiát, a történetpszichológiát, főleg pedig a történetetikat a (. . .) pszichológiára játszotta át”. Vö. *A románcostól a tragikusig*. Jk., 1978. 11. 1062.

⁷¹ A pogány–keresztény társítás Merezskovszkijnak is vezérszólamja; nála az animális–állati és a szellemi embert összekötő lelki ember hármasságában jelenik meg. A pogány állati–lelki Tolsztoj a hús élvezője, s alkotóként is erről szólva nagy, igaz. Ha viszont a szellemet szólaltatja meg — Kosztolányi szavaival apostol, keresztény, prédikátor —, akkor élettelen, elvont, suta. Így lesz szemében Nyehljudov, az író szócsové élettelen absztrakció. Vö. MTD 25–27., 80–82., 212–215. — A költő gyermek voltáról, aki érzel — az izomerőt, a hideget, a fű melegét l. uőt: MEG 444. — Nietzsche a görögség kapcsán szól a költészet gyermeki és tragikus voltáról, szemben a tudomány optimizmusával, vö. *A tragédia eredete*. Bp. 1910. 221–222. — Vö. még Rolland gondolatával („a művészi önzés elhallgattatja” Tolsztojban „a lelkiismeret monológját”, illetve „csak úgy tobzódik benne a teremtés gyönyörűsége”, RT 60., 61.).

⁷² Az idevágó információk is Merezskovszkijtől, ill. Rolland-tól valók: a kötélről, felesége kétségbeesett jelzéséről, a héberül tanulásról l. MTD 82., 88., 105., 111., a csizmavarrásról uő., 69., Turgenyev leveléről MTD 96., RT 108. A család-elhagyásról, a birtokeladási tervről, Szofja Andrejevna mártír kézirat-másolásáról MTD 61., 63., 84–85., válságáról, életszeretéről és halálfélelméről uő., 40., 41.

ból eredeztetve.⁷³ Cikke e szakaszát értékeléssel zárja:

„Társadalmi tevékenysége mulandó, bölcselete hézagos, minden szavával ellentmond önmagának, de — vágja el jobb híján majdnem vulgarizálva a gordiuszi csomót — a költőknek szükségük van rigolyákra, hogy alkotni tudjanak. A remekműveket limlomok trágázzák.”

Tolsztoj mindig is bámult objektivitásának kérdését viszont a művész pogányságának továbbéléseként mutatja fel. A „megtérés” után írt regénnyel, a *Feltámadással* érvel. „A kegyes dolgok” kegyetlen elmesélésével, az emberek „tárgyként való bemutatásával” „rokonérzésünket a végletekig csigázza”; Karenina Anna — állítja Tolsztoj objektiv közlésformájának magyar követője, olyan remekművel a háta mögött, mint az *Édes Anna* — „csak annyi, mint egy gyönyörű korszó. Halála csak annyi, mint mikor egy gyönyörű korszó eltörik.”⁷⁴

⁷³ Kosztolányi Ádám szerint apja szemében Tolsztoj „teoretizálása” „öregkori bolondéria” volt, s „gúnyosan emlegette utolsó szavát: „Egy öreg paraszt nem így hal meg.” *Idézett levele*. — A kortársak logikus betetőzésnek látták Tolsztoj futását. Szini véleményét l. KP 227–228., Babits is a „Tolsztoj nagy lelkében dolgozó hatalmas belső logikát” húzza alá, amely „a végletes aszkézis felé mutat” (*Az európai irodalom története*. Bp. 1957. 463.); Török Endre szerint Tolsztoj futásával „tanítása alanyából” annak „tárgyává” teszi magát. TLT 158.

⁷⁴ Kegyetlen dolgok kegyes célú elmesélésével — pontosíthatnánk Kosztolányit. — A *Feltámadás* naturalizmusa már a század elején a hollandi genrefestők vaskos közvetlenségeire emlékezteti Wildner Ödönt, i. m. 140–141., Rolland is jelzi „brutális, kegyetlen öregkori realizmusát, vö. RT 129. — A tolsztoji objektivitást orosz kortárs kérdőjelezte meg, Sesztov 1899-ben: Tolsztoj nem „pártatlan bíró (. . .), hanem (. . .) mélyen és szenvedélyesen érdekelt a tárgyalás menetében”. SeTN 5. Karl Nötzel majd 1917-ben elkészült könyvében bizonyítja — épp a leginkább áldozat, Karenyin példájával — Tolsztoj elfogultságát. Vö. Karl Nötzel: *Tolstois Meisterjahre. Einführung in das heutige Russland*. Zweiter Teil. München und Leipzig 1918. 528. Kosztolányinak eszménye az objektivitás, de — mint Tolsztojnál is nem egyszer — nála is megjelenik a szubjektív, — Király Gyula

A befejezésben Tolsztoj realizmusa előtt hódol:

„Itt repül a földön (. . .) Ihlete a pontosság, varázsa az emberiség. Milliárd és milliárd eshetőség közül mindig kitalálja, hogy valaki egy adott helyzetben mit mond, miként cselekszik. Megálmodja a valóságot, melyet nem lehet „másolni”, egy új valóságot alkot. Ezt csűf néven így hívják: „realizmus”. Igazi nevén: „teremtés”.⁷⁵

Emlékezetes tisztelgés a cikk, megrendült olvasmányélményeken alapszik, pátoszáat az író Kosztolányi küzdelmei és diadalai is fűtik.

A Tolsztojt jellemző ellentét-sorozathoz Kosztolányi kerek fél év múlva ismét visszatér, *Az élő holttest* bemutatójakor.⁷⁶ Egy meg nem nevezett francia kritikus ítéletéből indul ki: „Nagy lélek volt, de nem nagy szellem.” Ezt általánosítja, „minden latin nemzet” véleményévé téve:

„Emberalkotó művészetét bámulták, de az őskeresztény reformátor társadalomellenessége, alaktalan nyugtalansága, jámbor anarchizmusa káosznak tetszett nekik.”⁷⁷

szavaival — „erkölcsrajzi-idilli, satírai vagy publicisztikai” írói attitűd (vö. *Dosztojevszkij és az orosz próza*. Regénypoétikai tanulmányok. Bp. 1983. 28., a továbbiakban: KGyD); Tolsztojnál főként a *Feltámadásban*, Kosztolányinál az *Édes Annában*.

⁷⁵ A tolsztoji realizmushoz adalék még Kosztolányi Ádám két közlése: az egyik Andrej hercegről, aki a bomba robbanását várva számolni kezd, hogy „az páros vagy páratlan számra fog-e esni”. „Ez a tolsztoji realizmus” — mondta apám. „A pátosz átfordulása a mindennapiságba.” A másik szerint Eisler Mihály József egy pszichoanalitikai cikkében (Magyar Nemzet, 1941) — megnevezése nélkül — apját idézi: „egyaránt érzékeli — mármint Tolsztoj, Z. E. — a pelenkaszagot és a halálos szerelmet.” Id. levele. — Az eredetiben csak a gránát csigaként való pörgéséről van szó, vö. *Háború és béke*. Bp. 1974. II. 268. — A cikket nem találtuk meg. — Az „ezer és ezer lehetőség” közüli választás kínjairól l. Nötzel: i. m. 341.

⁷⁶ *Az élő holttest*. ÚI, 1929. jan. 20., 115., Le 288—290., ÉM 156—157. 115.

⁷⁷ A „jámbor anarchizmust” — a fellelt dokumentumok közül — Thomas Vladesco cikkében leltük meg („souvent assez naïves (. . .) dans un anarchisme tout à fait incohérent”, *Entre Ibsen et Tolsztoj*.

1927-es, érintett cikkében igenli Fegyva társadalomellenességét, Tolsztojt újra – mint hajdan – forradalmárnak nevezi, mivel „az őskereszténység gondolati alapján áll”, anarchizmusával is rokonszenveznie kell, hiszen „az egyéniség jogaiban hisz”, most pedig majdnem a szláv ellenforradalmárokhoz közelíti, „szélsőbaloldali latin gondolkodókhoz” viszonyítva.⁷⁸ S Tolsztojt is értékelően következik az ellentét-pár-sorozat:

„Ázsia és Európa, Kelet és Nyugat, a Titokzatosság és a Rend, az Érzés és a Gondolat, az ábrándos Apostolkodás és a római Állam” „került szembe egymással”.⁷⁹

Kosztolányi az őskereszténység „szöges ellentétéként” „az érzéki latinságot” veszi iránytűjéül, mely „ma is csak a világos tényeknek hisz, annak, amit kézzel foghat föl, amit teljesen megérthet”. Ahogy fél év múlva majd Ady költészetébe, hite szerint *Az élő holttest* be is az „értelem lámpájával” világít be,

Mercure de France, 1928. szept. 15. 573.), Nicolas Ségur szerint viszont Európa úgy tekint Tolsztojra, „mint a gondolkodás egyik Prometheuszára” (*Le centenaire de Tolstoj*. La Revue Mondiale, 1928. szept. 1. 69.), Henry Bidou szerint Tolsztoj nagy művei hatása, hogy „valamivel több szánalom, az egyszerűek szeretete és testvéri kötelességérzés” „van a világban.” (*Tolstoj et l'esprit français*. La Revue de Paris, 1928. szept. 15. 474; ő utal de Vogüé fenntartásaira is, és arra, hogy Tolsztoj hatása Bataille-nál és Duhamelnél is érezhető.) A magyar kortársak sorra elmarasztalják Tolsztoj tanait – vö. KP 225., 259., 280., 287., 334., 348., 352.; kivétel talán egyedül Laziczius Gyula, vö. *A bölcselő Tolsztoj*. Ny, 1928. 2. k. 380–386., KP 355.

⁷⁸ Talán Raymond Recouly cikke alapján teszi; szerinte Kerenszkij szociális és politikai téren Tolsztoj gondolatait viszi végig, vö. *Tolstoj et les révolutions russes*. La Revue de France, 1928. okt. 15. 719–721. — Tolsztoj tanainak lenini értékelését Eichenbaum elemzi, vö. *O nproze*, 61–76. A „publicista, vagy az esszét, tudományos traktátumot író” Tolsztoj gondolatai mulandóságáról — szemben az epikus gondolatsoraival — I. Király Gyulát: KGYD. 192–193.

⁷⁹ Az állam elvét „a keleti felforgatók” ellenében, akik „a rend, az értelem, a latin szépség ellen” láznak, majd Marcus Aurelius vallja, kissé rezignáltan. Vö. *Aurelius* (1929), HKE 257.

s így számára sok mozzanat „homályos, bosszantó”.⁸⁰ Ellentmondásosnak tartja, hogy Fegyva szeretetből hagyja el családját, s vázolja „a tétova öngyilkos” útját, egészen addig, míg „a törvény elé nem ráncigálják, s ott az emberek paragrafusaikkal elrontják azt, amit ő a maga és hozzátartozói számára már megoldott”.

Az 1927-es cikk szerint valóban a társadalom bűnös, Kosztolányi szemében is: „A rendezett társadalom, mely züllöttebb, léhább ennél a csavargónál (. . .) összekuszálja három ember sorsát. Áldozatot kíván”. Most mindez megkérdőjeleződik az ironikus fogalmazású folytatásban: Tolsztoj „a tunya lázadóban” „egy fennkölt lelket” akart megrajzolni, „aki hadat üzen a társadalomnak, és megteremti felebarátaival a természetes kapcsolatot”. Elítéli Fegyát:

„Ellentmondásait nem képes megmagyarázni sem magának, sem nekünk. Ami pedig nincs megmagyarázva, az nem lehet sem megindító, sem emberi.”

Ma árnyaltabban látjuk a drámát. Fegyva a meddő társadalmi rangja miatti szégyent fojtja borbába, az addig se harmonikus szerelem kialakulása pedig már a züllésnek is következménye. Egyre kevésbé szeretheti Lizát: épp az ellene elkövetett gyarlóságok miatt.⁸¹ Masával viszont mindig jót tett, és szerelmét nem akarja „elrútítani” a lány elcsábításával.⁸²

Kosztolányi szerint a válás lett volna a megoldás, az ezt elvető Fegyva indokát nem ismeri el. Hiszen „a bennünk lakozó nehézkedési erőt, az emberi természetet tagadja”. Ő az el-

⁸⁰ Ady — Kosztolányi számára — a „messianizmus”, a „keleti miszticizmus” megtestesítője, az ő hite: az emberiség „boldogtalan, szenvedésre és halálra rendelt”, vö. IFT I. 107., *Egy ég* 227—228.; „a legnagyobb dolog ezen a földön a tapintat”. EK 46.

⁸¹ Vö. *Az élő holttest*, LTM 8. k. 412.

⁸² Fegyva összegező szavait Kosztolányi már 1912-ben idézi: „Még mélyebbre bukhatom, csupa tetű és kosz leszek (. . .), de ez a briliáns (. . .) ez bennem lesz, velem.” Vö. SzE. I. 169.

hagyott család érdekében szól, s ezt Masa szavai, Iván Petrovics indoklása és az események menete valóban igazolják is.⁸³

Ma – forrásaink birtokában – ismerjük Tolsztoj szándékait is: olyan művet kívánt alkotni, amelyben Nyehljudov rosszból jóba való átcsapásával szemben az ember reális, „cseppfolyós halmazállapotát” mutatná meg, annál is inkább, mert az ilyen alakban több az alap az erkölcsi fejlődéshez, mint egy már mozdulatlanra merevedett jellemben.⁸⁴ A tanulság nagyon is rejtett, Kosztolányi csak módjával vádolhatja hát prédikálással Tolsztojt. Mindenekelőtt jegyzeteiből hámozható ki: az embernek saját lelkiismerete szerint s nem másokéhoz igazodva kell élni, s erre példa Fegyva mélybe, sárba ereszkedése, a lélek krisztusi lemeztelenedése.⁸⁵

Mindez szerzői szándék, s a megvalósult mű valóban nem ad Kosztolányinak egyértelmű választ Fegyva magatartására. A befejező gondolatot – „Tolsztoj elképzelt alakjaiban több élet lüktet, mint ebben a fontoskodó embermegváltóban” – egy kicsit igazolják a mű lélektani igazságáról Tolsztojban is felmerült kételyek.⁸⁶ A cikk voltaképp megkérdőjelezi egy jelentős dráma hitelét, másfelől ködöt oszlat egy egyre inkább negatívvá váló korban. Ahogy Ady-revíziójában is ezt – ezt is – teszi.⁸⁷

Két hét múlva a moszkvai Művész Színház emigráns csoportjának játéka láttatja vele az 1927-es Moissi-alakítással egybehangzóan a művet. Szerinte a nem orosz színészekkel ellentétben, akik ennek a figurának szenvedő (és szenvedőleges) keleti, ízig-vérig „orosz” voltát emelték ki, az orosz Vi-

⁸³ „Ha szeretnél, rég elváltál volna”, „Magadat revolvereddel ölöd meg, őket meg nagylelkűséggel”, LTM 8. k. 394., 400.

⁸⁴ Vö. LTSzSz 11. k. Moszkva, 1982. 486.

⁸⁵ Ju. P. Ribakova gondolatait l. uo. 488–490.

⁸⁶ Vö. LTM. 8. k. 553. — A lélekrajz következetlenségeit a többi recenzió is hangsúlyozza: Galamb Sándor (Napkelet, 1924. I. k. 386–387.), Rédey Tivadar (uo., 1929. febr. 22. 8.).

⁸⁷ Vö. Illyés Gyula: i. m., Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Bp. 1979. 368. Király István: KIK 304.

rubov, akinek a „a lényege orosz”, csak a „döntő” mozzanatot, a társadalmonkivüliséget hangsúlyozza. Újra rokonszenvvel szól Fegyáról: „Angyali anarchista, akit a «rend» kedvelői halálba üldöznek.”⁸⁸

Sztanyiszlavszkijék bemutatóihoz csatlakozik *A sötétség hatalmáról* írt recenzió is. Ha Moissi vándorlegény-alakításában a jóság ereje vonzotta, most az ellenpéldát látja: „A bűn bűnt nemz.” Kosztolányi, aki mindig is szenvedéllyel kutatta a „szláv” jelleg lényegét, s az „oroszok lelki összetételét” már 1925-ben földhöz való ragaszkodásukban, ill. tőle való elvágyódásukban vélte megragadni, most igazolva láthatja tételét:

„Tolsztoj egyszerre rajzolja az ember állati és isteni hajlamát: a sáros földön áll, de keze fölfelé mutat.”⁸⁹

Ezt a darab jeleneteivel bizonyítja. A meggyilkolt újszülött „vékony gyermekcsontjai ropogásának” hallucinációit „a pogány költő alkotta, az utolsó felvonást viszont, amelyben a béreslegény nyilvánosan bevallja bűnét, a keresztény moralista”.⁹⁰ Az orosz szövegből egy szó válik ki, nihilizmust hirdetve Kosztolányinak:

⁸⁸ Tolsztoj: *Az élő holttest*. PH, 1929. febr. 2. 15., SzE II. 559. — A kortársak Moissi alakításaihoz kapcsolták ezt a „szenvedőlegességet”, vö. Lakatos László: *Moissi szíve Tolsztoj tenyerén*. Pesti Napló, 1927. jún. 14. 13.

⁸⁹ Kosztolányi abszolutizálja tételét; a sáros föld a reform utáni Oroszország faluja, melyben a sötétség feudális hatalma a pénzével súlyosbodik, vö. LTSzSz 11. k. 478. — Már A. Ettlínger is orosz jellegzetességnek tartotta „a vad, állati bűnösség” és „az aláztos erkölcsösség” közti ellentétet. I. m. 60–61. — Rolland-nál Kosztolányi „sáros földje” kegyetlen valóság, ami ellen harcolni kell, az „ég” az isteni szeretet álma. RT 128–134.

⁹⁰ Merezkovszkij a dadogó Akim apóval illusztrálja a tolsztoji prédikálás művészetlenségét; Hart, Földi Mihály elismeréssel szól rőla (Hart: i. m. Földi: *Tolsztoj Leó kora*, 450). — L. Opulskaja véleményét — a kései Tolsztoj evangéliumi szellemű, utópisztikus megoldásai gyengítik realizmusának hatalmas eredményeit — l. RR 3. k. 13.

„Mi számukra az élet értelme? Semmi, semmi. Az ember állandóan ezt hallja: nyicsevo, nyicsevo.”⁹¹

Tolsztojra is utaló helyekkel, ill. vele magával majd csak három év múlva találkoznak újra Kosztolányi olvasói, a Pesti Hírlapban. „Jámbor” asztalosmestere, aki az *Írás* szerinti élettől várja a háború végét, s megrója a művészeteket, mert „nem Istent szolgálják”, kimondatlanul is kissé tolsztojánus-figura.⁹² Ugyane sorozat (*Lelki arcképek*) következő rajzának magas rangú hivatalnoka Iván Iljicsset asszociálja: „legnagyobb gyönyörűsége életében”, hogy „fölköttesei meg voltak vele elégedve”.⁹³ „Izgatott bölcsésze” 1932-ben „Szókratesszel, Tolsztojjal társalog”, s az ember „belülről” való megváltoztatásának híve, Gandhi nyomán.⁹⁴ Az igazi nagyságról elmélkedve Tolsztoj magas példájával neveli — oly sokféle társadalmi réteghez tartozó — olvasóit,⁹⁵ ismét eszünkbe juttatva az ifjúkori írás „pályatér”-képét:

„Minden érték szerzett (. . .) Tolsztoj még ifjúkorában afféle léha tisztecske, hetrefüles udvarló, s ezer mérföldre áll az erkölcsi embertől (. . .) Minden alkotó akadályversenyen győz, önmaga ellenére, csodálatosan.”⁹⁶

⁹¹ Valójában elenyésző a számuk az orosz szavak zuhatagában; igazi kétségbeesését Nyikita ajkán hordoz a szó, vö. 3. felv. 14. szín, utolsó felvonás, utolsó szín.

⁹² *Jámbor*. PHV 1932. jan. 31., *Én, te, ő*, Bp. 1973. 341. (A továbbiakban: *Én*).

⁹³ *Derűs*. Uo. febr. 14., *Én* 347.

⁹⁴ *Izgatott*. Uo. febr. 21., *Én* 348—349. (Gandhit, Tolsztojt és Lenint már Ignópus párhuzamba vonja, vö. *Lenin és Gandhi*. Ny, 1927. I. k. 918—921. Ő a gondolkodó Tolsztoj hozza összefüggésbe a lángész gyermek-voltával, 921.)

⁹⁵ Erről l. Zágonyi Ervin: *Kosztolányi és Gorkij*. ItK 1978. 5—6. 566.

⁹⁶ Az idézetünket megelőző tétellel — „A természet azokba, akiket nagyra szán (. . .) egy hiányt, elégtelenséget olt, hogy azzal viaskodva fejlődjenek (. . .) Az igazi nagyság (. . .) egy nyugtalan, emberfölkötti vágy” — Kosztolányi Thomas Mann 1905-ös, Schillerrel elmondott

A gondolat aztán a *Ljovocska* című rajzban bukkan fel újra.⁹⁷ Apropója Tolsztojn é hátrahagyott írásainak olvasása. Kosztolányi sorra veszi a naplónak a férj gyarlóságait felpanaszoló részleteit, s a művész – apostol ellentéténél állapodik meg: nem ír, s „egyre zavarosabb világmegváltó elméleteivel” „pokollá teszi a maga és környezete életét”. A következtetés újat, pozitív többletet is tartalmaz: Tolsztoj – Kosztolányi szerint – mégsem azonos Ljovocskával:

„Tolsztoj nem Ljovocskát írta meg, hanem azt, amire Ljovocska a serkentő ellenpéldával alkalmat adott neki.”⁹⁸

S ugyanebben a vasárnapi íráscsoportban *Hitvallás* címen a Tolsztoj-hivatkozással rokon gondolatokat fogalmaz meg. A bennünk lakozó „ragadozó kegyetlenség” „eredendő hibájából” csak „az önismeret által” „gyógyulnak ki” „lassánként” az emberek, ill. „tudják más módon kiélni, becsvággyá és munkává finomítani”. Nem az emberiség: egy ember váltható meg, s „ez is önmagát válthatja meg az önismeret

tételét visszhangozza (vö. *Nehéz óra*. Thomas Mann *Novellái*. Bp. 1955. I. k. 406.); a gondolatot később már Mann szavaiként idézi, vö. *Schiller*. PHV 1934. dec. 16. 4., Le 218., ÉM 63. — Németh László „az erkölcs biológiai gyökerét” tételezi föl, mely, mint „egy sarkalló lelki hormon”, „az embert az elérhető legnagyobb tökéletesség felé hajtja”, vö. *Tolsztoj inasaként*. Nagyvilág, 1956. okt., KP 424–425., Török Endre Mannt és Kosztolányit igazolja: Tolsztoj „tökéletlensége tudatában próbálja elérni az elérhető tökéletességet”. TLT 139.

⁹⁷ *Ljovocska*. PHV 1933. márc. 19. 7., *Sötét búfócska*. (A továbbiakban: SB) Bp. 1974. 39–40.

⁹⁸ A „serkentő ellenpélda” tényanyagát I. Szofja Andrejevna naplójában: a *Kreutzer-sonáta* tilalom-feloldásáról I. k. 175–177., a kutyaugatásos hasonlatról 189, a csizmavarrásról 157. „gyomra puffasztásáról” 192. — Szofja Andrejevna nem tudja feloldani a férje élete és tanai, írásai, a közeli (a család) teljes elhanyagolása és a távoli szerepette közti ellenmondást, „élete szélsőséges ellentéteit”; de tudja, hogy „fő célja: mindent leírni”. Uo. 445.

által”.⁹⁹ Itt vázolja Kosztolányi – oly régóta alakuló – viszonylagosság-elméletét, a „sötét igazság” vállalását:

„Az igazi író (. . .) csak a dolgok viszonylagosságát hirdeti, minden ember megértését, azt a sötét igazságot, melyet értelme igaznak ismer. Ez az igazság sötét, de mégse fél attól, hogy őt magát is sötétnek tartják, mert nem hazudja rózsaszínűre a világot.”

Ez a gondolat az egyik fő motívuma a munkánk elején idézett, Schopenhauert, Zolát, Tolsztojt párhuzamba vonó hivatkozásnak is.

A *Feltámadás* olvasmányélményére rímel egy 1934-es híradás: a Párizsban élő emigráns oroszok „játékból” újra lepörgetik Katyusa Maszlova pörét, s felmentik „a méltatlanul meghurcolt” lányt, „akinek eddig az élet s az életet tükröző regény nem adott igazat”.¹⁰⁰ Az elragadtatott hangú konklúzióban több szál fut össze: az olvasmányélmény, a valóság és az álom egysége s főleg az erkölcs és az igazság előtti meghajlás a „homo aestheticus” részéről:

„Micsoda nép ez, mely az álmot valóságnak tekinti, s az igazságtalanságot még képzeletében sem tűri? Az ő szenvedélye — úgy látszik — a költészet és az erkölcs, mely (. . .) ilyen titáni társasjátékra ihleti (. . .).”

Az utolsó Tolsztoj-hivatkozások kétféle ágaznak: a halál és a remény felé. A Nyugat körkérdésére válaszolva Kosztolányi mély pesszimizmusát fejti ki. A háború oka szerinte — s itt a Ferenczivel folytatott „konzílium” tanulságai is megszólalnak — „a lelkek mélyén szunnyadó ösztönökben van”, tiltakozni ellene erkölcsi kötelesség, de ez mit se használ.¹⁰¹

⁹⁹ A háború oka az emberi természet — vallja Ferenczi —, „titkolt kegyetlen ösztöneink kerültek most napvilágra”, ezek „mozgatóerejét kellene helyes és okos dolgok szolgálatába állítani, hogy egy gép hajtóereje legyen, és hasznos munkává váljék.” *Orvosi konzílium*. Esztendő, 1918. ápr. 5., 8., 12–13.

¹⁰⁰ *Oroszok*. PH 1934. jan. 28., SB 159.

¹⁰¹ *Az író a háborúban*. Ny, 1934. dec. 1., Ábécé 186.

Az írók ne ilyen „nagy”, hanem „kis” kérdésekkel foglalkozzanak – javasolja. S a *Hamletre* és a *Bovarynéra* tett utalás után így folytatja:

„egy magasrangú orosz hivatalnok májbajt kap, aztán nyomorultul kiheli a lelkét (. . .) kis kérdések ezek, hiszen semmi irányelvet nem tartalmaznak, csak egy esetlegesnek látszó történetet mondanak el, úgy, hogy az egész élet jelképévé váljanak, s ezzel lesznek naggyá.”

Így lesz végső kicsengésében Tolsztoj elbeszélése, negyedszázad után is érv a tendenciátlanságra, az élet semmisségére, s egyúttal legrangosabb igazolása Kosztolányi rokon jelképiségének.

A remény felé nyíló írás az irodalom jelenét jellemzi („Egész Európára csend borul”), s az emlékező nosztalgikusan ifjúkorát állítja vele szembe, utoljára fogva össze Tolsztojt nagy társaival:

„amikor a havas Észak két különböző pontján Ibsen és Tolsztoj emelkedett magasba, mint két iker hegycsúcs, amikor még Zola és Anatole France volt kortársunk, ezek a csodálatos koronatanúk, akik a század változását szemlélték az örökkévalóság jegyében.”¹⁰²

A szemle reménnyel zárul, Jókai régi képét is felidézve:

„Lehet, hogy a hó alatt ott csírázik a szabadság, és vele együtt a jövő irodalmi vetése.”

Összegezés

Fiatal korában Kosztolányi felajzott hangú tanulmányt szentel a tendenciózus lángelme, a „forradalmár” világmegváltó terveinek. A világmegváltással egy időben az elmúlás rajzával és Tolsztoj soha el nem múló nyomot költőnk tudatába. A húszas évektől – mialatt a maga nagy regényeinek írásával párhuzamosan, ifjúkori felismeréseit újra és újra

¹⁰² *Irodalmi levél (Az istenek meghaltak — Európa újra csöndes)*. PHV 1935. márc. 10. 9., ÉM 474–475.

összegezve nagy realizmusának, a „tárgyak, tények” mögötti magas, az egész életre érvényes jelképiségének, objektivitásának, teremtő képzetének hódol – az orosz óriás egyéniségének ellentmondásai izgatják, s a lélektan segítségével látja meg egységüket. *Az élő holttestről* és *A sötétség hatalmáról* írt recenziókban a „pogány” „igazság” vallója elhatárolja magát az irracionálistól, a keresztény prédikálástól. Utolsó esztendeinek elszórt, de figyelemre méltó hivatkozásaiban Tolsztoj fő ösztönzőjeként a hiányt kompenzáló vágyat jelöli meg, s az elsötétülő Európában – visszatérve az ifjúkori írás emlékezetes s majd a legutolsó versekben sötéten felragyogó pályatér-képéhez – az erkölcsi embert, annak győzelmét emeli magasra, a nagyságát önnön gyarlóságai ellenében kiteljesítő Ljovocska–Tolsztoj moralitásának példáját, számunkra is tanulságosan.

FORUM

ILLYÉS ÉS A SZEGEDI FIATALOK

1.

Az 1932 ősztől 1933 késő tavaszáig tartó periódus a Szegedi Fiatalok mozgalmának egyik legkiegyensúlyozottabb éve volt. Már az év is fontos változással kezdődött; 1932 őszén az addigi köri elnök, Buday György visszavonult a Bethlen Gábor Kör vezetésétől, s amilyen mértékben csökkent ezzel a kör jelentősége, olyan mértékben nőtt meg a látenszen már korábban is létező Művészeti Kollégium szerepe. Az addigi laza, inkább baráti, mint mozgalmi csoport, amely addig nyilvánosan csak néhány kiadvány címlapján szerepelt, eltávolodván a körtől, most formálisan is megalakult. Elnöke a grafikusként is mind ismertebb s elismertebb Buday György lett, művészeti titkára Tolnai Gábor, adminisztratív titkára Reitzer Béla, jegyzője pedig Ortutay Gyula. E váltással a Művészeti Kollégium teljes önállóságra rendezkedett be. Saját külön pénztár- és postakönyvet nyitott, külön adminisztrációt vezetett be s mindenekelőtt önálló külön szervezeti életet kezdett. „Platformvitáikon” közös törekvéseiket igyekeztek tisztázni, szerkesztőbizottsági üléseinek pedig tervezett kiadványaik műhelyvitáit folytatták le. Hamarost nyilvánosság elé is léptek, 1932 ősztől 1933 késő tavaszáig színvonalas előadássorozattal hívták fel magukra a figyelmet.

Az előadássorozat elsősorban a Kollégium tagjainak biztosított szereplési – megnyilatkozási – lehetőséget; a sorozatban, mint azt Csaplár Ferenc régen föltárta, szinte valamennyi tag vállalt előadást. Így Ortutay, Erdei, Radnóti, Tolnai, Baróti, Gáspár Zoltán, Széll István stb. Hatásukat

azonban külsők bevonásával tovább akarták növelni. A hozzájuk közel állók közül többeket bevontak a sorozat munkájába. Így, bár terveik meghíúsultak, tervezték Bálint György, József Attila, Németh László, Gelléri Andor Endre – s Illyés Gyula „szerepeltetését” is.

Illyés Gyulát egy Németh Lászlóval s Gelléri Andor Endrével közös esetre hívták meg. A terv, amennyire utólag megállapítható, valamikor 1933 elején merülhetett föl. A téli egyetemi szünetét Budapesten töltő Tolnai Gábor (mint művészeti titkár) mindenestre már személyesen beszélt erről vele, sőt elnyerte előzetes ígérését is. Pesti tartózkodása idején Tolnai megegyezett Németh Lászlóval is.

A terv kivitelezésébe 1933. február 20-án kezdtek. Ekkor – részben azonos tartalmú – „hivatalos” felkérő levelet küldtek a kiszemelteknek. A levelek indigós másolata fennmaradt Buday György fiatalkori irat- és levélgűjteményében, így szövegüket ismerjük. Az Illyésnek szóló – 1933/53. számon iktatott – levél így szól:

Mélyen Tisztelt Illyés Úr, Tolnai Gábor művészeti titkárunkkal elvileg ugyan már megbeszélték a Művészeti Kollégium rendezésében tartandó irodalmi estély személyi részét. Jelen levelünkben hivatalosan is szeretnénk Önt felkérni az estélyen való részvételre. Március 11-én és 12-én [tar]tanánk a dolgot. Az első este egy zártkörű baráti összejövetelt tartanánk [a] Művészeti Kollégium hivatalos helyiségében, a nyilvános est pedig 12-én [enne a] Városháza nagytermében. Közöljük azt is, hogy Ön mellett lejönnek Gelléri é[s Né]meth László.

Arra kérjük, szíveskedjék levelünket megválaszolni, hogy a szükséges intézkedéseket elvégezhessek.

Maradunk tisztelő hívei:

[Tolnai Gábor] művészeti titkár	[Buday György] elnök	[Reitzer Béla] adminisztratív titkár
	[Ortutay Gyula] jegyző	

A Németh Lászlóhoz írottól kiderül, az esten Illyés versekkel, Gelléri novellákkal, Németh pedig „az estély első és második részében is egy-egy tanulmánnyal szerepelne”.

Ugyancsak a Némethhez írott levélből derül ki, hogy – mint Budayék írták – : a Művészeti Kollégium „minden anyagi alap nélkül álló egyesület”, „s így előadói honoráriumot nem vagyunk képesek adni, tekintve, hogy az estélyt is egész olcsó műsorárusítással, belépődíj nélkül kell megrendeznünk”. Ezért arra kérték Németh Lászlót, hogy ha tud vasúti szabadjegyet szerezni, azzal jöjjön.

A Gellérihez írott levélnek további információja, hogy – a másik kettővel ellentétben – őt korábban nem kérték föl. Csak most, február 20-án kérték, hogy két novellát olvasson föl Szegeden. „Ha Ön is csatlakoznék – írták –, kerekesebb programot nem is lehetne a háború utáni magyar irodalom bemutatására ennél elképzelni.” Ez arra enged következtetni, hogy estjükkel – nagyon tudatosan – az akkor formálódó fiatal magyar irodalom keresztmetszetét akarták adni.

Válaszaikat – talán, mert nem Budayhoz, hanem Tolnai Gáborhoz intézték, akinek 1945 előtti levelezése megsemmisült – nem ismerjük. De beleegyező lehetett, mert a Művészeti Kollégium hamarosan meghívót is nyomtatott (Buday iratai közt ebből több példány is van). Ez megerősíti, hogy az este március 12-én került volna sor.

Az est előtt pár nappal, március 8-án azonban váratlan akadály támadt. „Kedves Barátaim – írta ekkor a Művészeti Kollégiumnak Németh László –, Illyés és Gelléri most üzenetek, hogy csak abban az esetben mennek le Szegedre, ha az útiköltséget megkapják. Én beadtam egy kérvényt, de válasz még nem érkezett. Ha nekem sem engedik meg az igényutazást, az Önök költsége 60–70 P, ez esetleg katasztrofális összeg; azért kérem, ha nem bírják sürgönyözzenek hozzám péntek délig; nem szeretném ha kellemetlenségük támadna. Én magam Tanú-előfizetésben is elfogadom a vasúti költséget, sőt szívesen jövök vissza személy harmadikon; de a Tanú egyelőre ép eléggé deficitos vállalat ahhoz, hogy adósságaimat ne gyarapítsam.”

A Művészeti Kollégium „sürgönyét”, amelyet Németh László biztosításképpen kért, nem ismerjük. De valószínűleg

elment a megadott időpontig s nemleges lehetett, mert – az est elmaradt.

Illyés (s Németh László, Gelléri) szegedi szereplése tehát egy vonatjegyzen úszott el, jól jellemezvén ez a Művészeti Kollégium anyagi lehetőségeit, s az akkori kulturális viszonyokat.

2.

Az együttműködés e sikertelen kísérlete után hosszú ideig semmi nyoma Illyés és a Szegedi Fiatalok kapcsolatának. Valószínűleg nem is érintkeztek. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma azonban 1933 tavaszát követően mind szélesebb körben lett ismert kiadványai s tagjai egyéni tevékenysége révén. S idővel a kollégium – nem utolsósorban Buday György révén – bekapcsolódott a szerveződő népi írói mozgalomba is. 1934 nyarán Buday részt vett a népi írók mozgalommá szerveződésében fontos helyet elfoglaló Margit szigeti Íróhéten, ahol mások mellett személyesen megismerkedett és összebarátkozott Kodolányi Jánossal, Szabó Pállal, Németh Lászlóval; ekkor talán Illyéssel is találkozott. Hamarost bekerült a Válasz szerkesztőbizottságába is. 1934 – 35-re már a népi mozgalomban részt vevő legtöbb íróval kapcsolatban állott. Az említettek mellett jó viszonyban volt Féja Gézával, Szabó Zoltánnal, Boldizsár Ivánnal; Veres Péter pedig meg is látogatta Szegeden.

1935-ben Ortutay Gyula is – nem kapván Szegeden állást – fölkerült Budapestre, ahol azután hamar bekapcsolódott a főváros szellemi életébe. Mások mellett megismerkedett Illyéssel is. Beilleszkedését megkönnyítette, hogy Kozma Miklós, akinek fia mellett házitanító lett, megkedvelte, s az irodalmár értelmiség Kozma védelmezettjét látta benne. Olyan embernek látszott, aki tudott hatni Kozmára jó ügyek érdekében. Ez – s szép esszék sorában megmutatkozó vitathatatlan tehetsége, szegedi „múltja” – a válságban levő Válasz

potenciális szerkesztőjévé tette. Ez összehozta Illyés Gyulával is.

A terv, hogy a lapot, mint szerkesztő, átveszi, 1935 április elején vetődött föl. Április 5-én régi, benső barátjának, Buday Györgynek így írt erről: „Németh Laci végleg visszavonul a Válasz-tól, s fennmaradásának csak úgy látja értelmét, ha Makkai László, Szabó Zoltán és én átvesszük a szerkesztését és megtöltjük igaz s új tartalommal.” Ez a terv Ortutaynak nem nagyon tetszett, „naivnak és zavarosnak” tartotta „a dolgot”, a szerkesztéstől azonban végső soron nem zárkózott el – döntését Buday véleményétől tette függővé. Másnap, meg sem várva a választ, újabb levelet írt Budaynak. „A Válasz-ügy fejlődik” – írta, s mindjárt koncepciót is vázolt: „én merev tudományos állásponton vagyok: legyen a hungarológia folyóirata ez a vacak lap, ha van anyagi lehetősége. Legyen két része: Örök Hungária, Mai Hungária (ez így szépirodalmias, Apollo-s), vegye szakszerűen vizsgálóra magyarságunk sorsát, történetét, alkatát.” Verset persze ő is közölt volna.

A másik szerkesztőjelölt, Szabó Zoltán más véleményen volt, ő egyértelműen „irodalmiasabb” fölfogást vallott. Ám április 8-án Ortutay újabb levelet írt Budaynak – s ekkor már a döntésről számolt be. Mint kiderül, a tárgyalásokban Illyésnek is komoly szerepe volt. „A Válasz ügy eldőlt – írta Ortutay. Németh L., Illyés, Cs. Szabó, Németh Imre tanácskozott velem – *egyedül* én szerkesztem a Választ. Van kb. 3000 pengő erre az évre, ha megakadunk, a kormány kisegít, tehát a lap erre az évre biztos. A folyóirat a hungarológia lapja lett – minden jog és felfogás tőlem függ, lehetek a legélesebb, mindenben kritikus és szakszerű [. . .] A májusi szám már az enyém, bár ez még vegyes lesz, mert nagyjából kész anyagot kapok.”

Buday véleményére azonban változatlanul igényt tartott: „Írj: tudni akarom, hogy mellettem állsz-e, különben *le fogok mondani*.” A választ, a megerősítést szövegszerűen nem ismerjük, de hogy megvolt, bizonyítja Ortutay Budaynak írt

április 10-i levele. Ebben megint szót ejt a Válasz átvételéről (megfogalmazása szerint a lapot „a Németh – Illyés társaságtól” vette át), s itt arról is szólt: „ez a folyóirat nagy és megvalósítható lehetőségeket hordoz magában. Igen, magában hordja a mi – s elsősorban, ezt mindig hangsúlyoznom kell, hogy öntudatom és erkölcsi biztonságom ép maradjon, elsősorban Te általad indított s legmélyebben Te általad megvalósított – szándékainkat, feladatainkat, szemléletünket. Lehetőség ez a folyóirat, hogy a Művkoll expanziója országos legyen.”

Az ezt követő hónap – nyilván Németh László, Illyés s társaik körében – a lap technikai átvételével telt. Ortutay, mint friss szerkesztő, már kéziratokat is kapott (vö. Kritika, 1985. 8. sz. 9, 11). Ám a pénzügyek rendezése nem úgy alakult, ahogy elvárta, így, Illyés erőteljes kapacitálása ellenére, lemondott. Erről május 7-én így számolt be Budaynak: „A Válasz-ügyben ma írok Németh Lacinak és visszavonhatatlanul lemondok. Nem hisztéria, gyávaság ez. Elhatároztam, hogy szerkeszteni fogom a folyóiratot. Tegnapelőtt [azaz május 5-én – L. A] Illyés Gyuszi Boldizsár Iván előtt szinte könyörgött, hogy ne mondjak le, de nem tehetek másként.”

Sajnos, a Válasz rendezetlen pénzügyi helyzete valóban retirádára kényszerítette. Neve szerkesztőként föl sem került a lapra.

3.

A Válasz-szerkesztés egy hónapja Ortutay (s a Szegedi Fiatalok mozgalma) számára csak rövid intermezzo lett, következményei azonban tovább gyűrűztek. Elsősorban azzal, hogy – más kapcsolatokkal együtt – a Szegedi Fiatalok mozgalma egyes tagjai révén beletorkollott a népi írói mozgalomba. Ennek egyik mozzanata lett a Szegedi Fiatalok vezetőjének, Buday Györgynek és Illyésnek 1935 nyári személyes találkozója, összeemelegése.

1935 augusztusa végén, vagy szeptembere elején valamikor Illyés Szegedre is ellátogatott. Nem tudjuk, pontosan mikor járt itt, egyedül jött-e s mi volt látogatása konkrét célja. Annyi bizonyos csak, találkozott Budayval, aki kalauzolgatta a városban, s ekkor Ortutayval és Tomori Violával is együtt volt. Nem lehetetlen, hogy éppen Ortutay vitte le Szegedre.

A találkozás baráti légkörben zajlott le. Erre következtethetünk abból, hogy a látogatás után Buday levelet írt Illyésnek, s levelében, amennyire Illyés válaszából megítélhető, írásban is kezet nyújtott a vendégnek. S metszetet is fölajánlott neki a Székely Népballadákhoz készített remek sorozatából.

A levélre Illyés szeptember 9-én válaszolt:

Kedves Barátom,

köszönöm leveledet. Nekem is azt kellene ismételnem, amit te írtál, s amit — úgy éreztem — már első kézfogásunk kifejezett. A nagy szavakon túl, hogy: „együtt haladunk”, — „egy a cél” stb. én is valóban őszinte közösségben érzem veled magamat, nem a hujjázó népiességében, hanem egy mélyebb világszemléletében, amelynek lényege s megtartó ereje csak a munkában, a feladatok teljesítésében ezután fog megmutatkozni.

Levélben, különben élőszóban is, mint láthatod, magam is dadogok. De azt gondolom, abból többet értesz, mint a simán gördülő, elegáns mondatokból.

Szóval — hogy tárgyilagos legyek — köszönöm szíves kalauzolásodat s ha tehetem, örömmel megyek le még egypárszor Szegedre, hogy még többet láthassak. Egyelőre nincs nagy reményem rá. De igen örülnék, ha te pesti utaidkor fölkeresnél engem, otthon, ahol nyugodtabban elbeszélgethetnénk. Feleségem, látatlanban is, örömmel vár.

A Székely Balladákat még nem kaptam meg. Így kedvesen fölkinált műveid közt sem válogathatok.

Violát, Ortutayt — akikre szintén vonatkozik, amit neked az előbb mondtam — szívélyesen üdvözlöm. Sok szeretettel öllelek, barátod

Illyés Gyula

1935. IX. 9.

Valószínű, hogy ezt követően, pótlólag, Illyés megkapta a Székely Népballadák Buday illusztrálta (s Ortutay gondoz-

ta) kötetét. Valószínű, hogy Pesten – valamelyik útja során – személyesen is újra találkoztak. A Nyiri és rétközi parasztmesék – ugyancsak Buday illusztrálta, Ortutay gondozta – kötetét Illyés mindenesetre az elsők közt kapta meg. S azon frissiben reagált is rá:

1935. XII. 14.

Kedves Gyurikám,

ebben a pillanatban kaptam meg a könyvet, ép csak a metszeteket bámultam végig, de sietek máris köszönetet mondani s gratulálni. Remek, kitűnő, ti csináljátok legegyszerűbben s legszebben a munkát, amely mindnyájunk feladata volna. Véleményemet hallgatag természetem ellenére sem fogom véka alatt tartani. De csak azért, hogy még további ilyen dolgokra biztassalak. Te megtaláltad már az utadat. Amit eddig csináltál, már az elég volna egy élet teljesítményre, – mit mondjak még? Dolgozz ráadásként, végezd el öt ember dolgát még, – úgy látszik ezzel bíztak meg az istenek. Mindezt önzésből mondom; nem tudom, mióta nem forgattam ilyen gyönyörűséggel könyvet a kezemben, mint ezt a tieteket. Még egyszer köszönöm s búcsúkézfogásom is gratuláció. Szeretettel

Illyés Gyula

4.

Illyés levelének e föltétlenül elismerő, lelkes hangja magyarázza, hogy az alakuló barátság hamarost közös munkába fordult.

Addig is figyeltek azonban egymásra, Ortutay pl. – 1936. február 29-i levelében – Illyésről is tájékoztatta Budayt: „Illyés Gy. idegkimerültséggel két hétre a Mátrába megy – túldolgozta magát.”

Illyés kimerültsége azonban nem lehetett komoly, ekkor legalábbis már folyt közös vállalkozásuk, egy magyar népmese gyűjtemény kiadásának előkészítése. Úgy tervezték, a kötet anyagát Ortutay gyűjtéséből válogatják, a válogatást ugyancsak ő végzi, Illyés „átigazítja” a szövegeket, az illusztrációkat pedig – ezúttal tusrajzokat – Buday készíti.

A könyvet gyerekeknek szánták. Ortutay Budayhoz írott 1936. március 9-i levele szerint Ortutay és Illyés akkor már alá is írta a szerződést a kiadást vállaló Franklin Társulatnál, Buday – külföldi honoráriumaihoz mért – tiszteletdíj-igényeit azonban a Franklin nem tudta vagy nem akarta teljesíteni. Álláspontjukat Ortutay így tolmácsolta hivatkozott levelében: „Gyerekkönyvről van szó, mondja [Péter András, a Franklin igazgatója – L. A.], a szerzők 200–200 P.-t kapnak, egy illusztrátor se kaphat többet. Én mondtam, hogy ez a szempont nálam irreleváns [. . .] De hiába, az összeg számukra lehetetlen. Magam a legkínosabb helyzetbe vagyok: a szerződést aláírtam, Illyés is.” Majd így folytatta: „megértem, hogy 200 P.-ért nincs kedved sokat dolgozni. De kérlek, gondold meg: ez a könyv *valóban* – nem érzem frázisnak – ízlés-, szemlélet-nevelő feladat lehet. Vállald el! Inkább csinálj jóval kevesebb rajzot. Illyéssel együtt kérünk vállald el 200 P.-ért.”

Március 11-i, újabb levelében Ortutay továbbra is kapacitálta Budayt, mondván, „gondolj arra, hogy Illyés Gyuszi és [az] én, nem pedig Benedek bácsi meséskönyvről van szó”. Ekkori leveléből derül ki, hogy neki „egy-másfél héten belül” már szállítania kell Illyés számára a meseanyagot, hogy megkezdődhessen a mesék átírása.

A kapacitálás végül is eredményesnek bizonyult, Buday vállalta az illusztrálást. Illyés pedig hamarosan hozzákezdett a szövegek átírásához. Folyt a válogatás munkája is. Talán a Franklin is beleszólt a mesék megválogatásába, talán Ortutay és Illyés változtatott elképzelésein, a meséskönyv anyaga május végéig mindenesetre elég sokat változott. Május 29-én Ortutay még így mentegetőzött a rajzolásra készülő Buday előtt: „Bocsáss meg, hogy annyit változtattunk a mesék kihagyásán. (. . .) Egyelőre a következő három mesét hagyjuk ki a könyvből: Hüvej-pici, Leánytevő Sárkány, a Bundás kutya. Nem hinném, hogy ezeken kívül még ki kellene mesét hagynunk. Kedden délig pontos kalkulációt kapunk a könyv terjedelméről, s ha szerdáig te nem kapnál értesítést, akkor

már változás nem történik.” Június 12-én pedig már az újabb fejleményekről számolhatott be. „A meséskönyv anyagában, ahogyan a lapon jeleztem, több változás már nem lesz. Neked hogy konveniál az anyag? A mesék sorrendbe állításához most kezdek, ha Neked valami kívánságod van a sorrenddel kapcsolatban, írdd meg, mert elsősorban a Te kompozíciód elvei szerint is meg lehetne csinálni a sorrendet. Mikorra készülsz el s hány illusztrációt csinálsz? Illyés már kész.”

Ortutay pár nappal későbbi, június 18-i leveléből az is kiderül, mit csinált Illyés. „Illyés a meséken semmi lényegeset nem változtatott, csupán stiláris javításokat tett, nagyon tapintatosan.” Hogy valóban ennyire szerényen avatkozott-e be Illyés a mesék szövegébe, nem tudjuk megítélni a nyersanyag ismerete híján. Ortutay azonban némileg bagatellizálhatta a változtatás mértékét, mert szüksége volt a szövegekre, s úgy volt vele, hogy az illusztrálás munkájához Budaynak a nyers szövegek is elegendőek.

Buday tusrajzai ezt követően készültek el. Mint kiderül, igazi mesei aurát teremtő, invenciózus rajzok születtek tolla nyomán. Augusztus 10-én már mindannyian túl voltak feladataik teljesítésén, sőt már a korrektúrák dolga foglalkoztatta őket. Ortutay panaszkodott is Budaynak: „a gaz Illyés Gyuszi rám szóta a korrektúra-ügyet, mondhatatlan bosszúságomra.”

Ortutay egy, másfél hét múlva nyírségi gyűjtőútra akart indulni, így addigra el kellett készülnie a korrektúrával. Nincs rá adatunk, de valószínű, hogy a javításnál nem is csúszott el a könyv dolga, s augusztus végén vagy szeptember elején – ismerve az akkori nyomdai viszonyokat – a könyv kikerülhetett a nyomdából. Címe *Magyar parasztesék* lett, a címlapon Illyés és Ortutay a szövegek „kiadóiként”, Buday illusztrátorként szerepel. Illyés és a Szegedi Fiatalok közös munkája szép és hasznos könyvet eredményezett.

5.

Illyés szegedi kapcsolatainak története – e rekonstrukció után is – föltáratlan még, s e kapcsolatok egy része – aktualitásuk miatt – nyilván jó ideig föltáratlan is marad.* Nincs fölmérve, hányszor s mikor fordult meg Szegeden, kikkel levelezett, kik voltak azok, akikre valamilyen okból figyelt. Irodalmi kapcsolatait is inkább csak sejthetjük egyelőre, semmint ismerjük. Pedig – mint a fönti adatok is jelzik – járt a városban, s régtől fogva figyelt az ott történetekre, az ott élőkre.

Aligha véletlen, hogy a kezdeteket a Szegedi Fiatalokkal való kapcsolata jelenti.

LENGYEL ANDRÁS

KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK LENGYEL ANDRÁS „ILLYÉS GYULA ÉS A SZEGEDI FIATALOK” CÍMŰ CIKKÉHEZ

Lengyel András nem először ad közre értékes anyagot és értő magyarázatot tartalmazó írást a Szegedi Fiatalokról. Most közölt tanulmánya mellett, a korábbiak közül különösen egyre szeretnék utalni. Címe: „A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tevékenysége” (*Népszabadság*, 1986. szeptember 20.). Mozgalmunkkal foglalkozó kutatók írásai közül először itt olvashatunk ilyen fogalmazást: „A Művészeti Kollégiumot ugyanis – mai szemmel, immár történelmi távlatból is – szintézisnek kell látnunk, vagy ugyanezt más szóval mondva ’népfrontos’, sajátos belső szövetségi politikát

* Kéziratom elkészülte után Péter László a feladatot részben elvégezte: *Illyés és Szeged*. Tiszatáj, 1987. 11. sz. 48–57.

követő csoportnak.” Hat évvel előbb hasonlóan nyilatkozik rólunk Kállai Gyula egy könyvbevezetésében: „A népi íróknak 1937-ben a kommunisták kezdeményezésére és részvételével megalakult Márciusi Front mozgalma már népfront jellegű volt. De azt hiszem, egy kicsit ugyanilyen ’beütés’ jellemezte Erdei Ferenc, Ortutay Gyula, Hont Ferenc, Baróti Dezső, Buday György, Tolnai Gábor és Radnóti Miklós ’Szegedi Fialatok’ mozgalmát, függetlenül attól, hogy résztvevői közül ki mennyire volt ekkor ennek tudatában.” (*Életem törvénye*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980. 284.)

Az idézett szavakat hadd erősítsem meg egy dokumentummal. Annál inkább szükséges ez, mivel a citált szavak nem foglalnak állást tekintetben, hogy a „népfontos” tevékenység ösztönös vagy tudatos munka volt-é? Mondandómmal tevékenységünk jellegének tudatos volta jut kifejezésre, akkor is, ha – Kállai Gyula pontos megállapítása szerint – nem is voltunk ennek „mindnyájan tudatában”. A dokumentum a következő:

A Színpad című, Hont Ferenc szerkesztésével és szervezésével (Staud Géza társszerkesztésében) a Szegedi Fialatok kiadásában megjelent folyóirat első száma 1935-ben jelent meg. Még pedig az esztendő végén. Az évvégi megjelenést bizonyítja, hogy az én példányom Buday György kézírásos dedikációjával maradt fenn, s a dedikáció dátuma 1935. december. A két esztendőn át, 1937-ig bezárólag működött folyóirat munkatársi gárdája, külföldi és hazai szakemberek, írók, költők és publicisták összetétele maga is népfontos szellemről tanúskodik. A megjelent számok címlapjának mindegyikén Budaynak egy fametszete látható. A 2-ik számtól kezdve minden esetben *Az ember tragédiája* 1933-ban Szegeden, szabadtéren megrendezett előadásának alapdíszlete. Rajta, fenn ötágú csillagokkal. A tudatos népfrontpolitikát kifejező Buday György fametszet az 1. számon látható. Háromalakos kompozíció ez, a népfrontot jelképezve, *egy munkás, egy paraszt és egy értelmiségi összefonódása*.

Az 1935 végén megjelent folyóiratszám fametszetének elképzelése, a benne kifejeződő gondolat eszmei megfogalmazása – ismervén Buday György munkáinak ekkori elkészülési idejét – 1935 szeptemberére, októberére tehető. A kiemelkedően szép fametszet elképzelése, kidolgozása mögött – aligha szorul magyarázatra, a KOMINTERN 1935 elején megalkotott népfronthatározata húzódik meg. Ha ez a körülmény nem is szorul bővebb magyarázatra, az viszont igen; miként jutott el hozzánk mindössze néhány hónappal a létrejötte után a határozat híre és nemcsak eljutott, hanem olyan mély benyomást tett, hogy mozgalmunk vezetőjét Buday Györgyöt e korszakának egyik legszebb fametszete megalkotására készítette?! A kettős kérdés magyarázata a következő:

A KOMINTERN népfronthatározatának hírét és értelmezését Hont Ferenc hozta Prágából. Úgy tudom, ez időben itt tartózkodott az illegális magyar párt külföldi bizottsága. A gyors magunkévátételt pedig a hatások, a befolyások törvényszerűsége magyarázza. Az az alaptörvényszerűség, hogy hatás, befolyás igazában és főként gyorsan ott érvényesülhet, ahol a kicsírázásra, a kibontakozásra lehetőség – más szóval – bázis van jelen. Már pedig a Szegedi Fiatalok korábbi tevékenységét is olyan vonások jellemezték, amelyek sokféleségükkel, nyitottságukkal rokonjellegűek a népfront szelleme elemeivel. Nem tartottam feleslegesnek az iméntieknek az előadását, hiszen nem lehet közömbös, ha egy fontos tevékenységről dokumentummal is bizonyítható, hogy tudatos szándék és ismeret húzódott meg mögötte!

Az eddigiek után, amit Illyés Gyula és a Szegedi Fiatalok kapcsolatáról Lengyel András közléseihez hozzáfűzni óhajtok, korábbi időszakra vonatkoznak. Kiindulásul citálok Illyés Gyulától. Idézendő szavai először a *Délmagyarország* című szegedi lapban jelentek meg (1974. június 16.), majd részletei, Szeged felszabadulásának harmincadik évfordulója alkalmából kiadott, miniatúrformájú kötetecskében. Íme: „Annak idején Ortutay, Radnóti, Tolnai révén is jártam ott

(ti. Szegeden), akkor ismertem meg.” (*Vallomások Szegedről*, 1974. október 11., 39.)

Amit elmondandó vagyok, a Szegedi Fiataloknak egy mindeddig nem ismertetett tervével kapcsolatos. 1931-ben történt. Akkori szemléletünk jellemzésére hadd írjam ide. Ez időben már kijártunk, dolgoztunk a Hétvezér utcai Munkásotthonban. A datálásban segít szociáldemokrata párttagsági könyvem kiállításának időpontja: „1931. XI. hó 1. nap.” Ebben az időben gondoltuk el, hogy a következő esztendőben rendezendő előadássorozatunkon nemcsak mi magunk tartunk előadásokat, hanem meghívjuk Bálint Györgyöt, Illyés Gyulát és József Attilát is. A nálunk idősebb, de ugyancsak fiatal Bálinttal, Illyéssel és Józseffel az előadásaik megbeszélését személyesen láttuk szükségesnek. Még pedig úgy, hogy Bálint Györggyel és József Attilával Radnóti Miklós, Illyés Gyulával pedig én keresek alkalmat a találkozásra. Illyéssel való együttlétem — ez volt az első övele — minden valószínűség szerint 1931 végén, vagy 1932 első hónapjában jött létre. A jelzett dátumot az teszi valószínűvé — későbbi szavaim során ki fog derülni —, hogy ugyanabban az időben Radnóti is Budapesten volt. Ez az azonos időben való Pestenlét pedig egyetemi szünidőben fordulhatott elő.

Nyilván előzetes levélváltás nyomán mentem el Illyéshez. Egy délelőtti órában kerestem fel, banktisztviselői munkahelyén, a mai Münnich Ferenc (akkor Nádor) és Zrínyi utca sarkán levő épületben. Egy nagy szoba volt, ahol beszélgettünk. Középen — ha jól emlékszem — kerek asztal állt. A helyiség könyvtári olvasóterem volt talán? Az asztalon ugyanis folyóirat és napilappéldányok heverték. Köztük nagyrészt idegen nyelvű pénzügyi és gazdasági közlemények. Illyésnek a hivatali munkaköre is — mint ismeretes — az volt, hogy francia szaklapokat kivonatolt az intézet vezetői részére. A fiatal, még a harmincadik éve alatti Illyés Gyula azt a személyes benyomást tette, amit versei és híre alapján róla tudtunk, feltételeztünk. Első két verskötetete, a *Nehéz föld* és a *Sarjürendek* volt mindössze mögötte. Ezekben a kötetek-

ben a következetes forradalmár nyilatkozott meg. Emberi, politikai magatartásának is ez volt a híre. A Szegedi Fiatalok ekkori, már lázadó, politikai változást óhajtó tevékenységünket ismertető szavaimat egyetértő, szenvedélytől, indulattól átfűtött mondatokkal viszonzta. Sok évvel ezelőtt, egyik tanulmányomban utaltam már erre; hadd ismételjem meg. Ez időben, a forradalmiság tekintetében semmi különbséget nem éreztünk közte és a *Dönts a tőkét* című kötetét már közreadta József Attila között. Ez az azonos, legalábbis rokonszemléletük alakította ki bennünk, illetőleg táplálta azt a szándékunkat, hogy tervbe vett sorozatunkban mindkettejüket szerepeltessük a marxistának tartott Bálint Györggyel együtt.

Kezdő irodalmárként eddig is becsültem, tiszteltem a fiatal Illyés Gyulát. Találkozásunk alkalmával ez a megbecsülés fokozódott. Személyes érintkezéskor a fiatal Illyés ugyanolyan sarmőr, huncutkás nézésével is hasonlóan magával ragadó ember volt, mint későbbi évtizedeiben. Úgy tudott viselkedni, hogy az, aki vele szemben ült, joggal úgy vélte, a költő fontos embernek, magához közelállónak tekinti őt. Az első találkozás élménye tovább erősödött bennem néhány nappal ezután. Illyés ugyanis, a munkahelyén lezajlott együttlét befejezésekor meghívott e napot követő első vasárnap délutánra, a Lágymányoson, a Verpeléti (ma Karinthy Frigyes) úton levő lakására. A szépen berendezett kis lakásban velem együtt, néhány hasonló korú vendég volt. Kivételesen nélkül baloldali gondolkodásúak. Így Gunda Béla a későbbi kiváló néprajztudós; ekkor még egyetemi hallgató és folyóiratokban publikáló költő. Gunda gondolkozására meghatározó volt ekkor, hogy a Hársfa utcában levő református diákkollégiumban lakott, egy szobában Gál Istvánnal, az Apolló című majdani folyóirat szerkesztőjével. A kollégium szellemét, Gunda, valamint Gál István ekkori világát erősen meghatározták azok az ugyancsak itt lakó fiatal kommunisták, mint Olt Károly és mások. Szintén ott volt Illyéséknél a nálunk néhány esztendővel idősebb költő Habán Mihály.

Kötete még ekkor neki sem jelent meg. Szemléletét költeményeinek formája is kifejezésre juttatta. Habán Mihály az Erdélyi Helikonban és másutt megjelent írásai *szabad versek* voltak. Belőle mérnök lett, költeményeket nem is írt ezután. Verseket csak pályája végén, a 80-as években adott ki újra. Ott volt Radnóti Miklós is. Ő volt az egyetlen vendégül látott költő, akinek már napvilágot látott verskötete. Nem is egy, hanem már két kötet volt a háta mögött. A második kötet különleges *rangot is adott* szerzőjének, mivel „szeméremsértés és vallásgyalázás” vádjával elkobozták. Az akkor legérdekesebbnek tűnő vendég az ez időben felfedezett, első megjelenésekor rendkívüli tehetségesnek tűnő parasztfiú, Sértő Kálmán. Illyés még ekkor első feleségével élt együtt. Az aszszony apró süteményekkel és feketével kínált bennünket. Sértőnek – a házigazda egyenes kívánságára – fekete helyett, aludttej hozott bögrében.

Illyés most ugyanolyan kedves volt, mint első találkozásunkkor. Közvetlen kedvességgel viselkedett minden vendégével. Kitűnő társasági emberként minden jelenlevővel megtalálta az egyéni témát, de – és ez is jellemző volt, – az olyan mondanivalót is, ami mindnyájunkat foglalkoztatott. Úgy tűnt – az ő személyiségéből áradt ez –, hogy minden jelenlevő külön-külön és együttesen is szívügye, személyes ügye Illyésnek. Nem sokkal később, egyéniségének egy más fontos vonását fedeztem fel. Nem más ez, mint nevelni a fiatalokat, s ezáltal híveket is gyűjteni maga köré. Volt Illyés magatartásában valami abból is, amit *gondoskodásnak* szokás nevezni. Ott a Verpeléti úti lakásban nem éreztünk abban semmi különöset, természetesnek tartottuk, hogy a nagyon tehetséges, iskolázatlan parasztfiúnak, Sértő Kálmánnak a jövője foglalkoztatta. A mindnyájunkat érdeklő témákról is úgy társalgott velünk, hogy ugyanakkor Sértőt irányítsa az önművelésre, a tanulásra. Okkal féltette, hogy a kényeztetés – ami ekkor már körülvette – kárára lehet tehetsége további kibontakozásának. Ezt az aggodalmát huncutkás megjegyzésekkel is kifejezésre hozta. Ezek sorába tartozott, amikor

feleségéhez ilyenféle szavakkal szólt: — Muca kedves, a Sértőnek aludttejét adjon; ő még nem is élvezné az írótaplálékot, a kávé ízét. —

Illyés Gyulával volt első két találkozásom emlékének felidézése után, hadd térjek vissza ahhoz, ami a találkozások létrejöttére az indítást adta. A Szegedi Fiatlok előadás-sorozatában való szereplést vállalta. Hasonlóan, mint Radnótinak a velük történt megbeszélése alapján Bálint György és József Attila. Előadásaiknak témái is kialakultak. És mi, aztán Szegeden hozzákezdhattünk a zömében általunk megtartandó felolvasások, előadások megbeszéléséhez, sorrendbe állításukhoz és a tervezet egyes szakaszaiba Bálint, Illyés és József Attila szereplésének beillesztéséhez. Egy teljes esztendőre szóló előadásorozat tervezete készen volt, amikor egy váratlan esemény egy időre megakadályozta a terv megvalósításának meghirdetését és elindítását.

Az történt, hogy 1932 március elején a rendőrség a Munkásotthonban és azon kívül folyó minden tevékenységről tudomást szerez; a Házi Újság szerkesztéséről, a szavalókórus próbáiról, az illegális szemináriumainkról. Erről mi persze csak sokkal később értesültünk. Április 1-ig gyanútlanul, folyamatosan végeztük külön-külön és együttesen feladatainkat. A következő napon, szombat este szélednek szét a detektívek, házkutatások és letartóztatások veszik kezdetét. Április 3-ikán, vasárnap estig negyven személyt tartóztatnak le. Közülük huszonnégyen letartóztatásban maradnak, élen Sebes László az OIB megbízottja, s dr. Szepesi Imre fogorvos, a szegedi szocdem párt alelnöke, az illegális sejt vezetője. Bármennyire késő este kezdődtek a házkutatások és letartóztatások, még aznap, tehát szombatról vasárnapra virradó éjszaka, kopogtat valaki Ferenc József lakótelepi albérleti szobám ablakán. Széll István volt. Ő maga is dolgozott a Munkásotthonban, a szavalókórusnak a vezetésében helyettese volt Hont Ferencnek. A letartóztatások hírével jött, s figyelmeztetett, hogy eltüntetendő minden olyan dokumentum, ami házkutatás esetén kompromittáló lehet számomra,

számunkra. Széll maga is jól tudta, hogy két ilyen dokumentum van nálam, Engels *Anti-Dühringje* külföldi magyar nyelvű kiadásban és Lenintől az *Állam és forradalom* németül. Szepesi megbízásából az Egyetemi Könyvtárból kölcsönöztem ki a két kötetet, arra a célra, hogy a vezetésével folyó illegális szemináriumban tanulmányozhassuk őket. Széll István figyelmeztetése nyomán a két könyvet albérleti szobám kicsiny vaskályhájában elégettük. Megsemmisítésükkel – ha e dokumentumok el is tűntek – veszélyeztetett helyzetünk nem szűnt meg. A letartóztatás veszélye fenyegetett bennünket hónapokon át, az ősszel volt ítélethirdetésig. Végül is mi, a Szegedi Fiataloknak a Munkásotthonban tevékenykedő tagjai a lebukást megúsztuk, s így egyetemi tanulmányaink végzése elé sem gördült akadály. Mozgalmunkkal kapcsolatos irodalom ismeri és ismerteti a lebukás megúszásának körülményeit is. Buday György és Széll István családi viszonyainak köszönhetjük mindnyájan e szabadságot. Buday édesapja ugyanis tekintélyes tudós, régészprofesszor volt, Széll Istváné pedig a szegedi ügyvédi kamara elnöke, s e rangja folytán főrendiházi tag. A politikai-igazságügyi főemberek ilyen családok tagjainak letartóztatását botrányosnak tekintették; ettől elálltak, s velük együtt a Kollégium többi tagját is meg kellett, hogy kíméljék. Hogy erre sort keríthessenek, ahhoz arra volt szükség, hogy a vád alatt állók a bíróság előtt semmit sem valljanak rólunk, vagy arra hivatkozzanak, hogy a rendőrség előtt tett vallomásukat veréssel csikarták ki belőlük.

Amíg veszélyben voltunk, alig gondolhattunk arra, hogy a kidolgozott előadásorozatot meghirdessük, s elindítsuk. Az elindításra kb. egy esztendővel a megtervezés nyomán, 1932. november 13-án kerül sor. Még pedig az Egyetem Dugonics téri központi épületének egyik tantermében. Előadásaink irányulásából egy jottányit sem engedtünk, azonban a három budapesti előadót a tervtől eltérően – bizonyos óvatosságra gondolnunk kellett ekkor – az egész sorozatot magába foglaló programnyomtatványban nem szerepeltettük.

A személyes kapcsolat azonban a későbbiek során hármukkal tovább folytatódott. Egyrészt azért, hogy munkáinkat elküldtük egymásnak. Másrészt – már későbbi Budapesten létünkkor – találkozások formájában. József Attilával – jól emlékszem – legelőször Korong utcabeli padlásszobájukban, Radnótiékkal, Fejtő Ferencsel és Katona Jenővel. Máskor Bálint Györgyénél, Szent István parkbeli lakásukon. Néhányszor kávéházban. Legutoljára, halála előtt néhány hónappal a Váci utca és a Türr István utca sarkán, hosszan beszélgetve. Illyés Gyulával a Nyugat Dunakorzó kávéházbéli összejövetelein rendszeressé váltak a találkozások. Vele való korai levélváltásaim hozzám szóló része – mint minden felszabadulást megelőző időből való írásom – megsemmisült. Hármuk közül Bálint Györggyel alakult ki szinte állandó kapcsolat. Vele nemcsak a Nyugat-asztalánál, hanem lakásukon, s Radnótiék lakásán is gyakorta volt találkozás. És ez is megjegyezendő; Bálint a Szegedi Fiatalok publikációiról – köztük az enyimekről is – rendszeresen megírta a maga jellegzetes rövid, tömören fogalmazott recenzióit *Az Est lapok* valamelyikében, többnyire a *Pesti Napló* vasárnapi számában.

Cikkem elején idéztem Illyés szavait, miszerint hármunk (Ortutay, Radnóti és jómagam) révén járt Szegeden. Egy Szegedenlétére emlékszem, 1933-ban vagy 34 elején lehetett. Emlékezetes dolgot nem tudnék erről feljegyezni. Hogy Bálint György járt-e a tiszaparti városban? Erre nézve nem tudnék tájékoztatást adni. Péter Lászlótól tudjuk viszont a két következő adatot: – 1933. november 12-ikére Bálint tervezte, hogy az úgy nevezett „filléres” vonattal lemegy Szegedre és Mórát meglátogatja. A látogatás megvalósulásáról, illetőleg meg nem valóságáról nincs dokumentum. A másik Péter László publikálta adat a Szegedi Fiatalokat is érinti. *A Délmagyarország* című szegedi napilap 1933. április 7-ikén közli, hogy 9-én, Bálint György „a kiváló író” a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának sorozatában, a Kereskedelmi és Iparkamara közgyűlési termében „Tiszta irodalom?”

címen előadást tart. Az előadás azonban nem valósult meg. Ugyancsak a Délmagyarország közli április 9-én: „az egyetemi húsvéti szünet miatt az ünnepek utánra halasztották”. „Utóbb – írja Péter László – viszont már ismeretlen ok miatt végleg kimaradt az előadássorozat programjából.” Én magam, sem az előadás tervére, sem az elmaradás okára nem tudok magyarázatot adni.

Különben is messze túlléptem írásommal azt a tervemet, hogy Lengyel András értékes cikkéhez, a közvetlen hozzá kapcsolódó kiegészítéseket tegyem meg.

TOLNAI GÁBOR

FLÓRA, JÓZSEF ATTILA ÉS ILLYÉS GYULA KÖZÖTT¹

Ha nem leszel most azé, ki szeret
Majd leszel akkor másé.

József Attila

Illyés Gyula özvegyének könyve József Attilával való kapcsolatáról egyike a legérdekesebb és legtanulságosabb dokumentumoknak, amelyeket Vágó Márta, Németh Andor és Ignótus Pál emlékezésein kívül József Attiláról írtak.² A könyv különleges érdekessége már az első lapoknál leköti az embert, amikor Flóra azzal indokolja írását, hogy a rágalmak ellen akar védekezni, amelyek körülötte és főleg Illyés Gyula körül keringtek, akit névtelen levelekben Attila gyilkosának neveztek. Hogyan juthatott eszébe bárkinek Illyést Attila haláláért felelősségre vonni? Mert kettejük nagy szerelmét – Attila halála után – ő vette feleségül. Mert Attila, mint a könyvből kiderül, féltékeny volt rá? Mégha a félté-

¹ Az „Irodalomtörténet”-nek és a párizsi „Irodalmi Újság”-nak egyidejű közlésre.

² Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó napjairól*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.

kenységnek volt is alapja, hiszen Flóra többször utal rá, hogy Illyést már Attilával való találkozása előtt ismerte és már akkor megfordult a fejében, hogy a „nagyon rokonszenves férfiúhoz” szívesen ment volna feleségül, dehát „nős volt”, így Flóra morális világnézete alapján eleve „reménytelen ügyként” elvetette a gondolatot. De még ha feltételeznők is, hogy – mivel Attila betegsége idején is néha találkoztak – Illyés, ha csak plátóilag is, „elszerette” Attilától Flórát, azzal vádolni Illyést igazán nem lehet. Attiláról is tudjuk, hogy egyszer elszerette egy barátjának nőjét és ezért sem a pórul járt férfi, és senki más sem vádolta őt. Minden esetre figyelemre méltó, hogy Flórába a kor két legnagyobb, egymással rivalizáló költője szeretett bele csaknem egy időben. Ez csak Flóra vonzóerejét bizonyítja, de vádolni érte senkit nem lehet, Illyést annál kevésbé, mert most Flórától megtudjuk, hogy Attilát nagyobb költőnek tartotta mint saját magát és nagy-lelkűen hajlandónak mutatkozott szerelme megvalósításáról is lemondani, vagy azt legalábbis fölfüggeszteni, belátva hogy a nagybeteg Attilának Flórára nagyobb szüksége van, mint öneki, bár ő is nemegyszer panaszkodott depresszióra.

Illyés Gyula nem szorult Flóra védelmére, jól tudta ő védeni saját magát. A könyv igazi érdekessége, hogy Flóra Attilával való kapcsolatának elbeszélését elejétől végig valamiféle büntudat, ártatlanságot bizonyítani-akarás hatja át, csak ép a *bűnt* nem találja az ember.

Nézzük a tényeket, ahogy Flóra leírja. 1937. február 20-án ismerkedett meg Attilával, akiről nagyon szép portrét fest, akinek a verseit rajongással hallgatta – hiszen valóban elbűvölően mondotta el őket, mint aki egy gondolatot, egy emléket mesél el bizalmasan. Alig telik el két nap és Attila közli vele, hogy szerelmes belé és ez a szerelem máris azokra a versekre ihlette, amelyek a Szép Szó márciusi számában, tehát megírásuk után alig egy héttel, meg is jelentek: a „Rejtelmek”, „Már két milliárd”, „Buzgóság”, „Megméressél”, amelyek a magyar szerelmi líra legszebb darabjai közé tartoznak és amelyekben Flóra név szerint is megjelent.

Már nem képzelt ház üres telken,
Csinosodik, épül a lelkem,
Mivel az árnyakkal beteltem,
A nők között Flórára letem.

Hogy villámszerelemről volt szó, amely Attila egész lényét izgalommal, boldogsággal, reménységgel töltötte el, azt ezek a versek – mert hiszen ő mindig csak az igazat írta – nyilvánvalóvá teszik, bár ugyanabban a számban jelent meg a *Nem emel föl* című, hihetetlenül szomorú, árvaságára panaszkodó költemény is, amelyet talán a Flóra versek előtt írt, bár az sem lehetetlen, hogy Flóra miatt, akiben talán rögtön megérezte, hogy ha rokonszenvez is vele, hozzá hasonló, rajongó szerelmet, coup de foudre-t, nem érez iránta.

Intsd meg mind, akiket szeretek
Hogy legyenek jobb szívvel hozzám.

Flóra becsületesen megírja, hogy örült a verseknek, de józan úrilány lévén, mosolygott is kicsit rajtuk „a komolyságuk miatt, ahogyan József Attila azokat elmondta”. Neki az költészet volt, ami Attilának „viharszerű érzés”. Mint később Attila megvallotta neki, csak azért nem kérte meg rögtön a kezét, mert nem akarta, hogy bolondnak vegye. Ami Flórát illeti, ha hízelgett is neki a költő szerelme, hiszen, mint írja, már kislány korában is arról álmodozott, ha egyszer majd férjhez megy, a férje valamilyen feltaláló vagy művész lesz, Attila iránti érzelmét inkább rokonszenvnek minősíti – rokonszenvnek, amibe nyilván sajnálat is keveredett. A könyvének Guyau-tól vett mottójában is ez áll: „Cet être souffre, donc je l'aime.” Szerette, mert szenvedett, mert megindította az „anya utáni sóvárgása”. Viszont meg is ijedt a költő türelmetlenségétől, bár szívesen volt társaságában. „Talán már akkor – talán ha nem tudatosan is, felmerülhetett bennem, hátha segíthetek rajta.”

Ámde Attilának akin már egy évvel azelőtt megmutatkoztak a neurózis (szkizofrénia) tünetei és pszichoanalizáltatta magát (nem rég heverte ki Gyömrői Editben való csalódását),

nem rokonszenvre, nem sajnálatra, hanem szerelmének viszonzására volt szüksége. Szerelmes vágyat pedig csupán rokonszenvből nem lehet előállítani. „Nem volt meg még bennem a kellő érzés” – írja Flóra. Ki hányhatja szemére? Hiszen lassacskán mégis engedett Attila ostromának. „Lassankint fejlődött ki, hogy – áldozattal bár – de hozzáköt-hetném az életemet.” De kölcsönösségről, viszonzásról nincs szó aziránt, aki a *Hexamétereket* írta:

Látod mennyire félve-ócsudva
Szeretlek Flóra! . . .
Szól neved örökös árja,
Törekény bájú verőfény
És beleborzongok látván,
Hogy nélküled éltem.

Amikor Flóra észreveszi, hogy Attila a viszonzó szerelmet tényként állítja versében: „Flóra szeret” – írja, kérdő tekintetet vet rá, aztán, látván Attila elszomorodását, megnyugtatta, hogy „nem akar máshoz férjhez menni”. (S megjegyzi, hogy néhány hónappal azelőtt találkozott a „nagyon rokonszenves férfivel”.) Szeret Attila társaságában lenni, beszélgetni vele, de „sürgetésére mégsem mertem igent mondani”, tartózkodó maradt, mert ilyen volt a természete s nyilván más, ki nem mondott okból is.

Rövid ismeretségük legszebb óráit április 16-án, egy péntek délután töltötték, a Várban sétálva. „Megindított, hogy milyen sugárzással, rajongással árasztja magából a boldogságot. Ezen a tavaszi estén futott rajtam át először a sejtelem, hogy talán mégis ő lehetne az, akivel összetartozunk. Ha ez így folytatódik, másképpen fordulhatott volna mindkettőnk élete.” Már elfelejtette volna, hogy néhány héttel azelőtt egy „egzaltáltan viselkedő, zokogó férfival volt dolga”? Aligha, mert a sürgetésnek még mindig nem enged. A Duna-parton járnak, Attila „derűsen boldogan”, ő meg „rossz előérzettel, szorongással”. Hogy is mondhatna nemet annak, aki annyiszor ismétli, hogy nélküle „összetörne az élete”. Máskor

meg fenyegeti is: ha másba szeretne, megölné azt, őt is. Attila hangulata változékony, mint az áprilisi idő. A házasság reménye készleten állást kereső *curriculum vitae*jának megírására. De a szorongás témája mindig visszatér és Flóra bizonytalan.

S akkor Flóra megbetegszik. Ha csak az ijesztő tünetekről beszélne, gyorsuló szívdobogásról, elakadó lélekzetről, riasztó felébredésekről, fuldoklásról – ha nem írná meg, hogy az orvosi vizsgálat április 30-án súlyos szívizom gyulladást állapított meg rajta, akkor a vulgáris pszichoanalízishez folyamodva valószínűnek tünnék, hogy a választani nem-tudástól, attól a félelemtől betegett meg, hogy már-már egy olyan férfihoz köti életét, akihez vonzódik, de akibe nem szerelmes, és aki beteg. A szívizom gyulladás, amiért is végül a Rókusba viszik, ahol még hozzá tüdőgyulladást és mellhártyagyulladást állapítanak meg, alátámaszthatná a „*Flucht in die Krankheit*” freudi feltevését, mivel a betegség közvetlen eredménye az volt, hogy „megakasztotta József Attilával egyre szorosabbá fűződő kapcsolatunkat”. Mert hiszen ilyen állapotban, amikor ő maga is a súlyos betegség után hosszú lábadozásra szorul, hogy is vállalhatná az ápoló erős lelkű feleség szerepét egy ember mellett, akit „nyugodttá, munkabíróvá, boldoggá kellene tenni”? Attila meg-meglátogatta, sürgette gyógyulását, mintha tőle függne, virágot vitt neki. Ebből az időből származnak Attilának a Szép Szó július – augusztusi számában közölt csodaszép versei:

Megalkotom szerelmemet
Égitesten a lábam,
Elindulok az Istenek
Ellen – a szívem nem remeg,
Könnyű, fehér ruhában

vagy

Úgy kellesz nekem Flóra, mint falun
Villany, fény, kőház, iskolák, kutak;
Mint gyermekeknek játék, oltalom,
Munkásoknak emberi öntudat.

vagy

Ne méricskél, ne latold magad,
 Ölj öledbe, ha kellek,
 Vagy felkél és falhoz veti a harag,
 Mint részeg a poharat,
 E szesztelen szerelmet.

és a már a véget, az öngyilkosságot előre sejtő ének, amelyben arról is szó van, hogy „elmúlik szívem szerelme”. Marad a rossz előérzet, a kozmikus fájdalom. Akkortájt látogatja meg Flórát Illyés Gyula és bár „egyikük sem adta semmi jelét rokonszenvének” (ami meglepő egy beteglátogatásnál, ha a rokonszenvet a szó szoros értelmében vesszük), Illyés felajánlja segítségét, mit tehet érte, miben segíthet? S beszélgetés közben Illyés elmondja, hogy olvasta Attila versét: „Flóra szeret . . .” „Hallgattam, ő tapintatosan tovább nem kérdezett.” De hát ez a hallgatás mi más volt mint felelet?

Flóra július elején Mátraházára megy üdülni, onnét ír Attilának, kérdezi, az utóbbi időben hány verset írt? Attila válaszában csak panasz van. Furcsa mód megint csak Illyésről esik szó, akiről Flóra – nyilván példaképpen – azt mondja neki, hogy bizony Illyés négy évig udvarolt első feleségének, türelmes volt, mire Attila megjegyzi, hogy ebben valami csalás lehetett, mert ő nem tudná bírni oly sokáig. Attila tele van kételyekkel: Flóra a „külső akadályokkal” magyarázza halogatását: beteg, pénztelen, az ő jövője is bizonytalan, 38 előtt nem is számíthat gyógypedagógiai állásra. S erre Attila: „Azokból, amit mondott, bizony azt is vehetem, hogy szeret is, meg nem is.” De azért megint sürgeti: „Tessék azt mondani: igen, igen vagy nem, nem.”

Közben meg a versek egyre gyönyörűbbek, szívhez szólóbbak, az egész természetet tanúskodni hívják, a szellőt, a vizet, a két milliárd embert, s megírja megrendítő szerelmi zsoltárát:

Ő a mezőn a harmatosság
 Kétes létben a bizonyosság
 Lábai kigyóim tapossák
 Gondjaim mosolyai mossák.

De ha egyik versében a nyájas csillagok nevetnek rá, s a teli hold, a másikkban sírva nézi „majd, ha boldogan sétálsz azzal, aki méltóbb lesz tehozzád”.

Flóra panaszkodik, hogy Attila folyvást ígéri neki, meglátogatja s mégse jön. Június 22-én visszamegy Pestre s tíz napon át úgyszólván minden nap találkozik Attilával. A Rózsadombon sétálnak, a hűségről és a hűtlenségről vitatkoznak, meglehetősen prózaisággal s Flóra meglepetés-szerűen megvallja, hogy hirtelen tud fellobbani és hogy időben „milyen többfelé lobogó tud lenni benne az érdeklődés”. Attila meg a barátaira panaszkodik, mindazokra akik segítettek, pl. Hatvany Bertalanra, aki őt is, meg a Szép Szót is eltartotta – de talán bárna, nőkre többet adott ki mint a költőre? Flóra is azt kérdi, miért nem tudtak jobban segíteni rajta? Miért nem adták neki a Baumgarten-díjat, miért nem fizették jobban a csodálatos verseit, miért volt élete olyan boldogtalan? Ezt kérdezi a pszichológus, aki pedig tudhatta, hogy Attila akkor, éppen akkor, azért volt elsősorban boldogtalan, mert nem kapta meg a várva várt, a végleges, a boldogító ígent Flórától. Azt írja Flóra, hogy azokban a napokban „legalábbis velem szemben egészségesen viselkedett”, de a vers azt írja „Tudod hogy nincs bocsánat... Megcsaltak úgy szerettek...”

Flórának leverő vizsgálati eredményei miatt Tihanyba kell mennie, ott folytatni üdülését, Attila majd utána megy, keres egy szobát a közelben s „lesz alkalmunk megbeszélni, rendezni közös életünket”.

Flóra július 4-én utazik el. Két nap múlva Attila felkereste kezelő orvosát, Bak Róbertet, igen feldúlt állapotban, gyászszalaggal a karján, Flóra leveleit számolgatva: hármat. Másnap barátjai Benedek professzorhoz kísérték, aki azt ajánlotta Hatvany Bertalannak, hogy a Szieszta szanatóriumban helyezze el, ahol majd intenzív kezelésnek vetik alá. Első levelét onnan július 20-áról keltezte: Már teljesen egészségesnek érezte magát, jövő héten Tihanyba megy. Valójában, állapota rosszabbodik és július 31-iki levelében egy Illyés verset idéz:

Betellik majd az álom,
Talppal, mint nyers parázson,
Futsz által a világon,
Szoknyád mint forgószél hajt.

Vajon nem Flórának íródott-e ez a vers, a talán leg-
Attilásabb Illyés versei között, kérdi Attila, gyanakodóan.
A gyógyulás várat magára. „Szeretnék rendes és egészséges
ember lenni és nemcsak magáért, hanem a világot” – írja.
Flóra augusztus 3-án válaszol: „Tudnia kell, hogy nagyon
becsülöm és szeretem magát.” A becsülöm szó nem volt-e
sok Attilának? Szeptemberben, Ignotus Pál találkozik
Flórával, megpróbálja rábeszélni, legyen Attila felesége.
„Ha nem, az végzetes lehet ránézve. Öngyilkossági kísérletek,
psychozis, ez vár rá.” . . . „Nem tudom megítélni, mennyi
volt a túlzás abban, amit Ignotus Pál mondott . . . , de úgy
megrázott, olyan felelősségérzetet oltott belém, hogy – soká-
ig nem gyógyultam ki belőle, bár tudtam nem így van.”
Flóra nem mond nemet, de azt hangsúlyozza, hogy Attilának
egész életét át kellene rendezni. Olyan tennivalót kapjon,
amit kitűnően is elvégezhetne, rádiónál, kiadónál, szerkesztő-
ségben. Komolyan mondhatta ezt Flóra? Attilánál tett
látogatása után, ahol meggyőződhetett róla, aminthogy ki is,
akik ott találkoztunk vele, meg voltunk győződve, hogy
Attila a kábítószerrel, inzulinúrával való kezelés után,
még a legjobb esetben is csak hosszú idő után lehetne munka-
képes. Amit Flóra Ignotusnak mondott, azt Ignotus kifogás-
nak tekintette. Emlékszem, hogy számolt be annak idején
erről a beszélgetésről. „Flóra nem szereti eléggé ahhoz, hogy
vállalja az együttélést Attilával, akiről még Bak Róbert is azt
mondta neki, hogy visszaesésre mindig lehet számítani nála”.
Október 14-én Flóra kivételesen jó hangulatban találta Atti-
lát. Azt hitte, „megtörtént a fordulat”, kifelé megy a beteg-
ségből. Amikor pedig 16-án megint fölkereste, akkor Flóra
volt a zaklatott. Ugyanis közben ismét találkozott Illyés
Gyulával, aki maga is „nagy lelki válságba került . . . Ifjúkori
ábrándjainak megvalósulását nem remélve, feleségétől külön

élve, emberekben csalódottan, eddigi munkájának értékében kételkedve, munkakedvét, életkedvét elveszítve, eljutott ő is a legsötétebb gondolatokig.”

Első találkozásukkor, mondta Illyés, mintha fény hasított volna életuntségába. De mit érez ő, Flóra iránta? – kérdezte. „Rokonszenvet, mást nem lehetett” – írja Flóra. „Nős volt. Felesége szép, okos, hűséges. Én pedig azóta József Attilához ígérkeztem.”

Ígérkezett? Minden esetre Illyéssel abban állapotodnak meg, ő kettejüknek többet találkozniuk nem szabad. Honnét tudta meg Attila, hogy találkoztak? Vagy csak megérezte? Október 20-án tágra nyílt szemmel, mereven, szomorúan, a semmibe révedve fogadta Flórát s faggatta, mi van közte és Illyés Gyula között. A következő látogatása alkalmából megint csak erről kérdezte. „Szeret ő engem? És én őt? Majd meglátom, elválík a feleségétől és elvesz.” S aztán hátulról átfogja, majdnem megfojtja.

Október 31-én eljött a döntés pillanata. Attila szanatóriumi kezelése befejeződött. Mindent megpróbáltak rajta, amit abban az időben lehetett. Arra senki se gondolt, hogy elme-gyógyintézetbe vigyék. Az biztosan azonnali örületet jelentene. Így még megvolt a reménynek egy kis sugara valamennyiünkben, hogy még meggyógyulhat. Tehát két lehetőség maradt. Vagy Flóra rászánja magát, hogy magához vegye és ápolja, vagy Jolán nővéréhez kell küldeni Balatonszárszóra. Flóra megismételte már ismert érveit: „Először munkát adjanak neki.” Viszont Attilát a közlés, hogy Szárszóba kell mennie, rettenetes állapotba hozta: most már kétségtelen lett számára, hogy Flóra nem akar vele élni. És Flóra elbeszélése e ponton dosztojevszkis hangulatra vált. Attila hivatja Illyést. Vajon miért? Hogy tőle magától tudja meg, amit Flóra nem akar bevallani? De mielőtt bemegy a szanatóriumba, Illyés Flórával akar beszélni. Mit mond neki? Hogy ő is belátja, hogy végzetessé válhatna Attilára, ha Flóra elszakadna tőle. Aztán bement Attilához. Hogy mi történt a két valaha jó barát között, azt Illyés naplójegyzeteiből idézi

Flóra: „Egy ölelés alatt minden a régi lett. Minden ellentétet feloldottunk, minden félreértést tisztáztunk. Mindketten könnyeztünk.” Többek közt azt is tisztázták, hogy Illyés a *Szolga* című versét nem Attiláról írta. (De mint Flóra írja, nem is e sorok írójáról, mint azt egyes jó-akarátú irodalomtörténészek írták.) Nem is lehetett a vers válasz József Attila *Egy költőre* című, valóban Illyés ellen írt versére, mert azt csak halála után közölte a Szép Szó.

Aztán jön a végkifejlet. Szárszó, ahová Attila egy borzalmas kétségbe esési roham után megy el. Flóra ott meglátogatja, olyan hangulatban és állapotban találja ő is, mint amilyenben én is utoljára láttam: teljes levertségben, reménytelenségben. És amit Ignotus Pál előre látott, bekövetkezett. És amit Attila előre látott, bekövetkezett.

Flóra beszámolójának őszinteségében nem lehet kételkedni. El kell hinni neki, hogy nyilván nemcsak sajnálatot érzett Attila iránt, nemcsak segíteni akart rajta, megmenteni próbálni, hanem rokonszenvezett is vele, mint mondja néha már-már el tudta képzelni, hogy együtt is élhetnének. De ki nem érti meg, hogy félt hozzámenni egy emberhez, akiről nehéz volt nem meglátni, hogy súlyosan, sőt valószínűleg menthetetlenül beteg. Másrészt a rendkívül szemérmes elbeszélésen is átüt, hogy Illyés Gyula iránti szerelme az egész Attila-periódus alatt benne élt Flórában s csupán erkölcsi érzése, kötelességtudata tartotta vissza, hogy ne őt válassza nyíltan. Másrészt Illyést is úgy mutatja be, mint aki búskomorságra hajlamos, segítségre szorul. De Flóra egész biztosan elég tisztán látta, hogy Illyés milyen alapvetően egészséges természet, hogy Illyésben ő talál majd támaszt. Viszont nevetéséges Flórát azzal vádolni, hogy a házasság vagy együttélés visszautasításával ő taszította Attilát az öngyilkosságba. Ahogy nevetéséges a legjobb barátjait vádolni, akik kiálltak érte, akik mellette voltak, akik megtették, amit tehettek segítségére. Hősi, de hiábavaló áldozat lett volna Flórától, ha akkor, 1937. október 31-én, összeköltözött volna Attilával. Talán egy-két hónappal elodázta volna az elkerülhetetlen

összeomlást. És kinek van joga Flóra szemére hányni, hogy ezt a szinte képtelen hősiességet nem vállalta? Attila már be volt az őriület és a halál Héttornyába zárva, onnét már senki sem, semmi sem menthette ki, aminthogy Hölderlint sem szabadíthatta ki senki a tübingeni Hét-tornyból.

Az utókor csak hálás lehet Flórának, hogy Attilának a magyar költészet néhány legszebb versét inspirálta s hogyha bizonyosságot és boldogságot nem is, de néha napján reményt tudott adni egy halálra ítélt, nagyon nagy költőnek és nagyon boldogtalan embernek.

FEJTŐ FERENC

AZ ÖRÖKSÉG DILEMMÁI

(ACZÉL GYÖRGY: ELVTÁRSUNK LUKÁCS GYÖRGY)

Elmúlt a centenárium, a róla szóló, munkásságát méltató publikációk „lefutottak”, a Lukács-recepció visszatért a normális – egyre csökkenő – fogyasztás és népszerűség szintjére. A róla szóló aktuális vitákat felváltotta a tudományos kutatás. Aczél György kötete nemcsak lezárja a centenáriumi megemlékezéseket, hanem rehabilitálja is azt a sajátos modell-szerepet, amelyet Lukács alakja jelentett a kommunista mozgalomban, és egy hosszú küzdelem kiemelkedő egyéniségeként rajzolja meg portréját – a nehéz korban. Számára, mint ahogy a mozgalmon belül világszerte, a Lukács körül felmerült viták és értékelések nem veszítettek aktualitásukból, nem halványodtak pusztán tudományos érdekű témákká. A tisztelgés több mint gesztus, az örökség politikai vállalása és nyitás egy szellemi értékeivel nagyvonalúan gazdálkodni tudó látásmód felé. Pontosabban: e nyitás két évtizedes tapasztalatainak immár nyílt, fogalmakban is megjeleníthető bemutatása – a lukácsi példán.

Lukács életpályája a maga rendkívüliségében is tipikus példája volt a mozgalom és filozófusa viszonyának a sztálini korszakban. „A tehetség jobboldali elhajlás” – szokta mondani Lukács e viszony alaphelyzetét jellemezve. Azaz

korántsem tekintette saját sorsát véletlen balesetek sorozatának: vállalta, hogy állandó támadások keresztüzében kell dolgoznia, s hogy a bírálatok döntő többsége a szektariánus pozícióból éri. A sztálinizmus korszakában ez nem is igen lehetett másképp. Ám küzdelmei azt is mutatják, hogy ebben a korszakban is voltak ellentendenciák – ha nem is döntően meghatározó jellegűek, voltak partizánakciók, taktikai lehetőségek, amelyeket ki lehetett használni, ha volt hozzá a gondolkodónak bátorsága, szellemi muníciója. (A híres partizánköltő hasonlat e helyzet felismeréséből származott és sok tekintetben jellemezte Lukács szellemi-taktikai pozícióját is. Gondoljunk arra, hogy a Sztálin nyelvtudományi munkájának hagiográfikus vitájában éppen a dialektikus materializmus felépítményelméletét kritizálja egy művészettörténetileg használható, a sztálinival szembenálló elmélet jegyében . . .) Lukács tehát megkísérelte, hogy az adott szűkös mozgásteren belül megtalálja vagy megteremtse azokat a lehetőségeket, amelyekben az igazi elméletet lehet művelni, ahol az új gondolatokat be lehet csempészni.

A marxista elmélet megújításán fáradozott, de mindig a mozgalmakon belül maradván, innen folytatva vitáját a párton belüli konzervativizmussal és a katedrafilozófiákkal egyaránt. Nehéz pozíció. De lehetett-e *akkor* másképp? Aki nem élte át azokat az éveket, nehezen tudja azokat a viszonyokat elképzelni. Mert Lukács *hatni* akart, ám tudta – ismerte a struktúra törvényeit –, hogy bárminő változást, a progresszió bármilyen vívmányát csak a mozgalmakon belülről lehet elérni. Kívülről jövő kritika, újítás hatástalan marad. Ez a magatartás – a körön belül maradni, minden áron – önkorlátozással, sőt gondolati áldozatokkal is járt. Ugyanakkor Lukács kitalálta magának azt a sajátos inkognitót, vagy legalábbis a gondolatok ama sajátos álcázását – a mozgáster állandó bővítésének, legalábbis tesztelésének gyakorlatát. Azt a pozíciót, amit kezdetben nem is tudatosan foglalt el, s amit későbbi is – hivatalosan – mindig tagadott: az önkritikák módszerével belül maradt az adott cselekvési és mozgás-

körön, ha netán egy-egy elemzésével, tézisével, gondolatépít-ményével túlszaladt az adott korban lehetségesen. A visszavonulások persze újabb áldozatokkal is jártak, de a művek megmaradtak. Ellenfelei később, miután felfedezték az önkritikák sorozatában rejlő hasonlóságot, cinizmussal vádolták. Pedig – s ezt is ma értjük meg igazán – nem ő, a struktúra volt cinikus. Lukács, mint elméleti reformer kénytelen volt a tilalmi falakon túl is lépni, hogy magán a mozgásteren belül valamit mozdítani tudjon. „Ha valamit *meg akarunk változtatni*, úgy *valamit* meg kell változtatni” – idézgette Hegel *aperçu*jét. És a változtatások olykor messze túlestek az egyébként is nehezen felismerhető struktúra-határokon. (Gondoljunk a Blum-tézisekre, a benne csírájában megjelenő demokratizmus gondolatra – abban az időben . . .!) Ilyenkor vissza kellett vonulni, kedvezőbb történelmi lehetőségeket várva, készülni a következő reformlehetőségre. Hegelt és a dialektikus módszert nem lehetett tárgyalni a híres-hírhedt sztálini diktum után, ám a háború után mégis Lukács volt az első, aki Nyugaton publikálta *A fiatal Hegel* című művét: a visszavonulás ideje lejárt. Amit ma nehéz megérteni az a pálya, a lehetőségek szűkössége: a börtön és a szellemi újítás belső kényszere között megtalálni az írás lehetőségét, a szellemi hatását, a kultúra védelméét. Még 1962-ben is hány akkori tabut kellett átlépnie, amikor elsőként fogalmazta meg az elméleti általánosítás igényével a sztálinizmusnak, mint társadalmi-politikai rendszernek fejlődéstörvényeit, politológiai elemeit egy olasz folyóiratban. (Akkor éppen, mint a pártba vissza nem vett, revizionistaként eláztatott renitens . . .) Aczél könyve nemcsak rehabilitál, hanem Lukács alkotómódszerét, magatartását is példaként elemzi: mindig van – olykor csak minimális, máskor szélesebb – mozgástér. A reformtörékvések egyik klasszikusát látja benne, s egyben – indirekt módon – a kor kritikáját is. Sőt: önkritikát is gyakorol. Lukácsnak volt igaza a *diszkontinuitás* fontosságának hangsúlyozásában vele szemben.

Mindez morális dilemmát is jelentett: meddig lehet és kell

elmenni a helyes felismerések képviselőjében, a kritika élességében és hol kell (ha lehet) kompromisszumot kötni? A háborúban a fasizmus elleni küzdelemben Lukács úgy érezte, hogy fel kell függesztenie a sztálini politikával szembeni kritikát: a nagy történelmi küzdelemnek kell alárendelnie saját szocializmus-felfogását, kritikáját. Viszonya a kor törvénytelségeihez bonyolultabb. Lukács maga vallja, hogy az első perek idején nem látott tisztán, a manipuláció oly tökéletesen működött, később pedig már nem volt mód az akárcsak fenntartásokkal megfogalmazott, „belső” bírálatra sem. A kompromisszumnak tehát etikai felhangjai is vannak. Lukács e dilemmát a hosszú távú harc nevében oldotta meg: a „túlélés” etikai támasztékaul azt vallotta, hogy a küzdelem egy későbbi menetében is kell lennie valakinek, aki megfogalmazza az új stratégiai követelményeket, a sztálini korszak kritikáját. Aczél helyesen jegyzi meg: „Mindez persze nem jelentett egyben teljes kapitulációt az ideológiai és politikai torzulások láttán, de azt igen, hogy bizonyos gyakorlati realitásokat el kellett fogadnia: elképzeléseiért és meggyőződéséért olykor kerülőúton kellett küzdenie, le kellett mondania nyílt kifejtésükről. Gyakorlati magatartását azonban nem kisszerű megalkuvásokkal, hanem a történelmi tendenciák világos felismerésével alapozta meg. ... Ez az álláspont természetesen csak a történelmi határhelyezetekre, a végsőkéig kiélezett, az emberiség sorsát eldöntő történelmi szituációkra vonatkozott. Kétségtelen ebben a tragikum: érthető hát, hogy oly nagy megrázkodtatással és oly felszabadult reménykedéssel fogadta a 20. kongresszust.”

Lukács levonja a következtetést a 20. kongresszusból: a sztálinizmus ellenében, immár nyílt filozófiai-szociológiai elemzésekkel lép fel. Nem ő tehet róla, hogy ismét bekeríti a történelem, ezt a fajta radikális kritikát megint csak zárójelbe teszi a mozgalom – egészen a gorbacsovi korszakig. Ám addig is hat: a hazai szellemi megújulásnak, legalábbis a hetvenes évek derekáig így lehetett a „kellemetlen Lukács” az egyik serkentője és orientációs pontot kínáló gondolko-

dója. Akkor is, ha „marxizmus reneszánszából” — amit újra meg újra jószolt — egy neokonzervatív fordulat lett . . . Alakja később sem mentes bizonyos tragikus vonásoktól.

A filozófus és esztéta Lukács örökségével ma kétféleképpen sáfárkodhatunk. Egyfelől — és ez látszik ma uralkodó tendenciának — történeti módon kezelhetjük: kategóriáinak keletkezését, gondolkodásának kora meghatározta keret vizsgálhatjuk, azaz múlt időben vizsgáljuk szellemi hagyatékát. A másik lehetséges mód azokat a kezdeményezéseket tovább gondolni, amelyeket műveibe tudatosan helyezett el. Aczél könyve erre biztatja olvasóját: megtalálni a folytatást, s vele, mégis rajta túlmenően fogalmazni meg a jelen problémáit. Az esztétikum sajátosságának írása közben mondta, hogy számos kérdésben meg fogja cáfolni majd az utókor, ez minden tudományos vívmány közös sajátossága. Ő ez ellen úgy védekezik, hogy egy sor probléma lehetséges megoldását csupán jelzi és utódaira bízta. Ilyennek érzem pl. a formakérdések továbbépítését. Lukács, a pedagógus, az egyetemi katedrán állandóan a művek formaszervezetét vizsgálta, ezek felkutatására biztatta hallgatóit, s mutatta meg, hogyan kell ezt az elemző munka során csinálni. E formaproblémák azonban az Esztétika teoretikus elemzéseibe már csak áttételesen kerültek be, néhány továbbtanuló gondolat-csíra mutat csupán a folytatás lehetőségeire. De ezek a folytatási lehetőségek képezik mégis a lukácsi örökség igazi eleven forrását. Akkor is, ha számos elemzésével, korjelenségeket illető kritikájával ma már nem értünk egyet, ha fenntartásaink vannak a modern művészet megítélésének egyoldalúságaival. A klasszikussá ért Lukács, a múlt idejű Lukács-kutatás igazi alternatívája: *szellemében az általa kezdett gondolati szálakon továbblépni, vitázva vele (ha kell), de ráatalálni a folytatás műveibe kódolt — felkutatandó — szálaira.* Aczél könyve is egy ilyen dialogizáló, továbbgondoló örökbevitel mellett érvel. (*Akadémiai*)

ALMÁSI MIKLÓS

SZEMLE

„VILÁG VILÁGA, VIRÁGNAK VIRÁGA . . .”

(ÓMAGYAR MÁRIA-SIRALOM)

Első fennmaradt verses nyelvi és irodalmi emlékünks — s ez a többes szám átfogja most az egész finnugor nyelvcsaládot — megszokhatatlan szépsége csaknem hét évtizede foglalkoztatja a nyelv-, irodalom- és zenetörténet kutatóit. Sőt: az Ómagyar Mária-siralom 1922-ben nem felbukkant, hanem inkább előkerült. Tordai Ányos, még inkább Varga Damján s mások kutatásai a periódusos rendszer történetére emlékeztető előrelátással tétélezték fel ilyen magyar nyelvű szöveg meglétét.

Gragger és Jakubovich 1923-ban, a Magyar Nyelv XIX. évfolyamában megjelent ismertető tanulmánya három fő csoportra osztható kérdéseket és vitákat indított el. Az *olvasatok és az értelmezés* variánsait, az egyes változatok mellett, ill. ellen szóló érveket legutóbb Benkő Loránd rendszerezte és foglalta össze. A *latin szöveg(ek) és a magyar vers* viszonyának tisztázása követeli meg a legösszetettebb és a leginkább szerteágazó kutatómunkát; nem véletlen, hogy éppen ez a kérdéscsoport — amely az Ómagyar Mária-siralommal kapcsolatos nézeteknek és feltételezéseknek mintegy szintézise is — a leginkább nyitott. A *vers ritmusának és zeneiségének elemei* ma is Horváth János, Szabolcsi Bence és Vargyas Lajos érveinek koordinátaiban állnak előttünk. (A Deller Consort magyarországi, a Zeneakadémián 1978-ban megtartott koncertjén bemutatta az Ómagyar Mária-siralom egyik lehetséges énekelt változatát: ekkor igazán érvényesülhetett a szöveg természetes, képletekből kibújó, hajlékony zeneisége.)

A magyar szövegemlékek vizsgálatának komplex szemléleti igénye két irányban érvényesülhet: egyrészt leírhatja az adott korszak — tehát a Halotti Beszéd és Könyörgés, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-siralom és a Gyulafehérvári Sorok alapján körülbelül az Árpád-kori utolsó harmadának — nyelvi állapotát, másrészt kiemelhet ebből a — Benkő Loránd gondolatmenetét követve és elfogadva: viszonylagos — szinkroniából egy szöveget, s azt mint e nyelvi állapot megjelenítőjét feleltetheti meg a korszak egyéb elemzési szempontjaival. Ez utóbbi esetben a szövegemlék úgy

áll előttünk, mint egy mozaikkép, amely maga is egy nagyobb kép része; s ezt is úgy kell tekintetnünk, mint az apró részletek összeillesztésének egyik lehetőségét. Vízkelety András könyve is ezzel a mozaikhasonlattal ér véget, további töprengésre, a felvetett lehetséges megoldások újra átgondolására ösztönözve az olvasót.

A kötet a hasonmásként mellékelt, a kódex 134. levelének hátoldalán található Mária-siralom betűhív átírásával kezdődik. Az átírás ultraibolya fényben készült kép alapján történt; ez az eljárás elsősorban a központozásjelek rendszerének megfejtéséhez szolgáltatott új adatokat, ezért az eddigi átírásoktól a kötet élén álló változat épp néhány interpunkciós jel esetében különbözik.

Ezután az Ómagyar Mária-siralmat megőrző kódex leírása és története következik; a történet 1910-ben kezdődik, amikor Jacques Rosenthal müncheni antikvárius egy olaszországi árverésen hozzájutott a kódexhez, s 1982. május 22-ig, a kódex Budapestre érkezéséig tart.

Öt fejezet elemzi a latin nyelvű szekvencia (*Planctus ante nescia . . .*) és a magyar vers viszonyát, valamint a magyar szöveg értelmezési lehetőségeit s az ezekkel kapcsolatos kutatások eredményeit. Az első magyar vers latin mintái című fejezet meggyőzően igazolja, hogy a latin szövegeknek „csak részben fixált, nagyfokú gazdaságával, variáltságával kell számolnunk”. Amikor tehát a következőkben a kódex 199. levelének előoldalán — a magyar versnél mintegy hatvan oldallal hátrébb — található latin szekvenciának az 1970-es kritikai kiadás alapján készült, Vekardi József által lefordított szövegét olvassuk, akkor e szövegben nem az Ómagyar Mária-siralom kizárólagos forrását, hanem egyik lehetséges ihletőjét kell látnunk.

A szekvencia szó magyarázata vezet el a műfaj kialakulásának ismertetéséig. Mivel a szekvenciák szövegei a XII. században már egyre kevésbé őrizték meg a dallammal való állandó kapcsolatukat, azért az Ómagyar Mária-siralomról sem dönthető el egyértelműen, hogy énekelték-e vagy sem. Ez a kérdés valamint az, hogy vajon a fordító-átdolgozó éneklésre szánta-e a magyar verset (A *Planctus* szerzője és műfaja című fejezet épp ezzel a kérdéssel zárul) több irányba nyit utat. Mezey László pl. innen is eljuthatott — vagy akár innen is eljuthatott volna — addig a következtetésig, hogy az Ómagyar Mária-siralom a „XIII. századi . . . religiositas beginnerum . . . irodalmi termésének emlékjele volt”.

A vers értelmezése című fejezet végén, a komplex elemzés összegzéséként található az Ómagyar Mária-siralom mai magyar nyelvű változata. Ennek a fejezetnek az alapos átgondolásához van leginkább szükség az olvasó nyelvtörténeti előismereteire: a gondolatmeneteket lelkiismeretesen csak — a kötetben hivatkozásként említett — szakirodalomra jól emlékezve követhetjük.

A következő öt fejezet azt vizsgálja, hogy vajon maga a kódex milyen információkat nyújt az Ómagyar Mária-siralomról; a „vendég-szöveg” s az őt megőrző kódex viszonya új és új megközelítésben áll előttünk: részlet és egész kaleidoszkópként tűnik elő és változik egymássá anélkül, hogy az elemzés tárgyilagosságának szoros logikája megbicsaklana. A kodikológiai, filológiai, nyelv- és művelődéstörténeti kutatások eredményei, ellenérvei és kérdései lebilincselően egészítik ki egymást.

Az utolsó fejezet (Összerakunk egy képet) a további kutatói feladatok kijelölésével zárul: addig kell a már meglévőkhöz mindig új és új adatokat gyűjtögetni, míg a lehetséges értelmezések valamelyike „a valószínűség lehető legnagyobb fokát el nem érte”.

Ez, a kötet egészében jelen levő szemléletmód, az elemzések logikus aránya, valamint az olvasóval szemben — sőt, az olvasó iránt — megnyilvánuló igényesség is okai annak, hogy lehetetlennek tűnik ezt a — számos fényképpel, ábrával és bibliográfiával teljessé tett — könyvet csak egyszer elolvasni. (Európa, 1986.)

BALLÉR PIROSKA

STAUD GÉZA: A MAGYARORSZÁGI JEZSUITA ISKOLAI SZÍNJÁTÉKOK FORRÁSAI II. 1561–1773.

Fontes ludorum scenicorum in scholis S. J. Hungariae. Pars secunda. (A magyarországi iskolai színjátékok forrásai és irodalma. II. kötet.)

Szomorúan és örömmel veszi kézbe az olvasó a művelődéstörténetünk szempontjából oly jelentős mű második kötetét. Szomorúan, mert azóta már el kellett búcsúznunk a kitűnő szerzőtől. Örömmel mert biztató jelnek tűnik, hogy a második kötet viszonyaink között hamar, két év múlva követte az elsőt. S mindezentúl reménykedve is abban, hogy a szerző halála kötelezővé fogja tenni a folytatást, még akkor is, ha a kézirat esetleges sajtó alá rendezése további munkálatokat igényel.

Folyóiratunk korábbi számában (1985. 3. sz.) az első kötetet részletesen méltattuk s jeleztük, hogy az összegyűjtött anyag nem csupán színháztörténeti, hanem általános művelődéstörténeti szempontból is milyen jelentőséggel bír, s mennyire nélkülözhetetlen a további kutatás számára. S elismeréssel szóltunk arról a szinte százszázalékos teljes forrásbázisról, amely a mű alapját alkotta. Ezt most csak ismételni tudjuk. Az ott mondottakat csupán egy

mondattal egészítjük ki: az egyes rendházakról írottakból a rendtörténeti adalékokon kívül az is kitűnik, hogy a jezsuita atyák megtelepedésük után a lehető leghamarabb megkezdték a színjátszást. Ez azt jelzi, hogy ennek a pedagógiai eszköznek nagy jelentőséget tulajdonítottak.

A második kötet az alapítás időrendjében Győr, Kassa, Gyöngyös, Szatmárnémeti, Pécs, Sopron, Liptószentmiklós, Ungvár, Szokolca, Trencsén, Besztercebánya, Selmecebánya, Rozsnyó, Sárospatak, Eperjes, Lőcsé és Zsolna jezsuita iskoláinak anyagát sorolja fel, az első kötetben alkalmazott rendszer szerint, s az ott tapasztalt precizitással.

Érdemes egy-két különleges jelenségre felhívni a figyelmet. A rövid rendtörténeti adatokból (és magukból a játszott művekből) kitűnik, hogy egyrészt milyen különleges volt az ellenreformáció éveiben katolikusok és protestánsok viszonya. Trencsénben békésen éltek egymás mellett a jezsuiták és evangélikusok. Besztercebányán, Eperjesen, Lőcsén és Zsolnán harcos összeütközések jellemezték a korszakot. Sárospatakon — az erős kálvinista környezetben — párhuzamosan működött a kollégium és a jezsuita rend iskolája, hitvitákat tartottak és a katolikus iskolában feltűnően sok magyar nyelvű darabot mutatnak be. Másrészt adalékokat olvashatunk a katolikus iskoláknak a török megszállás alatti városokban meglévő lehetőségeire. A török közigazgatás számára csak az adófizetés volt jelentős, a hitvitákkal nem sokat törődött. Ez történt Gyöngyösön és Pécsen, ahol a török uralom alatt is működött a jezsuita rend, s így növendékei szindarabokat is adhattak elő.

Befejezésül: újból emlékezünk az elhunyt kitűnő szerzőre és reméljük, hogy nevével a befejező kötetben is találkozni fogunk. (MTA Könyvtárának kiadása, 1986.)

TÓTH ANDRÁS

PETŐFI-ADATTÁR I–II.

I. kötet: Petőfi az egykorú sajtóban és az egyéb nyomtatott forrásokban. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Kiss József;
II. kötet: Petőfi a kortársak leveleiben és naplóban. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Oltványi Ambrus.

A mikrofilológia létjogosultságát, időszerűségét vitatva, tudományos üléseken, fokozatért zajló minősítési eljárások során, recenziókban változatlanul gyakran felmerül a kérdés: lehet-e, érdemes-e évtizedeket egyetlen alkotó szolgálatában tölteni anélkül, hogy egy-

fajta „csőlátás” lépne fel szakmai ártalom gyanánt; hol húzódik az adatgyűjtésnek az a határa, amelyen túl a kutatói szorgalom és ügy-szeretet már nem hoz fontos, érdemi eredményeket?

Az eléggé nyilvánvaló, hogy e kérdések felvetésére is csupán a legnagyobb művészi körén belül van lehetőség, és még az is kézenfekvő, hogy e kutatói vállalkozások szükségszerűen kapcsolódnak a kritikai szövegkiadások előkészületeihez vagy munkálataihoz — öltsek, bár egy tüzetes életrajz (Fekete Sándor egyelőre egykötetes Petőfi-biográfiája), életrajzi krónika, azaz kritika alá volt életrajzi kronológia formáját (Radó György készített legújabban ilyet Madáchról), vagy dolgozzék a kutató komplex életrajzi, személyiségfeltáró, műelemző módszerrel (ahogyan Szilágyi Ferenc tárja fel Csokonai világát, immár több kötetben). Az értékrenddel nincs tehát probléma; ugyanakkor feltűnő, hogy ezek a nagy kutatói teljesítmények még ma sem annyira műhelyek, teamek, mint inkább magányos filológusok összegzései. Ebben az alkotói nagyságrendben viszonylag könnyű a bevezetőben felvetett kérdés megválaszolása: igenis szükség van *folyamatos*, forrásbázist bővítő, adatfeltáró kutatásokra, hogy elkerüljük a föld-rengésszerű átértékeléseket, amelyek — tapasztaltuk és tapasztaljuk eleget — oktatási, közművelődési gondokat, értékrend-bizonytalanságokat okoznak, holott elkerülhetők lennének.

A Petőfi-adattárat az eddigi gondolatmenet szempontjai szerint elhelyezve, e forráskiadvány-típus legjellemzőbb és legértékesebb darabjai között kell számon tartanunk. A korábbi nagy teljesítmények (Ferenczi Zoltán, Horváth János) nemcsak Kiss József és Oltványi Ambrus munkahipotézisét formálták, kortársaik kutatási eredményeivel párosultan, de — az I. kötet vonatkozásában elsősorban Endrődi Sándor, a II.-ében Hatvany Lajos — konkrét, meghaladandó mintákat is kínáltak.

A nyomtatott forrásokat felvonultató adattári kötet — Kiss József több évtizedre terjedt adatfeldolgozásának szellemi hozadéka — alcímében pontosan fogalmaz: „Kiegészítés Endrődi Sándor Petőfi napjai a magyar irodalomban” c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez, vagy még pontosabban — ahogyan a sajtó alá rendező „Tájékoztató”-ja közli — annak 1973. évi, helyesbített és mutatókkal ellátott hasonmás kiadásához, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár jeles vállalkozásához (I:349.). Amíg Endrődi műve életrajzi, keletkezéstörténeti és kritikátörténeti szempontból lett és maradt nélkülözhetetlen forrásmunka, addig a mostani adattár első kötete — bár tartalmaz persze ilyen adatokat is — elsősorban recepciótörténeti szempontból kínál sok újdonságot. A nyomtatott források körét a lehető legtágabban véve, Kiss József plakátok és színlapok, kalendáriumok és almanachok, folyóiratok és napilapok, röplapok és ponyvakiadványok, szórólapok és kottáskönyvek kötetének százaiban és darabjainak ezreiben

keresett és talált adatokat. Munkájának roppant és fáradságos voltát talán azok a kutatók tudják a legjobban értékelni, akik maguk is gyakran kényszerültek kísérleteket tenni, hogy közgyűjteményeinkben teljes, csonkítatlan borítóval, mellékletekkel együtt fennmaradt köteteket vagy folyóirat-évfolyamokat leljenek.

Egyvégtében olvasva az adattárat, szemünk előtt bontakozik ki Petőfi népszerűsége; az a folyamat, ahogy „népköltő”-vé, sőt neve a költő szinonimájává válik, zeneszerzői ambíciók céljává, idézendő szállóigék alkotójává jelégében, szépirodalmi alkotások élén. (Az maga is külön kutatási téma lehet a jövőben, hányan és hányféleképpen használják-értelmezik a „népköltő” terminusát.) E recepció-történeti folyamat hullámozása hasonlóképpen tanulságos. Világosan lemérhető ugyanis, melyek azok a periódusok, kötetek, ciklusok, sőt egyes versek, amelyek az egykorú olvasóközönség igényeivel találkoztak, és melyek azok a kísérletek, amelyek meghaladták a befogadó közeg tűrőképességét. Az adattár birtokában pl. evidenciának hat az a kétirányú folyamat, amelyet az irodalomtörténet és a történetírás párhuzamos erőfeszítésekkel rajzolt meg az elmúlt évtizedekben, és amely természetes magyarázata a szabadszállási választási kudarcnak éppúgy, mint *Az apostol* világának: hogyan jutott a *Nemzeti dal* költője népszerűsége csúcsára, amelyet apasztani kezdett a *Dicsőséges nagyurak* csaknem tucatnyi (s nyilván több száz, még nem ismert) kéziratban keringő szövegmásolata és -változata, majd amelyet rohamosan fogyasztott *A királyokhoz* két nyelven terjedő textusa. Érdekes apróság, bár jellemző és fontos, hogy 1848 tavaszán és őszén, majd 1849 tavaszán mely Petőfi-versek lesznek a forradalmi publicisztika szállóigéi, sőt a két előbbi periódusban még az is lemérhető, a *Nemzeti dal*nak melyek azok a sorai, amelyeket hivatkozni vagy idézni illik.

Jelentősen bővültek ismereteink Petőfi külföldi recepciójáról, a költő életében. Minthogy Endrődi ezeket a közleményeket (fordításokat, híreket, kritikákat, ismertetéseket) még a hazai német sajtó vonatkozásában is kirekesztette vizsgálódásai köréből, most nemcsak azt az általános módszertani és igencsak megszívlelendő tanácsot kapjuk a kötetből, hogy a XIX. század irodalomtörténeti forrásbázisából a hazai némettség nyilvános és magánmegnyilvánulásai kizárhatatlannak, kivált magyarországi, sőt magyarrá válásuknak egy olyan fontos korszakában, mint az 1840-es évek. Az új adatok fényében Petőfi jóval ismertebbnek tűnik — német, cseh és angol versfordítások révén —, amint azt korábban feltételezték. Más kérdés, további kutatóknak, hogy külföldön a hatás milyen körre terjedt ki, a Petőfit ott is a nemzeti költőnek kijáró tisztelettel hirtelőd közlemények és fordításkötetek hogyan formálták Európa literátus nyilvánosságának magyarságképét, volt-e ennek kimutatható jelentősége 1848/49 külföldi visszhangjának előkészítésében stb.

Az eddigiekhez képest is pontosabb képet kapunk a gyorsan gyarapodó életmű körül kialakuló kritikai vitákról (pl. arról, hogy a Honderű konzervatív köre hogyan kísérletezett előbb Császár Ferenc, majd Jámbor Pál kijátszásával Petőfi ellenében); az elérhető teljesség birtokában akár statisztikus igazságokra is juthatunk Petőfi nyomtatásban említett vagy hivatkozott verseinek gyakoriságáról időbeli és fórumonkénti megoszlásáról; áttekinthetjük a Petőfi-költemények megzenésítésének történetét. Kár, hogy a mellékletek ebben kevésbé támogatják a főszöveget: a csaknem olvashatatlan, alkalmasint másolat másolatáról készített hasonmások mellett szívesen vennénk a Petőfi-megzenésítések kottáinak közlését és a kötet terjedelme elbírt volna egy ikonográfiát is. (Mindkettő lehetősége megvan a főszövegben és a jegyzetekben.)

Egyetlen példát szemléltetésül: az 1848-i adattárból nemcsak a *Nemzeti dal* valamennyi megzenésítését tudhatjuk meg, kezdve az Egressy Béni által már március 15. délutánján (!) elkészített elsővel (I:190.), és nem csupán arról értesültünk, hogy a Múzeum-kerti népgyűléseken Petőfi mit tett, mondott és szavalt, hanem e két motívumszál azonnal össze is kapcsolódik a figyelmes olvasó számára a Múzeum-kertben a *Nemzeti dal*t szavaló Petőfi legendájában, amely 1848. április 22-én már nyomtatásban is megjelent a Vahot Imre kiadta, Kálózdí János-féle *Nemzeti dal*-zenésítés címlap-metszetén. Ennek közlését hiányoljuk.

A jegyzetek rendkívül mértéktartóak (a 346 oldalnyi főszöveget 52 sűrített jegyzetoldal követi), de ezek tartalmazzák Kiss József évtizedes kutatói tapasztalatának és tudásának minden eredményét. Az eddig elmondottak alapján az adattár nem tekinthető a most folyó kritikai kiadás hasznos „melléktermékének”, hanem a Petőfi-kutatás fősodrában elhelyezkedő, alapvető, nélkülözhetetlen forráskiadványnak.

Jellegeben más az adattár II. kötete, amelynek anyaggyűjtése és jegyzetelése még Oltványi Ambrus munkája volt, s amelyet végül Kiss József szerkesztett meg és bocsátott sajtó alá. Az I. kötet elérhető teljességével szemben itt még — a források, a levelek és naplók magántermészetéből következően — bőven lesz kutatnivaló a jövőben is. A közgyűjteményi tájékozódás irányát a kötet „Tájékoztató”-ja maga adja meg (II:131.): az Országos Levéltár családi levéltáraiban, a vidéki és külföldi könyvtárakban, levéltárakban és múzeumokban. S nem lehet kizárni magántulajdonból felbukkanó forrásokat sem. A szövegfelvétel köre megfelel a Petőfi-kutatás ma elért maximumának. Ami az egyetlen vitatható tételt — *Szuper Károly színészeti naplója 1830–1850*. Bp. 1889., hasonmás kiadása: Bp. 1975. — illeti, annak kihagyására a már idézett „Tájékoztató” is kitér: „A szakirodalom ugyanis részletes és meggyőző érveléssel bizonyította be, hogy a napló-

szövegnek a költő személyét érintő részletei egytől-egyig utólagos betoldások.” (II:131.) Az azután hivatkozott Fekete Sándor viszont ellenvéleményt jelentett be recenziójában (Új Tükör, 1988. február 7.). Szuper írása jellegzetes színésznapló: a pálya végén nyerte el formáját, de filológiaiilag igazolható, hogy korábbi feljegyzésekre támaszkodott. Így azután színháztörténeti forrásértéke kétségtelenül van, míg saját szerepe megnövelve szerepel, az irodalmi és egyéb értéktételek pedig a megfogalmazás időpontját tükrözik. Itt azonban a *színész* Petőfiről lévén szó, talán helyes lett volna a „Kétes hitelű napló” minősítés alatt felvenni, a Kéry Gyula közölte, több mint kétes hitelű levelek analógiájára. Kivált, ha az adattár (I:9–13.) közli a szembeisítható színlapokat és zsebkönyvi adatokat. Egyetlen bizonyítékot: Szuper természetesen pontosan és jól emlékszik naplójában saját szerepnevére az 1842. november 10-i *Párizsi naplopó*-előadásán: Bizot. A színlapon (I:8.) ez azonban hibásan van nyomtatva (*Bírott*), valószínűleg a nyomdába adott színlap kéziratának félreolvasása folytán.

Nem tudhatjuk, Kiss József a kézirat készülségének milyen fokán vette át Oltványi Ambrus munkáját. Az a tény, hogy a két kötet szerves egységet alkot, utalásrendszere következetes és szinte napra kész, a sajtó alá rendező és a kiadói belső szerkesztés jó teljesítményét dicséri. A minden lényegeset közlő, mindazonáltal szikár jegyzetanyag terjedelme (26 oldal) itt is hasonló a főszöveghez (128 oldal) viszonyítva mint az I. kötetben.

Az az igazság, hogy az olyan alapművekről, mint a Petőfi-adattár két kötete, kétszer kellene recenziót írni. Az első, szinte előleges értékelést most, a megjelenést követően. A másodikat pedig, az igazán méltánylót később, évek múltán, amikor már sokszor vettük le a Fontes 11. és 12. kötetét könyvespolcunkról, használtuk, hivatkoztunk rá, része lett kutatói, oktatói hétköznapijainknak. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1987.)

KERÉNYI FERENC

KOSÁRY DOMOKOS: A TÖRTÉNELEM VESZEDELMEI

Kosáry Domokos huszonöt év (1961–1986) terméséből válogatta itt közreadott tizenhat tanulmányát. A különböző témájú, módszerű és típusú írásokban markánsan rajzolódnak ki a szerző szilárd kutatói tartásának, koncepciózus, rendszerező szemléletének jegyei, mindaz, ami a feldolgozott hatalmas forrás- és ismeretanyagot valójában

„beszédessé” teszi. E szemléletmód, amely igazán a nagy összefoglaló munkákban képes kiteljesedni, itt mint cseppben a tenger jelenik meg. Mégis, a történész szakmai eredményein túl ez az, ami a legnagyobb tanulságokat szolgáltatja.

A kötet terjedelmének mintegy kétharmadát teszik ki a kimondottan *történeti vizsgálatokat* rögzítő tanulmányok, a fennmaradó részben a *történettudomány* elméletének, történetének és funkcióinak *kérdései* állanak a középpontban. A vizsgált történeti problémák időben Moháctól Kossuthig terjednek, a kitekintés azonban ennél is szélesebb, átfogja az egész egyetemes és magyar történelmet, napjainkig hatoló látással. A tematika szinte összefoglalhatatlanul szerteágazó, így már csak ezért is célszerűnek látszik a vizsgálati módszer felől közelítve megkísérelni áttekintésüket. A hagyományosabb dokumentumelemzésre két tipikus példa szerepel a válogatásban (*A tényei „tumultus” 1766-ban, Kossuth pénzügyminisztériuma 1848-ban*). Az első esetben egy helyi parasztzendülés, vagy inkább udvarházi csetepatéba torkolló forrongás történetének a rekonstrukcióját kapjuk, emberközelbe hozván „egy darab XVIII. századot”. Ahhoz azonban, hogy az ilyen jellegű kutatómunka betöltse funkcióját, szükséges a történész mértéktartó tisztánlátása, elkerülendő a túldimenzionálás veszélyeit. A tényi „tumultus” leírásában erre is példát kapunk, csakúgy mint a Kossuth pénzügyminisztériumáról szóló részlettanulmányban. E vizsgálatok igazi értelmüket a nagyobb összefüggésekbe illesztve nyerik el, amelyek viszont a források feltárása nélkül nem vagy csak hamisan körvonalazódhatnak.

A kötet négy másik tanulmánya elsörendően társadalomtörténeti szempontokat érvényesít. A *Bél Mátyásról* és a *Széchenyi Istvánról* szóló írásokban ugyan maguk a történeti személyiségek állanak a középpontban, s jelentősek az irodalom- és művelődéstörténeti vonatkozások is, de az elemzések végül is bizonyos szociológiai összefüggések, történeti tendenciák feltárásához vezetnek el. A *II. Józsefről* készített pillanatfelvétel már elsősorban a korabeli fő társadalmi erőket, a felvilágosodás hazai változatait vizsgálja fel, a személyiség csak érintőlegesen kerül szóba, míg a *XVIII. század értelmiségéről* szóló tanulmány már teljes egészében a réteg, ill. típusajátosságokat igyekszik megragadni.

Az előzőnél is szélesebb horizontú vizsgálati módszer azt, amelyik Magyarország fejlődését a nemzetközi politika mozgásrendszerébe ágyazottan vizsgálja fel (*Magyarország a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában, Európa politikai rendszere 1815 után, 1848: az európai forradalmak anatómiája*). Kosáry Domokos történelemszemléletének egyik alapvonása az eme vizsgálatokban is megnyilvánuló felismerés: hazánk története egy nagyobb rendszer történetének a része, így nem is vizsgálható abból kiszakítottan. Ez jól ismert tények

más dimenzióba helyezését is jelenti, ami nem egy új felismeréshez, a hagyományossá váltnál meggyőzőbbnek tűnő interpretációhoz vezetett el.

Ebből a gondolatkörből táplálkozik, csak az általánosításnak még magasabb fokát valósítja meg az az elemzési mód, amely modellalkotásra, a fejlődés típusokban történő megragadására törekszik (*Az európai fejlődési modell és Magyarország, Az európai kis államok típusai*). A régió-elmélet alkalmazása rendkívül termékeny a nagy összefüggések láttatásában, az egységes, rendszeres történet szemlélet kialakításában, legyen elég példaként most csak a magyar történelem megítélésére utalni: „Aki e századok magyar történetét egyszerűen a teljes függetlenségért való hadakozások szüntelen folyamatának próbálja tekinteni, az nemcsak az egykorú magyarok racionalitását vonja kétségbe, mintha saját mozgásterük koordinátáit ennyi idő alatt sem tudták volna jól megtanulni, hanem szükségképpen a reménytelen balsikerek végeláthatatlan sorozataként értelmezi e hosszú korszak történetét. Márpedig e történetben — nézetünk szerint — éppen ellenkezőleg, az a figyelemre méltó s szinte meglepően sikeres, hogy e kis magyar államnak ilyen szorítóban mégiscsak sikerült politikai létét, önállóságát, kulturális egyéniségét és színvonalát megőriznie, nemcsak a viszonylag nyugodt időszakokban, hanem a válságok és nehézségek között s azok ellenére is.” (468.)

Az általánosításnak ezen a fókán leparólt következtetések azonban már szükségszerűen magukban foglalják a történész önnön helyére és tudományágára vonatkozó reflexióit. Ezeket fejti ki részletesen a kötet utolsó harmadának öt tanulmánya. A történeti modellek elméleti megközelítését nyújtja gazdag példaanyaggal a *Modellalkotás és történettudomány* című tanulmány, míg *A magyar történetírás a két világháború között*, valamint a *Marc Bloch és az Annales-iskola* címűek a történetírás történetének két fejezetéről szólnak. Már ezekben is többször, közvetlenül szóhoz jutott a szerző történészi hitvallása, a két utolsó írás azonban — a címadó *A történelem veszedelmei* és az egy interjú szövegét közlő *Múltunkról — öncsonkítás nélkül* — kimondottan e kérdéseket járja körül. Rendkívül fontosnak tűnik az itt középpontba állított, másutt rejtettebben jelen levő önreflexiók hajlandóság. Ez nemcsak az állandó belső kontroll működtetésében segít, hanem kitüntetett szerepe van a (történész) szemlélet, hitvallás lehető precíz kialakításában, a gondolkodás vonatkoztatási pontjainak megválasztásában. A rendkívüli szakmai anyagismereten túl ez a reflexivitás teszi igazán hitelessé a történelem menetéről, az egyén és a történeti tendenciák viszonyáról, a Magyarország helyéről és fejlődéséről tett összefoglaló megállapításokat, gondolatsorokat.

Az elmondottakból nyilván az is kitetszik, hogy ezt a kutatói alapállást más társtudományokban is termékenynek érezzük. Ha már-

most hangsúlyozottan az irodalomtörténetírás szemszögéből gondoljuk végig a kötetben olvasottakat, akkor — a fenti tanulságon túl — mindenképpen kiemelendőnek tűnik, hogy több ponton is szoros érintkezés van a történész és az irodalmár lehetséges vizsgálata között. A Bél Mátyásról, Széchenyiről és a XVIII. század értelmiségéről írott tanulmányok eredményei elgondolkodtatóak az irodalomtörténészek számára is, elég utalnunk csupán a Hungarus-értelmiségről mondotakra, vagy az új típusú értelmiség kialakulásának az elemzésére. A II. Józsefről írott vázlat kapcsán megjegyzendőnek tűnik, hogy a felvilágosodás hazai modelljében harmadik erőként jelzett tendencia megnevezésére az — itt elsőül használt — „antifeudális reformizmus” látszik a legkövetkezetesebb megoldásnak, mindenesetre jobbnak a művelődéstörténeti monográfia nem egészen egyértelmű „josefinizmus” kategóriájánál.

Ezen tanulmányoknál áttételesebben ugyan, de szemléletformáló erejük következtében mégis erősebben hatnak azok az írások, amelyek fejlődési tendenciák, nagy történelmi összefüggések elemzését végzik el. „A történelem totális abban az értelemben, hogy a teljes múlt, az egész társadalomé és annak minden funkciójáé bele tartozik a gazdaságtól a politikán át a művelődésig és annak minden részletéig, a régmúlttól egészen a jelenkorig.” (490.) A történelem totalitásának ez az elve főleg, bár nem kizárólagosan a nagy összefüggések szempontjából kapcsolja a történettudományhoz a társtudományokat, köztük az irodalomtörténetírást. Viszonyukat, mint ahogy azt Kosáry Domokos is részletesen kifejtette művelődéstörténeti monográfiája bevezetőjében, mindenképpen a kölcsönös egymásrautaltság, az önállóan, saját speciális szempontjaik szerint végzett kutatások egymást termékenyítő, gazdagító hatása kell hogy jellemezze. Az elv gyakorlati megvalósítása azonban nem megy mindig zökkenőmentesen, hadd utaljunk itt csak a Kosáry Domokos által jó másfél évtizede kezdeményezett vitára Kazinczyról és a nyelvújításról, amelyben igazi, szempont egyesítő összegzés még nem látott napvilágot egyik részről sem.

A történelem totalitásának elvéből adódó másik lényeges tanulság a megközelítés lehetséges totalitásának szükségessége. Kosáry Domokos vizsgálatai a dokumentumelemzéstől a modellalkotásig terjedően sokfélék, közös bennük azonban a nagy összefüggések szem előtt tartása. A források feltárásának hátterében felsejlenek a kor egészének körvonalai, a modellek pedig éppen a sok-sok részvizsgálatból nőnek ki. „Modellen a történettudományban olyan gondolatilag kialakított elméleti rendszert értünk, amely a múlt objektív valóságának kisebb vagy nagyobb részeit a maguk összefüggéseiben, egyszerűsítve, vizsgálati célra reprodukálja. [. . .] A modell tanulmányozása az összefüggések vonalainak segítségével nemcsak rendező elvül szolgál a megalkotáskor elhagyott sok, látszólag széteső részjelenség

helyére illesztéséhez, hanem a vizsgálat tárgyáról új információk szerzését is lehetővé teszi.” (422.) A szerző szintetizáló szemlélete tehát kiváló eszközt talált a modellben, innen van eziránt megnyilvánuló elméleti érdeklődése is. Persze ez nem jelent kizárólagosságot: „Tévedés volna azonban bármelyik ilyen segédeszközt ezentúl egyedül üdvözítőnek, olyannak képzelnünk, amely a többit, lassan már szinte a történezzsel együtt, mind pótolni tudja.” (379.) Megfontolandó szavak ezek az irodalomtörténetírás számára is. A kutatás tárgyát nem szabad, hogy elfedje a vizsgálati módszer nagyszerűsége, újdonsága, a vizsgálat maga; ez a reflexív kutatói magatartás félreértelmezése. A lényeg: a vizsgált totalitás minél teljesebb megértése, visszaadása; e törekvésben a textológiától, filológiától kezdve az értékelemzésen, stílustörténeten át az eszmetörténetig (és még sorolhatnánk) bármelyik módszerre lehet és kell támaszkodni, ami az adott helyen, az adott probléma megoldásához szükségesnek látszik.

Kosáry Domokos tanulmánykötetéből, ill. az ez által reprezentált életműből csak néhány fontosabbnak érzett vonást, gondolatkört lehetett e keretek között kiemelni. Legtanulságosabbnak az írásokban munkáló kutatói magatartás felmutatását véltük: ennek termékenyítő hatása messze túlmutat a történész szakma keretein. (Magvető)

DEBRECZENI ATTILA

A „VÁLASZ” VÁLASZTÁSAI

Nagy divatja van manapság a folyóirat-történelemnek. Elsősorban a harmincas-egyvenes évek lapjai iránt élénkült meg az érdeklődés: visszaemlékezések idézik az alapítás, a szerkesztőségi munka történetét és levegőjét, antológiák fogják újra össze az egykor együvé szánt írásokat.

Azt hiszem, okos divat ez: mai vitáinkhoz segít modelleket, választípusokat találni, többek között szellemi életünk fontos *szervezeti* kérdéseit illetően is. Hiszen ma újra erősödik egy olyan struktúra megtalálásának az igénye, amely egyszerre segíti karakteres műhelyek születését és gátolja meg az irodalom, a kultúra darabokra szakadását, egymással farkasszemet néző szomszédvárokba való visszahúzóódását.

A folyóirat-szerkezetet illetően a kérdés az „irányzatos” vagy — a régi kultúrpolitikai terminussal élve — „népfrontos” lapok dilemmájaként szokott megfogalmazódni: mennyire válják, válhat-e egy műhely egy meghatározott irodalmi, esztétikai törekvés saját főrumává? Az azonos ízlés- és értékvonzalmak mögötti világnézeti ro-

konság, politikai arculat megjelenítése, kidolgozása inspirálja-e jobban a szellemi életet, a szerzőket és az olvasókat, vagy a minden értéket integrálni akaró, arányosító, egyensúlyozó, a teljes irodalmi életet kicsinyítve leképező szerkesztésmód? Másképpen fogalmazva: az *értékcentrikus*, kizárólag a művek, szerzők irodalmi önértéke szerint válogató lap, vagy az *ügycentrikus* szerkesztés, egy-egy vállalt ügy, koncepció irodalmi szolgálatára főlesküdütt szerzőgárda fórumának megteremtése ígér-e igazibb teljesítményt?

A valóságban persze kevés a példa az efféle végletekre. Hiszen a nagy nyitottságra, sokszínűsége törekvő, értékcentrikus műhelyek is képviselni kívánnak valamilyen közös ügyet — ha mást nem, hát éppen az irányzatokon, politikai-világnézeti-ízlésbeli különbségeken fölülemelkedő irodalom érdekét. Ugyanígy az ügycentrikus, vállaltan irányzatos folyóiratok is azon munkálkodnak, hogy kulturális, morális, esztétikai értékkel teljesítsék ki az általuk hordozott irodalmi-társadalmi karaktert, hogy értékek fölmutatásával irodalmilag is legitimálják csoportjuk törekvéseit. A szándék, a szerzőkör, a szerkesztői elképzelés tekintetében mégis érzékelhető a különbség, aszerint, hogy az adott lap a képzeletbeli skálán az „értékcentrikus” vagy az „ügycentrikus” szélső értékek irányába mozdul inkább.

A „Válasz”-t akkor is, most is a népi írók folyóirataként tartotta számon az irodalmi köztudat. A folyóirat 1934-ben, a népiek táborra szerveződésének idején indul, a szerkesztőség beköszöntőjét Németh László fogalmazza. Sárközi György, a későbbi főszerkesztő szerint a „Válasz” szerkesztésének alapelve: „A magyar népiség problémáit tární fel minden irányban, de megmutatni, hogy ez a népi irány elbírná a legmagasabb szellemi kultúrát is.”¹ A gyakran publikáló szerzők között ott van a „népiek” vezérkara: Illyés, Veres Péter, Erdélyi József, Kovács Imre, Féja Géza, Gulyás Pál, Erdei Ferenc, kezdetben Németh László is. Egy irányzat (és mögötte többé-kevésbé egy generáció) kíván tehát a „Válasz” lapjain megszólalni. Az irányzat nemcsak az irodalmi, hanem a társadalmi programadásra is jogot formál, többek között éppen a társadalmi-politikai küzdelmekről elzárkózó, a közéleti szerepvállalástól idegenkedő irodalmi mintáktól határolja el önmagát: „A Válasz . . . valódi helyzetünk szorongásával akar eltölteni . . . a világ és köztünk támadt kapcsolathány végzetes félreértését próbálja meg hosszú mulasztások első, hevenyészett pótlásával ki-küszöbölni.”²

¹ Sárközi levele Gulyás Pálhoz, 1938. in: Válasz 1934–1938. Válogatta és szerkesztette Széchenyi Ágnes. Magvető 1986. (A továbbiakban: Válasz-antológia) 639.

² Németh László beköszöntője, 1934. Válasz-antológia 7.

A „Válasz” tehát tudatosan és szándékoltan irányzatos lapként szerveződött meg, és különösen társadalompolitikai, szociográfiai írásaiban mindvégig a népiek programját igyekezett körvonalazni, indokolni, igazolni. A „Válasz” lapjain elsősorban a népiek gondolkodásmódja tesz kísérletet az önmeghatározásra. Ezt a gondolkodásmódot nemcsak a közismert politikai követelések — a földreform, a telepítés —, nem is csak a „nemzet” problematikájának középpontba helyezése jellemzi, hanem az irodalom társadalmi-politikai küldetésadata, a liberalizmus társadalom- és irodalomeszményének elutasítása, a személyiségközpontú erkölcs helyett a kollektívizmus iránti vonzódás, ami leginkább a „nemzet”, a „nép” (különböző természetűnek elképzelt) közössége iránti elkötelezettséget, e közösség mindenképp föltöltendő vállalását jelenti.

Az „irányzatos”, „népi” lap előtt ezért sokféle út áll: választhat feladatot e gondolatrendszer elméleti-etikai, történetfilozófiai-szociológiai vagy politikai síkjainak kidolgozásában, vállalkozhat a fogalomtisztázásra, a közös irodalomszemlélet kimunkálására, a politikai célok népszerűsítésére, vagy éppen egy társadalmi, politikai mozgalom szervező és animáló szellemi központjának megeremtésére. A vállalt feladatok függvényében nyithatja szélesebbre vagy szűkebbre kapuját másfajta gondolkodásmódok irodalmi produktumai számára, távolodhat vagy közelíthet („irányzatos” céljait nem feledve) egy más értékek felé is nyitó, a „pártállást” nem egyetlen szelekciós szempontként használó szerkesztésmód felé.

Azt mondhatjuk: a „Válasz” kezdettől fogva „ügycentrikus”, egy adott eszmerendszer szolgálatára fölesküdtött folyóirat, de az első években a vállalt ügy természete lehetővé teszi, hogy közelítsen a mindenfajta érték-ígéretet beengedni kívánó, „értékcentrikus” szerkesztésmódhoz. A lap célja ugyanis ekkor — megint csak a beköszöntő szerint —, „hogya a magyarság önismeretét fejlessze, európai tájékozódását tökéletesítse”.³ Ezt az önismeretet, tájékozódó képességet természetesen azzal az „irányzatos” szándékkal akarja szolgálni, hogy a népi írók nemzedékét és a köré szerveződő értelmiségi táborát egy közösen kialakított-elfogadott diagnózis nyomán a terápia kérdésében is konszenzusra hozza. A „magyarság önismeretéhez” azonban a hazai szellemi-kulturális térkép fölrajzolása, a különböző középpontok létének számbavétele is hozzátartozik, ehhez pedig helyet kell kapniuk a lapban a népiek látásmódjával nem vagy kevésbé azonosulók írásainak is. Az 1934–35–36-os évfolyamokban különösen sok az ilyen mű, bár inkább a fiatalabbak, mint a nagy öregek tollából. Ekkor találkozunk gyakran Szentkuthy Miklós, Weöres Sándor, Vas István,

³ Németh László beköszöntője, 1934. Válasz-antológia 7.

Szerb Antal, egyszer-egyszer Hamvas Béla, Kerényi Károly, Fejtő Ferenc, Haraszi Sándor nevével. A folyóirat ekkor elsősorban feltárni-felrázni-nevelni akar: kinevelni azt az értelmiségi, középosztályi, esetleg öntudatos paraszti csoportot, amely a népi írók köré igazi mozgalmat képes szervezni. A vágyott mozgalom és megszervezésének eszköze ezekben az években egyértelműen *szellemi* természetű: legfontosabb fegyvernek a meggyőzést, a lelkiismeret-ébresztést, a tanítást tekinti.

Ez a felvilágosító attitűd nem kizárólag a népiek sajátja. Érdemes ebből a szempontból összehasonlítani Vas Istvánnak a „Válasz”-ban közölt, utóbb sok vitát keltett „Levelét egy szocialistához” mondjuk Németh László vagy mások parasztkollégiumról, kitűnök iskolájáról szőtt elképzeléseivel. A gondolkodás képlete hasonló. Vas István a marxista szocializmus és bázisa: a városi proletáriátus válságáról készít ugyanolyan keserű látéletet, mint a népiek szociográfusai a nemzet „törzsének”, a nemzetmegőrzés, az igazi nemzeti tudat letéteményesének tartott parasztságról. Ahogy a népiek a parasztságot, ő a városi proletáriátust a „legmagárahagyatottabb osztályként”⁴ jellemzi, magárahagyatottként, mert a baloldaliság „divatjának” elmúltával jórészt elvesztette értelmiségét. Az egykori „botcsinálta kommunista” „kiválóbbja vallásbölcselettel és filológiával foglalkozik, az átlag pedig barrikádok helyett a Színházi Életet és környékét ostromolja meg, s a hölgyek a viharkabátot és bőrkabátot bundával, a szemínáriumot és szociológiát bridzsasztallal és pszichoanalízissel cserélik fel.”⁵

A mozgalom apályának és a teória útkeresésének korszakában Vas István a lehetséges cselekvésmódot a népiek terveinek mintájára keresi: „sürgős szükség volna a munkásság »Eötvös-kollégium«-ára . . . a mi feladatunk nem az egész osztály nevelése, hanem a kevés szokatlanul tiszta és fogékony értelemé. A beléjük oltott hasznos mérreg aztán, biztos lehetsz felőle, a munkásság szellemi életének közlekedési edényein keresztül hamarosan el fog terjedni az osztály nevelhető részébe. . . . mi nem szakmabeli tehetségeket akarunk nevelni, hanem a jelen és múlt műveltségének minél erősebb áramát bevezetni egy fiatal osztályba.”⁶

A „Válasz” számos cikke — különösen a szociográfiák — gyűjtik a párhuzamos tényeket a parasztság „magára hagyatottságáról,” testi-lelki betegségeiről. A „Válasz” fiatal szerzőgárdája kevésbé hajlik a „népi” gondolkodásmód más ágaiban, különösen az elődként

⁴ Vas István: *Levelét egy szocialistához*, 1935. Válasz-antológia 164.

⁵ Uo. 164.

⁶ Uo. 167.

tisztelt Szabó Dezsőnél föllelhető mitizált-idealizált parasztkép elfogadására. A „Válasz”-ban a parasztság nem a követendő nemzeti érények eleven megtestesítője, melynek körében megtisztulhatunk, magyarságunkban megigazulhatunk, hanem a végső pusztulás állapotában vergődő, a nemzetből kihullott, „rettenetes erkölcsi fertőben fuldokló társadalom”, amelyet Kovács Imre szavaival „mélyeséges lelki és erkölcsi üresség”, „dekadencia, letargia, passzivitás” jellemez.⁷ Nemcsak erkölcse, nemzeti tudata is válságban van — s ami a magyarság fogyása, az egykézés miatt a vészharangot megkondító népi írók számára különösen fájdalmas: „Ők nem bánják, ha rácé, horváté vagy svábé lesz a birtok és a vagyon (amit azonban jobb szeretnének a sírba vinni magukkal), csak nyugodtan és békén maradhassanak. . . . Tudják, hogy haldokló, pusztuló nép, el fognak tűnni, de nem tehetnek róla, mert halálosan fáradtak.”⁸

A lélek betegségeinek gyógyításán, a nemzeti tudat újraélesztésén, az új „elit” kinevelésén fáradoznának azok a népi írók, akik a Vas István idézte módon a „minőség” meggyökereztetésére, tudatos önismeretre kívánnak nevelni, tanítani az alapítandó paraszt-kollégiumokban, iskolákban, tanfolyamokon. Ebből a szempontból a „Válasz” is *tananyag*; ugyan nem közvetlenül a parasztfiatalokhoz szól, hanem a nevelés, a vezetés feladatára hivatott értelmiséget akarja e misszióra fölkészíteni, a szükséges — ezért nem egyoldalú és nem leszűkített — tájékozottsággal, országismerettel fölvértezni. Ez a tanító, tájékoztató, nézetegyeztető szerep megköveteli és meg is engedi, hogy a folyóirat szélesebb világnézeti-irodalmi körből merítsen, hogy más törekvésekkel is megismertesse a szellemi-társadalmi élet teljességében eligazodni akaró olvasót. Teheti ezt annál inkább, mert — mint Vas István levele mutatja — ez a lényegében *pedagógiai* feladatvállalás a magyar progresszió más vidékeitől sem idegen, hiszen összefügg a direkterben politikai-közéleti eszközök hiányával, a társadalomalakítás egyéb útjainak ideiglenes eltömődésével, a jobboldali ideológiák térnyerésével, a magyar baloldali mozgalmak apályával, társadalmi bázisuk erőtlenségével és hasadozottságával.

A helyzet azonban a harmincas évek végére változik. A növekvő kül- és belpolitikai feszültségek aktivizálják és a politika küzdőterére terelik, szorítják a különböző társadalmi programmal rendelkező, eddig inkább szellemi-értelmiségi csoportokat. Vezetőit és híveit részben a „Válasz” szerző- és olvasóköréből toborozva, 1937-ben színre lép a *Márciusi Front*. A „Válasz” a „nevelő” szerepkörből egyre inkább a „politizáló” szerepbe lép át. Ahogy Sárközi fogalmaz

⁷ Kovács Imre: *Hulló Magyarország*, 1935. Válasz-antológia 138.

⁸ Uo.

egy levelében: „Az idők megsűrűsödtek körülöttünk, az ideológiai építgetésre (egy meglehetősen körülhatárolt körben) nincs idő, ki kell állni a politikai küzdőterre.”⁹

A lapszámokat követve az eltolódás jól érzékelhető. 1935-ben Németh László és Kerényi Károly még arról folytat elegáns polémiát, hogy a tiszta szellem „Szigetére” visszavonul értelmiség csak saját példájának erejével hasson, vagy nevelő feladata vállalásával közvetlenebb kapcsolatot keressen a nemzethez, a közösséghez; másképpen fogalmazva: a Szellem felelőssége abból és csak abból áll-e, hogy — Kerényi szavaival — „ön maga szerint, tisztasága szerint, töretlen lendülete szerint működjék”¹⁰ vagy — amint Németh László mondja — „hogy az új élet mágiusi sugárzásával egy egész nemzetre igyekezzzen hatni”, hogy „képzett életalakító” legyen, hogy „a legmagasabb szellem közvetlenül hathasson a népünk aljáról felmerült lelkekre”.¹¹

A „Válasz” nem a Kerényi-, hanem a Németh László-féle ars poetica jegyében indul el, de 1936-ban Féja Géza és Veres Péter között már a továbblépés szükségességéről folyik a vita. Féja a magyar parasztpárt létrehozását sürgeti, míg Veres Péter szerint a felbomlott világnézetű parasztság erre még nem alkalmas, ezért előbb „minden program felett paraszti osztályöntudatot és kollektivistá világnézetet” kell benne meggyökereztetni, életre hívni.¹² Veres Péter ekkor még a lap, a mozgalom korábbi irányvonala: a szellemi alapozás, tanítás, tájékozódás mellett tör lándzsát, de 1937-ben a „Válasz” már a Márciusi Front (lényegében politikai) programját közli, és a legérdekesebb írások azzal foglalkoznak: a politikai program mögé felsorakozó társadalmi mozgalom párt jellegű legyen vagy inkább a programban való egyetértés lazább szellemi szálai kapcsolják össze. A *mozgalom* szükségességében — és ezzel a „Válasz” új, mozgalomszervező szerepkörében — már nincs vita.

Ez a jogos és helyes történelmi szerepvállalás azonban természetesen eltolja a „Válasz”-t egy zártabb, fegyelmezettebb, „ügycentrikusabb”, „irányzatosabb” szerkesztés és tájékozódás felé. Elvégre egy mozgalom szócsöve a választott célrendszer érdekében, annak nevében egyértelműen és összetéveszthetetlenül kell, hogy szóljon, s nem annyiféle hangon, mintegy, az adott eszmék vonzásában,

⁹ Sárközi György levele Gulyás Pálhoz, 1938. Válasz-antológia, 650.

¹⁰ Kerényi Károly levele Németh Lászlóhoz, 1935. Válasz-antológia 109.

¹¹ Németh László levele Kerényi Károlyhoz, 1935. Válasz-antológia 107.

¹² Veres Péter: *Legyen-e magyar parasztpárt?* 1936. Válasz-antológia 330.

de minél szélesebben tájékozódni akaró orgánium. A tanító-feltáró-felrázó szerep nem azonos a mozgalmászervezőével. A lap irodalmilag kevésbé érdekessé, szellemileg kevésbé sokszínűvé, de világnézeti, sőt politikai arculatában határozottabbá, kidolgozottabbá válik.

Ez az út azonban hamarosan korlátokba ütközik. A sok egyéb, anyagi és sajtópolitikai nehézség mellett a „Válasz” megszűnésének egyik fő oka önnön természetében rejlik. A következetesen vállalt és nemcsak irodalmi, hanem politikai jelleget is öltött irányzatosság szükségképpen nemcsak irodalmi, hanem politikai eszközöket, politikai bázist követelt. A végkifejletet már Erdei 1937-es tanulmánya előlegezi: „A szabadságért és a szabadságjogokért küzdeni kell . . . , ennek a küzdelemnek azonban politikai módszere van . . . valóságos szabadságot csak hatalmi tényezők képesek kiharcolni.”¹³ „Kimon-
dott és leírt szavak, legyen bármilyen nagy az írói hatásuk, nem fegy-
verek ebben a harcban, csak toborzó kiáltások.”¹⁴ A „csak” Erdei okfejtésében nem lebecsülést jelent. A toborzás maga is politikai erő, ha képes azokat mozgósítani, akik jelszavait szándéka szerint valóra válthatják. Ez köztudomásúlag nem adatott meg a „Válasz” szerző-
körének, hiszen a parasztság — sokféle okból — nem vált mozgalom-
szervező erővé. Erdei ebben látja a reformkori írónemzedék és saját
kortársai sorsa, lehetőségei között a fájdalmas különbséget: „Akkor
Magyarországon az az osztály volt az egyetlen politikai tényező,
amelyeknek az írói lázítottak és buzdítottak . . . és valóban politikai
hatást eredményező munkát végeztek . . . Ugyanannak az osztálynak
a nyilvánossága előtt szólottak, amelynek a politikai tevékenységétől
függött a reformok sorsa. A mai helyzet teljességgel különbözik ettől
a frontállástól. Ma az író szólhat a polgárság és az úri Magyarország
nyilvánossága előtt, a szándékainak megfelelő politikai tényező azon-
ban a munkásság és a parasztság.”¹⁵ S ha a népi mozgalom törzsének
törekvéseit tekintve pontosabb volna is inkább vagy elsősorban a
parasztságot említeni, ez az elemzett ellentmondás érvényén mit sem
változtat.

Egy folyóirat számára lehetséges lépések körén belül maradva nem is igen lehet Erdei konfliktusjelzésére megnyugtató megoldást találni. A lap megszűnése után a „Válasz” mögött álló írói-szerkesztői csoport új fórumlehetőséget keresve ismét csak az „ügycentrikus”, „irányzatos”, de politikai irányzattá csak tökéletlenül, kudaróosan váltható; vagy az „értékcentrikus”, az irányzatokon fölülelemkedő, de konkrét társadalmi-politikai karaktert kevésbé mutató orgániumok

¹³ Erdei Ferenc: *A szabadság politikája*. 1937. Válasz-antológia 530.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 532.

kétféle modellje közül választhat. A „Válasz”-t magába olvasztó „Kelet Népe” nyilván inkább az előbbire, a később induló, s a „Válasz” szerzőit is vonzó „Magyar Csillag” szerkesztői szándéka inkább az utóbbira szolgáltat példát. Azzal a különbséggel persze, amit a „Magyar Csillag” számára a történelmileg súlyosan kedvezőtlenebb, de az irodalmi egység szempontjából kedvezőbb feltételek hoztak: ekkorra már a szellemi élet javát, a különböző irodalmi irányzatokat legalább a náciellenesség erejéig közös társadalmi platformra lehetett vonni. Más, kevésbé kielezett történelmi szituációk azonban újratemtették, újra is teremtik az „ügycentrikus”, „irányzatos” vagy „értékcentrikus”, mai szóval „népfrontos” lapszerkesztés dilemmáját, és az igazán sikeres vállalkozások örök ingamozgását a két véletel között.

* * *

A „Válasz” „betorkollása” a Márciusi Frontba nem feledtetheti a kérdést: milyen világnézeti forrásvidékről indult a folyóirat, milyen teoretikus háttere van későbbi politikai törekvéseinek? A kérdést az sem teszi értelmetlenné, hogy tudjuk: a népi mozgalom sok csoportra, szárnyra tagolódott, s a csoportok között az átjárás, az eszmei irányváltás is gyakori.

A „Válasz” körül, ahogy a népi mozgalom körül is, mindig fölbukkan a fasiszta szimpátiákban és az antiszemitizmusban való elmarasztalás vádja vagy gyanúja. A „Korunk” főszerkesztője, Gaál Gábor levelében így óvja Veres Pétert a „Válasz”-szal való közösségvállalástól: „A Válasz a magyar fasizmus második ellenforradalmi élcsapatának a tömörülése, nagyon ravaszul és nagyon megejtő varázslatossággal, ebben a csoportban Önnek nem szabad a nincstelen zseléért reprezentálni.”¹⁶

Gaál Gábor vádja, ha nem is megalapozottan, de mégsem teljesen véletlenszerűen merül föl. A népiek kollektivistikus etikájában a magyarság megmentése jelenti azt a központi célt, amelynek érdekében az egészségesebb társadalmat, a parasztság fölemelését sürgetik. Sokuk munkáiban nem válik világosan külön nemzet és faj, nemzeti és faji „virágzás” fogalma. A hagyományos baloldal előtt gyanúba keveri őket szabadverseny- és kapitalizmus-kritikájukkal társuló antiliberalizmusuk is, ami közösség-kultuszukra „rájátszva” csökkenti érzékenységüket a fasizmus által veszélyeztetett emberi szabadságjogok, a személyiség autonómiája, szabadsága, a polgári demokrácia értékei iránt. (Például a Németh László által elképzelt „munka-

¹⁶ Lásd Bata Imre: *Veres Péter*. Szépirod. Kiadó, 1977. 74.

hadsereg”, amely a népnevelésre az — igaz, amúgy is meglévő — katonai kereteket használná fel, sem kelthetett nagy rokonszenvet az egyén jogait féltő polgári baloldal körében. Ezen nem változtat az sem, hogy Gulyás Pál *A tervehalmazó* című versében ugyancsak a „Válasz” hasábjain adja közre kegyetlen, fölöslegesen is bántó kritikáját Németh László terv-burjánzásáról, s a legtöbb vitriol benne éppen a „munkahadsereg” ötletét éri.)

Az egy esztendőös Márciusi Front 1938-as programja — ami a „Válasz” búcsúszavának is tekinthető — a különböző politikai erők szövetségének eszmei leképezéseként már megkísérli integrálni a népiektől távolabb álló értékeket is, és szót emel az egyéni szabadságjogok érdekében: „Nem vagyunk semminemű diktatúra hívei... A szabadságjogokban és a demokráciában a magyar történelem legnagyobb eszményeit látjuk.” „Hisszük, hogy a társadalom szervezeteinek csak akkor van értelmük, ha azok nem csökkentik, de növelik és biztosítják az egyén szabadságát.”¹⁷

Ugyanakkor megőrzi a jellegzetesen antiliberalis, antiindividualista indítás értékvilágát is: „Nem vagyunk liberálisok sem. Nem akarjuk az egyoldalú gazdasági szabadságot, mely a tőke, az uzsora és a kizsákmányolás szabadságát jelenti. Mi a közösségnek és a közösségre beilleszkedő egyénnek szabadságát kívánjuk.” „Hisszük, hogy az egyén csak egy nép társadalmának sorsközösségében valósíthatja meg jólétét és szabadságát, s csak egy nép hagyományainak a vállalásával élheti át a kultúra teljességét.”¹⁸

A folytatás ismét a baloldal más irányzatai felé való nyitást mutatja: „Hisszünk az egyénben... Minden társadalmi és kulturális teljesítmény egyik nélkülözhetetlen forrása az egyén, és hisszük, hogy a fel szabadult egyén képes vállalni azt a fegyelmet és szolidaritást, amit a szervezett termelés és osztály nélküli társadalom megkövetel. Hisszük, hogy a társadalom szükséges szervezettségét és egy népközösség szükséges szolidaritását nem is valósíthatja meg más, mint szabad egyének önrendelkező társulása és kölcsönös felelőssége.”¹⁹

De még ez a régi korlátain túlemelkedő program sem mossa ki egészen a „Válasz”-t és körét a fajelmélettel való kacérkodás gyanújából, hiszen itt is „a magyarság vezető szerepét” követelik, pontosabban nem jellemzett veszélyekkel szemben, „a magyar társadalom egész területén”.²⁰

¹⁷ Mit kíván a magyar nép? (A Márciusi Front programja), 1938. Válasz-antológia 604.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 606.

Sietünk tisztázni: ez a gyanú így, ebben a formájában nem megalapozott. A népek — különösen a „Válasz” — meghatározó egyéniségei a nép, a nemzet összetartó erejének nem a fajközösséget tekintik, a „faj” olykor (pl. Veres Péter által) használt terminusa náluk nem a biológiai köteléket jelenti, inkább a nemzet pontatlan szinonimája. Az említett program szavai ebből a szempontból is hitelesnek fogadhatók el: „Nem vagyunk fasiszták... Nem vagyunk a faji mítosz megszállottjai... A magyarságot nemcsak a vér kovácsolta egybe, hanem a történelem is.”²¹

A „Válasz” legfontosabb írásai a nemzetet valóban nem vérközösségként, hanem elsősorban közös értékekre fölesküdt, a közös múlt által hitelesített erkölcsi-kulturális közösségként jellemzik. E felfogás szerint a nemzeteket nem a faji vonások eltérő volta, hanem a sajátos értékvonzódás, kulturális aura különbözteti meg egymástól. Ez a „kultur-antropológiai” gondolkodás sem politikai, sem morális konzekvenciáiban nem azonosítható a fajelmélettel, történetietlensége mégis bizonyos — nem közvetlenül politikai, inkább eszmei — hátulütőkkel jár. A „Válasz” elemzéseiben a nemzetekre, népekre jellemző kultúra és morál ugyan olykor valamilyen történelmi élményre — pl. a zsidó nép egyiptomi fogságára — vezetődik vissza, mégis inkább változatlan és változtathatatlan, örök csillagzatnak tűnik az illető nép történelmének változó égboltján, hatása időtlen és a predesztináció erejével szabja meg a nép, a nemzet karakterét, világtörténelmi szerepét.

A zsidókérdést oly gyakran vizsgáló „Válasz”-t sem azért lehet hibáztatni, mert e kérdésről — amely konkrét társadalmi-történelmi problémák egyik vetületeként, nem mint a társadalmi anomáliák *oka*, hanem mint *tünete* valóban létezett — egyáltalán írásokat közölt. Inkább azért, mert e tárgyban publikált írásainak többségében a népeknek, népcsoportoknak a történelemtől érintetlen, elrendelt sorsuk van, s ez a sors határozza meg például a hazai történelemben betöltött, egységesnek, differenciálatlannak tekintett szerepüket is. E felfogás szerint nem a történelem alakítja ki a kulturális-erkölcsi aurát, értékrendet, hanem ez a (valaha keletkezett, de azóta változatlan) lelki képlet van döntő befolyással a történelemre.

Németh László „Két nép” című, 1935-ös írásában pl. a zsidóságot mint sorsközösségen alapuló közös lelki alkatot határozza meg, amelyet a közös sors egy ősi eleme: az egyiptomi fogság, az egyiptomi állam elleni gyűlölet élménye máig hatóan jellemez: „A zsidó nép születési betegsége (betegség, melynek Jézust köszönhetjük) az istenné emelt államellenesség.” Ezért „a zsidók jelenléte forradalmasít, anél-

²¹ Uo. 603–604.

kül, hogy a forradalomra megérlelné”.²² A kultúrkritikai elemzés a történetietlenségbe merevített néplélekről torz történelmi ítélkezésbe csúszik át: „Marx lényegében Jahve embere.”²³ „Ha a zsidóság ösztöne: a kiszabadulás, a közös föld, közös ég, a jahvei államtalanság; Nyugat ösztöne: a magasabb tagoltság, a képesség-hierarchia, az államalkotás. Nyugatnak is szüksége van romelhordó viharokra, de nincs szükség erre a rabszolgáösztonre, mely Nyugat építményeiben is az ősi Egyiptom ellen lázad.”²⁴

Igazágtalanok lennének, ha elhallgatnánk: Németh Lászlónak és a „Válasz” más szerzőinek (az egyértelmű jobbszárnyra kerülő Sinka és Erdélyi kivételével) nemcsak a fajelmélethez, de a politikai antiszemitizmushoz sincs köze, fellépnek a zsidóság = kapitalizmus közkeletű képlete ellen, s a zsidókérdés kapcsán is igazán keserű bírálattal a történelmi Magyarországot illetik. A zsidóság társadalmi szerepének homogén, történetietlen kezelése mégis azzal a veszéllyel jár, hogy az okfejtés egy lehetséges „olvasata” egybemosható lesz a homogenizálásban politikailag érdekelt, agresszív antiszemitizmus szellemi áramlataival, és így negatív politikai előjelet kap.

Az „előjel” tekintetében más a helyzet a „Válasz” németellenességével: ezt többnyire — okkal, joggal — politikai érdemüknek tudják be. Nem csökkenti ezt az érdemet, ha látjuk: a németellenesség egyik szála (a hitleri Németország fenyegető réme mellett) a svábság „idegen lelkiségétől”, értékvilágától, életerejétől, a neki tulajdonított küldetés-től való félelem. Ahogy Németh Lászlónál a zsidó sors kulcsa az egyiptomi fogság, úgy mintázzák Kovács Imre „Hulló Magyarország”-ában a hazai németek Odoaker germán zsoldosait, s ugyanazzal a lélekkel, csak „ma még némán, leszorított ajakkal, de egyre fokozódó vitalitással és támadókedvvel áll a faji öntudatra ébredt, nagynémet eszmékért lelkesedő svábság a magyar faluk előtt”, mint egykor azok a római birodalom limesein.²⁵ Az egykézés, a földtelenség, a német veszély ellen fellépő társadalomkritika szellemi alapvetése itt nagyon is hasonló a zsidókérdéssel foglalkozó írásokhoz. Itt is ugyanaz a kultúrkritikai, kultúrantropológiai jellegű történelemfilozófia bontakozik ki, amely a nemzet, a nép kohézióját a lényegében változatlan kulturális és morális jegyekkel jellemezhető sorsközösségekben látja. A politikai érték szempontjából a két elemzést a különböző történelmi konzekvenciák nagyon is eltérő módon minősítették: a zsidókérdésben kifejtett álláspontok negatív, a németkérdésről kifejtett „Válasz”-beli

²² Németh László: *Két nép*. 1935. Válasz-antológia 265.

²³ Uo. 265.

²⁴ Uo. 264–265.

²⁵ Kovács Imre: *Hulló Magyarország*. 1935. Válasz-antológia 133.

koncepció inkább pozitív előjelet kapott a baloldali kortársak és utódok értékelésében. Az elkövetkező történelmi-politikai eseménysor ismeretében ez semmiképpen sem indokolatlan; a „Válasz” körének, a népi mozgalomnak a történetfilozófiáját tekintve azonban mindkét okfejtésben lényegében ugyanazzal a világlátással találkozunk.

Ez a világlátás nem erkölcsileg támadható: nem bélyegezhető „fasisztának”, nem rokon a fajelméletekkel. Mitologikus jellegű történetfilozófiájának poétikai ereje van, de alkalmazhatósága, átvilágító képessége már erősen vitatható. A „Válasz” újraolvasásának éppen az lehet az értelme, hogy a negatív vagy pozitív elfogultságoktól mentesen segíthet megítélni a népiek izgalmas, máig elevenen ható mozgalmának világnézeti és politikai útválasztását.

LENDVAI ILDIKÓ

CS. VARGA ISTVÁN: TANÚJELEK

(ÍRÁSOK NÉMETH LÁSZLÓRÓL)

Cs. Varga István könyve két jól elkülönülő, de szervesen összefüggő részből áll. Az elsőben Németh László négy regényéről (*Emberi színjáték, Gyász, Iszony, Irgalom*) kapunk terjedelmes, többszemponú interpretációt: az életművön belüli összehasonlító, valamint eszméletörténeti, keletkezéstörténeti észrevételek kapcsolódnak itt a regényformára, emberábrázolásra vonatkozó kommentárokhoz. A második rész Németh László és az orosz irodalom viszonyát vizsgálja, ismét csak többféle megközelítésben: egyrészt Puskinhoz, Gogolhoz, Tolsztojhoz, Dosztojevszkijhez, Csehovhoz köthető inspirációkat, ill. párhuzamosságokat véve számba, másrészt kitekintve Németh László műfordítói munkásságára és arra, ahogyan az érintett írók öröksége művészi és eszmei ihletforrássá válik. E két rész természetesen egészíti ki egymást, hiszen köztudott: a Németh László-i „nagyregény” milyen sokkal adós Tolsztojnak, Dosztojevszkijnek, s a Németh László-i eszmerendszer milyen nagy mértékben rokon pl. a Tolsztojéval.

A dicséretesen gyarapodó Németh László szakirodalom régóta számon tartja Cs. Varga István kutatásait, amelyek jellegükben is elütnek Vekerdí Lászlónak az író szellemi környezetéből származó alapvető összegzéseitől, Grezsa Ferencnek az életművet komplexitásában kronologikusan feldolgozó szintetizáló törekvéseitől, Sándor Ivánnak elsősorban a mentalitástörténeti oldalra ügyelő, esszéisztikus könyveitől, Kulcsár Szabó Ernőnek az egymást követő, legújabb

poétikai iskolák fogalomrendszerének segítségével Németh epika-történeti helyét kereső munkáitól. (Módszerben, szemléletben legközelebb Kocsis Rózsa közleményeihez áll.) Mindezekkel szemben Cs. Varga István jó évtizede megindult vizsgálódásainak összefoglaló címűl ezt választhatnánk (kölcson véve egy jeles irodalomtörténé-szünk kifejezését): a „szembesített Németh László”. Szerzőnk, aki úgy is nevet szerzett magának, mint Puskin, Lermontov, Jeszenyin stb. szakértő, a maga érdeklődésének és felkészültségének megfelelően választotta a komparatisztika útját. Az „összevetés” mint kritikai, irodalomtörténeti eljárás azonban nemcsak magyar–oroszc össze-hasonlító stúdiumaiban jellemző rá. Más irányú dolgozataiban is (pl. Németh László és József Attila, Ady és Fábry Zoltán viszonyát taglalva) szívesen él vele. Sőt: Németh László életművén belül is állandóan viszonyításokat, összefüggésbe hozó átkötéseket alkalmaz. Alkati vonásról van tehát szó: kivételesen széles, szerteágazó anyag-ismerete arra képesíti, hogy távoli jelenségek analógiáira is felvigyéljen, ill. a szembesített tények révén próbáljon új megállapításokhoz jutni.

Vannak ennek a módszernek (mint minden módszernek) árny-oldalai is. Egy-egy ponton csaknem mechanikusnak tűnhetik az össze-vető attitűd. A modor is hol zsúfolttá, hol töredezetté válhat. Előfor-dulnak ismétlődések is. (Ezek jó része elkerülhetetlen: az *Emberi színjáték*ban fellelhető Dosztojevszkij impulzusokat a regény elemzése során éppúgy nehéz mellőzni, mint a Németh László Dosztojevszkij élményét tárgyaló fejezetben.) Arra is akad példa, hogy minden rész-igazság ellenére az egész párhuzam kissé erőltetettnek vélhető. (Az *Anna Karenina* és az *Iszony* esetében.) Bizonyára akadnak majd olyan olvasói is a *Tanújelek*nek, akik fenntartással konstatálják, hogy Cs. Varga István „túlságosan szereti” hőjét. A tényeket úgy válogatja és csoportosítja, hogy mindenképpen kedvező, sőt eszményítő beállítást engedjenek meg. Megítélésünk szerint, azonban, ez éppen nem fogya-tékossága Cs. Varga István Németh László kutatásainak. Hiszen voltak, s bizonyára lesznek is, akik ízlésbeli, ideológiai stb. okokból az életmű következetlenségeit, egyes művek és műcsoportok gyengéit látják és láttatják elsősorban. Nemcsak jogosult tehát, hanem szük-séges is, hogy legyen, s mindig legyenek az életműnek olyan feldolgo-zásai is, amelyek a művészi és erkölcsi hatóerők maximumának ki-bontakozásához járulnak hozzá.

A *Tanújelek*nek tudományos is értékelhető eredményei is vannak, mégis szembetűnő, hogy Cs. Varga István másra és többre is törekszik. Soraiból néha szinte sütt a lázas tettere készség, mellyel a Németh László-i gondolatok terjesztését, elfogadtatását igyekszik elősegíteni. Látszó-lag (vagy akár teljesen) egymást kizáró nézeteket iparkodik össze-békíteni, valóságos értékeket megmenteni és továbbörökíteni. Van ennek a siető és tenniakaró jószándéknak negatív következménye is:

lelkesültségében olykor már több szílat tart a kezében, mint amennyivel elbír, s közben lankadatlan energiával már újabb és újabb ötletek felvillantására is módot talál. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról, hogy Cs. Varga Istvánnak és nemzedéktársainak nagy ihlető élménye a 60-as évek, amikor egy új nemzedék megkönnyebbülve vehette tudomásul, hogy bizonyos általa felismert (persze, csak saját maguk számára történt a felismerés, hiszen korábban is méltányolt teljesítményekről volt szó) irodalmi értékek végre hivatalosan is „menlevél”-ben, sőt „támogatás”-ban részesülnek. A csaknem zavartalan, de mindenképpen boldog birtokbavétel mozgósító ereje hatja át a *Tanújeleket*. Erre vezethető vissza az is, hogy kevés szó esik azokról a konfliktusokról, amelyek a 60-as években is fennállottak Németh és az őt körülvevő világ között. Ezt meg a *Csapda* interpretációja sínyli meg: szubjektív gyökereit, részben legalábbis, a két világháború közötti időszakban keresi a műmagyarázat, holott aligha vonható kétségsébe, hogy Puskin szavai az „elismert” Németh Lászlónak a keserűségét fejezik ki: „A cenzúrában az a legkomiszabb, hogy válogat az arcvonásainkban. Ezt meghagyja, azt kihúzza. S a végén nincs mit csodálni, ha egy torzkép néz vissza ránk az olvasók szeméből.”

Cs. Varga István nem oldott meg mindent, még kijelölt témakörében sem (ki lehetne deríteni pl., hogy milyen források alapján írta Németh László Puskin kismonográfiáját, s szemléletét ezek mennyiben határozták meg), de sok mindent elvégzett. Páratlanul széles olvasottsága, a szellemi jelenségeket összefüggésbe hozó fogékonysága és asszociációs készsége rendkívül gazdag vonatkozásrendszerbe állítja a vizsgált anyagot. Példás ügyszeretete és lendületes írásmódja alkalmas arra, hogy sokakban keltsen rokonszenvet, érdeklődést a tárgy iránt. A *Tanújelek* azt tanúsítja, hogy Németh László életműve nem szükségszerűen hül, merevedik tananyagká, tiszteletre méltó irodalomtörténeti dokumentummá, hanem az életet közvetlenül is befolyásoló, eleven művészi, eszmei, erkölcsi hatóerő gyanánt funkcionálhat. (Magvető)

IMRE LÁSZLÓ

KARDOS LÁSZLÓ: SZÁZ KRITIKA

(„VERSEK AZ ÚJ LÉLEKÉRT”)

Hadd kezdjük így: s tegyük hozzá, ha máskor akár magunk hallanánk ilyen hirtelenjén, meghökölnénk. Új lehet-e, amit a jelző itt jelöl? S bizony, igen. És a versnek, a valódi hitelűnek — fémjelzése a kritika

föladata is! —, megvan ez a kifejezéslehetősége: az árnyalatnyit-változót követni, s akkor már, stilizálás-eszközeivel valami egyszeriben-újat, az iménti pillanatbélihez képest mást mutatni . . . s kinek? Nekünk magunknak, rólunk magunkról. Körülbelül így ismertethetném Kardos László egyik esszé jellegű kritikájának főbb tartalmát, a Kosztolányi-műfordításairól szólóét, ahol ő egyben a műbírálat lélegzet-fontosságú dolgát is meghatározza ekképp. Igenis szükség van, mint gyakorlati, emberközi műfajra és lehetőségre, a lírára, s a hiteles műbírálat ugyanúgy a lélek legnemesebb naprakésztségét hivatott kifejezni, naprakészítettségét, pillanatnak-odavettségét . . . s hogy ebből a passzív-ságból miként lesz a legrejtekebb módok egyikén a legnyilvánvalóbb, már minden érzékeny „befogadónak” evidens új való. Akár csak a körülményekkel is, feljegyzetlen belső kommentárjainkkal, ezek s a világ kimondatlan kölcsönhatásaival: változunk mi, változik „a lélek”, és a költészet ennek kifejezője. Olyan azonnal-dokumentum, melyhez képest a számszerű felmérés már eleve hódolat, a nagyobb gondolati ív összefoglalása is csak utóbb követheti. Az a kritika pedig, amit Kardos László művelt, s aminek példáiból „százat” gyűjt egybe e kötet, az ilyen reflexió tovább-újratemtő lélekmunkájából, mondjuk ki, tudósi művésztevékenységéből fakad. Formáltságuk tekintve szépséggel, dolguk szerint a mindig-új (bármilyen szilárd) regisztrálásával találkozhatunk, egyebek között, e kritikákban.

Boldog bíráló az, aki több-kevesebb egységben leli meg, s látja meglegelni végül, ama tárgyat, melyre hivatva volt, s amit el sem hagyott, ráadásul úgy nagyjából a legfontosabb pontjain aztán, évtizedek során, meg is érintett. Kardos Lászlóról, a kritikusról, elmondhatjuk ezt. Ki se fejtjük akár: a Nyugat és köre . . . és utóhullámai, onnét is jellegzetesen a stabilitás-életművek képezték figyelmét ily módon kibontott tárgyait. Habár — és itt érdekes mélyfúrások végezhetőek a tanulmányok némelyikében (hadd nevezzük változatosan e száz darabot, joggal tesszük) — arra is van jel, hogy Kardos László, akarva-akaratlanul, kitekint a nem mindenben őt érdeklő, reá ható „tájak” felé, s etikailag ez annál szépségesebb, mert mentendő, nagy, hagyományosnak is tekinthető ügyről szólván tesz így, s feltárja egyben, hogy ez a tárgy mily sokrétű. Persze, Szép Ernőről van itt szó, s az ő 1984-es Népszabadság-beli dolgozatáról; Kardos László kiemeli, bár Illyés Gyula szavaival (s gondoljunk Illyés alap-indíttatásainak egyikére, hajdanijára is!), hogy Szép Ernő „volt az első, aki magyar nyelven szerkezettelen, középpont nélküli verseket írt . . .” Vigyázat, nem központosítás nélkül! „. . . amelyek épp konstrukciótlanágukban voltak korszerűek, modernek; rokonai Guillaume Apollinaire verseinek, melyeknek újszerűsége szintén csak ebben a mindent feloldó és mindent befogadó poszt-szimbolista szimultanizmusban rejlett . . .” S tovább: ha belegondolunk e század innét messzi vezető képzőművé-

szetébe és irodalmába, már égaljunkon is honos tiszteletű neveket idézhetnénk, és a mai napok felelős törekvéseii juthatnánk. A Nyugat-vers eszménye volt, feltehetően, Kardos Lászlóé is. De...! Nyitottsága, mellyel akár a Nyugat nagyjait is elevenségként tárgyalja s helyezi részenként-izenként s nem pusztá fogalmiság-jegyben a mindenkor élő irodalom és szellem áramába, e valóban anyagértő és lélek-elvű átélő-szemlélet megadta neki azt a lehetőséget, hogy saját megvont vagy adott határain túlra „sejtsen”. Ha a *Száz kritika* gyűjteményét a szakmai hasznon, a történeti igazságtétel erkölcsi jóézésén, az élvezetes olvasmányszempontúságon túl még két emberi mozzanattal bővülve sejtiük magunk is olvashatni, ezek: a szerző mélyen áramló szeretete ez írásokban rendre, valamint ez a benne rejlő, sajnáljuk néha, nem szerencsésebb körülmények némelykori égalja alá fogadott tágasság-készség. Természetesen ez nem a fölfedezésre váró életművek válaszaként-segítőjeként, nemcsak próbálkozasként van jelen; hanem ahol már nyilvánvaló az érdem elismert mivolta, ott is a „tovább-hogyan-s-miért” gazdagító, segítő, tűnődő tartása a kritikus Kardos Lászlóé.

Persze, jó csillagzata is mindig vezette. S nem csupán az utóbbi évtizedekben, hanem élete első felében is emígy-úgy: a *Nyugat* hozta írásait, mégpedig, ma jól látszik már, java terméséhez tartozóan. Megnőnek e fél évszázados, esetleg még hajdanább írások az időben, az életmű későbbi kibontakozásának teljesebbsége révén. Ám valamely írás igazi növekedése: mindig a stabilitása, a meglevője, a mikéntje. Ahogy Kardos László határozott, de fenntartásos-bölcs révedezést kizárni nem akaró gesztussal — mondattal! — kezd egy-egy bírálatot; ahogy azonnal a lényegre tér; ahogy éles és tiszta, amit mond, holott nem kristályrendszer-bravúrra törekszik, arra soha, de a mesterkélt borongó homlokat sem ismeri. Inkább a homlokráncokat, az érzőket. S mire vonatkoznak ezek? Megannyiféle mindenre. Ezért oly változatosak is ezek a kritikák. („Kritikák”, mondhatnám, ha olvasmányértékeként nézem őket.) Például a Kodolányi János *Boldog Margit*jéről szóló írást, a jelzett metszettséggel kezdve, így végzi: „Idegeiben alszik immár a nagy tapasztalat, hogy mindnyájan jók vagyunk és mindnyájan rosszak, egyszerre és megoldhatatlanul”. Fölfedezés? Mivel „alapgondolatok” ritkán adódnak fölfedezetlenül immár, a kijelentések helyi értéke adja az írástudóság hitelét. S Kardos László ilyen helyiérték-hangsúlyosan tud szólni bírálóprózájában. Mondjuk kifejtettebben: a jó költészet — vagy a jó novellisztika — bensőleg megszerkesztődött hangján. Aminek már szinte csak alkalmazástudománya az elhelyezés — az íráson belül.

Vagy átüt az íráson ez a belső minőség, a nem szűkebben szakmai. Ahogy Vészi Endre könyvéről 1938-ban így szól, szintén a *Nyugat* hasábján, összefoglalóul: „A *Felszabadultál* fiatal írójáról kár volna

máris határozottabb véleményt erőltetni. Tehetséges, becsületes, figyelni való — ezt a három jelzőt minden kockázat nélkül odaírhatjuk a neve mellé”. Elemezni lehetne ezt a mondatot az önmagában vett pontosság és árnyaltság szempontjaiból is, de aszerint szintén, hogyan állja meg a helyét, épp a túlságok kerülésével, de az értékek bemérésével, a jövőt is sokáig illetően. Ráadásul szép a megfogalmazás, jól-lehet visszafogottan szakszerű: avval „a neve mellé” kitétel. Egyáltalán, Kardos László ennek az arányrendszernek is egyik példás, tanítani való mestere: a méltányló figyelmet és a fenntartásos szeretet szavakba is tudta önteni ily öntvényként.

Hosszasan vizsgálódhatnánk — épülésre, nemes mulatságra is, kellemes percek meghittségére —, hogyan s mint értékel és helyez el a Nyugat legnagyobbjainak vonulatán kívüli műveket, jellegeket, esélyeket s eredményeket egy érdek nélküli, tiszta skálán, vagy épp valami szentül vélt, tűnődve vágyott cél-értékrendszer szerint. Ám nem túlzás, ha azt mondjuk: érdeklődésünk s szívünk elsődleg oda húz itt, hogy lássuk, mi érdekeset mond — mond még, tanulmányai „után” s mellett — az ő szívének s érdeklődésének legkedvesebb, vagy közel ily, témáiról. Előszavában lelkiismeretesen részletezi, ki miért maradt ki (történetesen) ebből a kritika-gyűjteményből. Például, mert kritikái megbízást, régi években, nem kapott „rá”. Vagy: összefoglalóbb jegyben kellett-lehetett szólnia róla. Amaz József Attila, emez Illyés Gyula. Ám egy 1945-ös előadását idézheti az egyik esetben, s meg is teszi — a bíráló önellenőrző gondossága —, és Illyésről a legszebb, legtalálhatóbb szavak közé tartozik műbírálati irodalmunkban, amit ekképp olvashatunk. Ha már ezt így elmondtuk, s alkalom kínálkozik, hogy a korábban említettekre — körültekintés, homlokránc, tűnődés a túl kész fogalmak elfogadása helyett, legalábbis kérdéskörükön —, mindjárt a kötet elején lelni egy ilyen bátorító, s megint tanítani való kis összefoglalást, a Kosztolányi—Ady ügy kapcsán, ahol is a különben rajongva, de méltányosan szeretett Kosztolányit Kardos nem érti, miként ragadtathatta el magát ily felszínesen Ady ellenében, s egy olyas vádat, hogy Ady számos írása „rendelésre” készült volna, nem egyszerűen elutasít, hanem rá jellemző bölcsellemmel így forgat tovább szelíden, de kérlelhetetlenül: „Ki tudná eldönteni, mi készül megrendelésre, s mi nem?” A kötet rendre telis-teli ily *telitalálatokkal*.

Másrészt milyen körültekintő az egyértelmősége, abban a Kosztolányi-elutasításban, az Ady elleni támadásában! Érdemes idézni: „Kosztolányi sok ellenkezést felverő cikke egy ponton bizonyára helyeslésre talál . . . ahol a túltengő Ady-kultusz ellen emelte fel szavát . . . De kérdem: sokallhatjuk-e az Ady iránti érdeklődést, amikor látjuk, hogy szenvedélyes és vonagló kultusz tülekedik az operett és a futballpályák artistái körül? . . . Hogy költő körül egyáltalán tömegmozgalom indulhatott e testies, szellemtelen korban, már maga sok

mindennel fölér . . . S író panaszkodjék emiatt utoljára!” Ez az utolsó mondat, hangsúlya lejtésével, amely oly mélyen lélektartás, mintha eleven, mesteri közelünkbe hozná ma is Kardos Lászlót — dorgáló vállátöléléssel akár. Vagy csak szellemben. De egyébről is becses elemzést ad e tárgyban. Arról, hogy az a támadás, amely Kosztolányi részéről, épp Kosztolányi és Ady hívei számára hökkentő és dorgálandó, mennyire áttételes szellemi folyamat eredménye már, nem hasonlítható a napi kritika bármiféleségeihez. „Mert ezzel a cikkel”, — írja, — „csak olyan ellenfél állhatott elő, akiben az ellenszenv már tökéletesen átlényegült, szellemivé finomult, rejtett ideg- és ízlédszpozícióvá nemesedett, s most titkon munkál, anélkül hogy az öntudat észrevenné működését.” Mennyire rászorulnánk ma az ilyes elemzőre! Mi mindenünkkel! S befejezésül itt: a nagyobb kitekintés megint. S újra röviden, de nem a megfellebbezhetetlenség összefoglalójaként: „Költő nagyságát bizonyítani, gyengeségét igazolni egzakt módon lehetetlen. Meg kell elégednünk az *evidencia* magyarázatával . . . Magyarázni, fejtegetni persze szabad és kell is, de a végső bizonyág mégiscsak az *evidencia* érzése” (kiemelés — Kardos Lászlótól). Egy-egy ilyen gondolatvillantásnak is máig ér a fénye. Az érték, a valódi művészeti érték, az emberlét-érdekű, a számokba nem fogható, a gyakorlatiassággal meg nem közelíthető — sorolhatnánk! — irodalmi létezők szintén rászorulnának e biztos tudás szélesebb körű s némelyképp célra tartódott *evidenciájára*. S még ez is fontos: Kardos László elismeréri, hogy Kosztolányi, megannyi túlzása és tévedése ellenére is a legfontosabbra, Ady *költői értékre* irányította rá a figyelmet. A tényleges művészi kérdéssel foglalkozott. Egy olyan korban, mely . . . mint a kritika minősíti. A többtényezősen is megvesztegethetetlenül minősíteni tudó szemlélet és átérés remekművű és feledhetetlen közelű példája ez az 1929-es cikk a Debreceni Független Újságból.

Kíméletlen volt s maradt azonban Kardos László a könyv-formát öltő „stiláris botlásokkal, a fegyelmezetlen gondolkodás bántó jeleivel”. (Nem az iménti dologban, persze!) Ilyenkor, a napjainkat sem kímélő egynemű „tudóskodó filologizálás komikuma” láttán, vagy „az állandületes, felelőtlen és kongó odamondogatás” példáién, nem mérsékeli pontos szavát; ám ezt is ilyesképp teszi: „nyomatékosan felhívja” a szerzőt, erkölcsi kötelesség okán, „írói hajlamának s tehetsége méreteinek szigorú revíziójára”. Vagy bátor szóval így zár egy kritikát: „. . . tehetséges író, de egy végzetes elvi eltévelyedés rabja. Azt hiszi tudniillik, hogy ha teljesen rábízná magát lappangó, mélyebb, spontánabb írói ösztöneire, nem szolgálná oly híven és oly eredménnyel . . . eszményeit, mint az ily giccsbe hajló, primitív tákolású irányművekkel”. Vagy egy nagy költőnk korai kőtetéről megállapítja: „Kár, hogy ez a hang még nem zeng valami tisztán. Túlfejlesztett . . . hasonlatok, homályba fúló, áltömör kifejezések, akara-

toskodó, modorosan megdült szórendű mondatok . . .” kerülnek bíráló tollának lajstromára. Sosem helyére. Okozzák józan-átélő homlokráncolását.

Műfordításkötetéről (!:napjaink) ír alaposan, ír fontosat, s nagy kiváltsága ama korban, a 30-as évek táján, hogy igazi kezdeményeket értékelhet, Szabó Lőrincét például. Az első magyar Villon-könyvet. S ilyen telibe érző-értő megfogalmazást ad, árnyalatnyi s méltányos bírálat tőszomszédjában: „. . . Szabó Lőrinc a legendás franciának komor, erős emberségéről és egészséges művészöztöneiről győzi meg az olvasót.” Fegyelmezett költői látásmód húzódik meg szerény biztonsággal ily mondatok egy-egy szó-párosa mögött.

Következetes. Kassáknál a korábbi prózaírói gyengék tűntét annak tulajdonítja, hogy végre az író „megy, amerre ösztönei szipik”. (A korábbi kemény bírálat tárgya, idézett részünkben, nem Kassák volt.) A régebbi próza-hibákat így jellemzi itt: „fásan szilárd . . . életfestés”, amely „oly gyakran vette ízét” jobb értékeknek. Remekművű megfogalmazások, anélkül, hogy remekelni akarna a kritikus. S magáról vall, amikor ezt a Kassák-bírálatot így fejezi be: „. . . a feladat nehézségeit a témába hajló mély szeretettel, néhány különösen zamatos ponton pedig egy keménységében is meleg, tompaságában is fénylő humorral győzi le”. Természetesen: sose akar magáról vallani önző módon ilyenkor. Természetesen: ki tudja! Mert, Kardos László után szabadon, kritikáinak „kritikusa” azt is mondhatja: tudjuk, hogy egyszerre akarjuk önmagunkat adni és hogy Istenem, csak rólunk ne legyen végre egyszer szó . . . !

Talán a hangvétel, a nézés szöge, ahogyan e gyűjteményről valami ismertető adódnék itt: mutatja, remélhetőleg, mindez, hogy együttesében alapvetően szépirodalmi (ily szempontúan is tekinthető) és nem „pusztán” szakjellegű, netán „alkalmi” könyvről van itt szó. Mert Kardos László e kritikákkal, végeredményben, megírta a maga „lélektől-lélelig-közel” kis irodalomtörténetét is.

A *Válasz* 1934-es oldalain látott napvilágot Márai Sándorról írt kritikája. A tárgytól s a könyvet csekély fenntartásokkal nagyra értékelő rövid gondolatsornak itt is hadd a bevezetését idézzük, az azonnali leglényegesebbre-törés jegyét: „A műfajok tana egyre kétségbeesőbb tudománnyá bonyolódik. Címkeink immár legfeljebb annyit jelentenek, mint a világtájak nevei, amelyek pedig édeskeveset mondanak például a kelet és északkelet közt futó sugarak végtelen milliárdjairól.” Talán sosem fogom olvasni *A sziget* című regényt, „a tárgyat”, de ezzel a közléssel mindenkor kezdek valamit: például bátorít, megnyugtat. Vagy jó az ily tudottabbságok viszontlátása tömör formában: „Minden íróból kitetszik egy olvasóideál arca; azé, akiben az író reménykedik, akit legbizóbb pillanataiban olvasóul kíván. Ez az arc mélyen jellemzi magát az író is.”

Kardos László sajátja volt az az éles-fény-vető szem, mely épp ezzel, a feltárással, a „rendszerbe-állítással” tette meg a magáét, s nevelő reménye (ideálja így!) olyasmí volt: hogy innen már ki-ki a maga útján viheti, mire-hogy, tovább a megismert megismerhetőt. Tulajdonképpen egy szint felett a „kritika” formai külsősége úgy maradt távol tőle, ahogy az író sem rombolhat „tárgyába”; s erről, mélyen az objektivitásra törekvő, de — tudva! — a maga szubjektivitásának elsődleg kitett szellemi lény kettősségével, az így élesült tekintettel vall megint a nagyra becsült, kitűnő Márai ürügyén: „A nagyon is markánsan . . . megvésett íróegéniség mindig eltakarja kicsit a művet. Ez a veszély Márait is fenyegeti. Hatásos egyénisége mellett a mű objektív értékei egy kissé árnyékban maradnak” stb. S akkor bevágja e mondatát: „Mindezt nem kifogásolom”. S meg is magyarázza, miért, s a „nyilván” a kulcsszó, az utolsó sziget, ahol a mégis-kritikus azért már végképp megvethetni véli lábát: „Objektív és szubjektív illetén való kölcsönhatása nyilván egyik titka az író művészi teljességének.”

Kardos László kritikai irodalomtörténet-vázlatgyűjteményében a nagyon is végső megfogalmazások — a körültekintő méltányosság köntösében bár — nem fedik el az objektumot. S ilyképp érdeklődünk: mit is ír Babitsról, mit Kosztolányiról stb., s lapozgatni kezdjük így a kötetet. Ám itt sem az a lényegek lényege, hogy netán — urambocsá! — az érdekességek színterére mi került (ez se volna baj!), hanem hogy a tárgyszerűség hogyan szerveződik. S ezért láttató erejű a *Száz kritika* ekképp rendező gyűjteménye. Mert ahogy imént jelzett célunkat követni próbáljuk — Istenem! —, megint Máraiba botlunk, kiről, a névmutatóban láttuk már, jócskán szerepel itt írás. És a *Válasz Budán* kritikájában ilyesmiket olvashatunk, általános tanulságul megint: „a . . . regény cselekményét . . . nemcsak esztétikai nézőpontok teszik fontossá. Fontossá teszi” (történetesen Márai, de: az író; közbevetés: TD.) „egész magatartása, erkölcsi szerepvállalása, művészetén túli igényei — világosabban az, hogy erkölcsi és művészi mondanivalói pontosan egybevágnak. Ez az attitűd korszerű; ami etikum a műalkotásból lepárolható, azt a művész ma készséggel vállalja önnön emberi erkölcséül”. S az esztétikumról valami: „Azt hiszem, egy egész ember, egy egész író hangolódott át itt lassanként a szemünk láttára. Egy ifjúság elragadó forradalma szerelt itt le, és készül ösztönös bölcsességgel beleolvadni a tradíciókba.” Mit lehet ehhez hozzátenni? Talán hogy a dolgok gyakran még bonyolultabbak. De nem követhető nyomuk, ha a Kardos László által itt és így leszűrt mély tanulságot nem tudatosítjuk előbb; vagy akárhonnét másunnan ugyanezt. És fontos szólam az ő szava is ebben.

Mármost, ha eredeti célunkat akarnánk híven követni — „kiről mit lelünk” —, kénytelenek volnánk át- s visszalapozgatni a tanulmánykötetekbe. Mégis, ami Babitsról, egy 1946-os cikk keretében, itt áll,

szintűgy fontos, mint a másutt árnyalatosabb feldolgozások: „... érezzük . . . hogy ez a költő a szabadság költője volt, a haladásé, ha úgy tetszik, a demokráciáé, a baloldalé. Rejtélyes arisztokratizmusa kényesen idegenkedett a pártoktól, a tömegmozgalmak egyhangú és monumentális alakiságától, a tanoktól és a külsőleges fegyelemtől. De . . .” mindezekon túl és „mindezeketől függetlenül harciosa volt a szabadságnak, az emberméltóságnak, a demokrácia legtöményebb, legtisztább és legvégső lényegének”. És így tovább. Ezek: élő fogalmak. Ha élő anyagról, élő vonatkozásban és élő *szóval*, belső és átélt idő-lüktetéssel mondják sorukat. Ahogy Kardos László is megélté mindennek hitelét, akár a korábbi mintegy három évtized viszontagságai vagy csendjei közepette is. Ekképp értékeli s orok írója az ő pályaközépi tovább-bontakozását.

Weöres Sándorról ugyancsak 1946-ban írja: „Egyszerre őstehetségesen naiv és tudatosan *doctus* . . . Ujjai közt a dolgok fényleni és lobogni kezdenek, megcsordulnak és fölénkelnek . . . Van benne valami végzetesen földietlen, valami hitregei, megindító és magas. Poeta Angelicus.” A *végzetesen* pontossága nyitja itt azt az „ablakot”, mely jellegzetesen Kardos László szólalásáé. S még alkalmasabban illik alkotói személyiségéhez, mint amikor bármi meghatározásra, ha árnyalatnyi is, *kénytelennek* látszik; például Babits védésére, s így tovább. Mindenkor a tényleges anyaelemzés lehetősége volt az ő igazi tere, ahol keze között a szólaló dolgok hozzánk — közelebb — szólni bírtak.

És ezt a minőséget, e hatást rendre el is várjuk írásaitól azután; hallgatunk megállító szavaira, mihelyt olvasói lettünk a gyűjteménynek. Csak egy példa. A külön bekezdéssé „kiugratott” kérdés eleve megállít, egy egész cikk elolvasására késztet. Holott „csak” ennyi: „Mi az, ami úgy feldúlja az olvasót ebben a műben?” (Déry Tibor nagyregényéről, *A befejezetlen mondat*ról van szó. S mily megindító néha egy-egy efféle, akár Kazinczyig visszautaló-visszaemlékeztető tartalmú, szellemű megjegyzését látni; s azóta eltelt idők változásaira gondolni fájva. Ó, feldúlások; ó, régi s valós hitelű poétikák, gyakorlatái . . . ! Szemközt a túlság gyakorlattal. De Kardos László kritikáit látva, hiteles szavainak újabb hitelt adva, mintha bizakodást is éreznénk. A Tóth Árpád-félét, a jó-költő-vigaszt. Ám ez már e gyűjtemény „mélyrétege”. Érdekes, hogy épp evvel: aktualitása. Hanem hát „érdekes”-e külön, hogy egy önmagához hű szellem tovább-élteti írásainak önmagukhoz-hűségét is?!)

Hogyan jellemzi — idézzük csak egyetlen részt — ezt a feldúló hatást? Íme: „Fölabajgat bennünket” (!!) „a könyv világnézet-formáló heves, nagy támadása is. Támadás, amelynek szikrányi iskolaíze sincs. Lehetsz bármily fölényes és megállapodott filozóf, lehetsz politikailag elvtelen vagy elveidhez lezártan szilárd, ez a regény valam

módon fölold és elindít, balra tol, az igazabb emberség, a katakombák felé”. 1947-ben a *Magyarokban* jelent meg; tegyük hozzá csupán ezt.

Ám rejtélye épp hogy semmi sincs „azután már” Kardos László kritikus-jelenségének. Hanem a tiszta értés célja mellett a mindenkor rejtelennek meghagyandó, a legvilágosabb értelem fényében is (sua generis) „csak” derengő fény őrzése, az irodalmi megítélés mélyebb és „angyalibb” szabadságáé. Ezt a pedagógus és a szerkesztő Kardos László ugyanúgy ápolta, mint itt, látjuk megannyiféle példán, műbírálóként is.

Ha egyetlen hasonlatba foglalnánk — lehetetlen! — azt a készte-tést, azt a józan és mégis megfoghatatlan ihletet, mely (egyebekben a kiváltó hatások, ő maga mutat rá, megítélhetetlenek!) e kritikai életművet mindenkor azonos jegyben tartotta, a látszólagos váltások ellenére is, azt lehetne mondani: Kardos László elsődleg mindig ön-maga bírálója akart lenni, ha művekről írt, saját maga vizsgálatát végezte el, akár ha Kosztolányi nagy Csáth Géza-versében „amaz orvos” eleve nem jöhetne, s így, hogy magunkra utaltatunk, bevallás kényszere volna. E kényszert szabadsággá tenni: Kardos László kritika-esszéinek roppant tanulsága.

Mi mindenfélét tudott szeretni, izlésének homogenitása ellenére is! Utaltunk rá; s mégis, a Déry-cikkből hadd álljon itt ez a szinte-kitörés: „Legmélyebben . . . az *erőfeszítés* ráz meg, amelyből ez a mű megszületett. Semmiképp sem olyan alkotás ez, mely egy boldog és gazdag lélekből áldás és ajándék módjára buggyan elő.” Nyomban a nyolcvanas évekhez lapozunk előre, a Kosztolányi műfordítói munkásságát szeretettel, de éles fénnel taglaló kistanulmányig. S ott látjuk: „Átsüt rajtuk” (a költő műfordítói vitacikkein) „az a sajátos izgalom, amely mindig elfogta, ha versfordításokról kellett szólnia. Szellemesek és érvekben gazdagok ezek az írások, a költő szenvedélye és túláradó öröme érzik rajtuk . . .” Ismételjük, mennyi mindenhez volt inye, szíve; önmaga változó esszé-tárgyalakításának különböző korszak-részeit összefogva, látszólagos ellentéteket áthidalva (áthidalni!) is. A folyamatosság *érlelő*, tisztázó, de a meg nem haladandót meghaladva nem mutató pályája lett az övé.

Különös értéke a reflexióra visszafelelő reflexió: amikor irodalom-történeti, életrajzi, esszéisztikus művekről ír, írhat bensőleg átélő objektív értékeléssel. Milyen szép részlet a nagy témát, Adyt feldolgozó Király-monográfia nagyívű kommentálásában is az a kis oldal-hajó vagy kapu, mely megint többlet-térre nyílik: „. . . tüzes ítélmódja . . . bölcs és tudós gazdája marad az anyagnak”, írja a szigorú egyensúlyú, érzékeny pontosságú könyvről. De ezt mintha keveselné, s hozzáteszi: „Király Istvánban” (hadd ismételjük ezt az *Irodalom-történet* hasábjain, épp itt megjelent kis részt mintegy örök-kör-nyitással!) „egy elfojtott lírikus vagy regényíró is segíti a filológust . . .”

És Kardos Lászlóra jellemző módon úgy van bevezetve ez a mondat, hogy „Mégis, akik úgy érzik, hogy...”, s befejezve ekképp: „... azok ebben a fejezetben több megkísértő, a sejtést majdhogynem támogató mozzanatra lelnek”.

Hadd ne részletezzem, kiünknek miként volt s lehet tanára Kardos László. E sorok írójának is, némely módon, az volt, s gondos — sejtésekkel, belső témátámogatásokkal együttes —, el nem hagyható művelet, hogy az maradjon. Ez a mi dolgunk már, ő a magáét megtette, s ennek része az itt bármi ilyes elfogultság nélkül, de nem is szakszerű tagolás szempontjaival tárgyalt gyűjteménykötet. Majd Kardos László monográfusának földadata lehet, a tanulmányok átfogóbbjába a kritikák ugyanily hitelű mély-, de sosem gyorsfűrásait tudományos-szemléletűen beillesztgetni. Az átfedések gazdag rendszere jöhet létre így, s azt hiszem, ismétlődések nem fognak fárasztani bennünket akkor sem. A tanulságok feldolgozása e nem lényegtelen téren, mondani, javallani sem kell külön, most kezdődik, kezdődhet.

TANDORI DEZSŐ

STAUD GÉZA
(1906 – 1988)

Az irodalomtudomány és a színháztörténet jelentős alakja távozott közülünk. Széles körű munkássága több mint fél évszázadot ölelt át, 1931-ben megjelent doktori disszertációjától kezdve addig a nagyszabású forrástanulmányig, amely a Magyar Tudományos Akadémiának a XVIII. századdal foglalkozó munkálatai keretében a magyarországi jezsuita iskolai színjátékok feltárását kezdte meg. A közlés befejezése már nem adatott meg a számára.

Az Eötvös Kollégium magyar–francia művészettörténetszakos tagjának első publikált művét olvasva — *Az orientalizmus a magyar romantikában* —, feltűnhetett széles körű anyagismerete, filológiai szenvedélye. A felfedezés öröme világította át az adatokban gazdag anyagot és az a felismerés, hogy a magyar irodalom a keleti világ motívumainak bő felhasználásával is a „nemzetivé válás nagy gondolatát” szolgálta.

Talán az ismeretlen iránti kíváncsiság, talán más benső vonzalmak indíthatták arra, hogy ennek a tanulmánynak a megírásával párhuzamosan, 1929-ben beiratkozzék Hevesi Sándornak, a Nemzeti Színház

igazgatójának kétéves rendezői tanfolyamára és ott is diplomát szerezzen. Biztos, hogy tudományos életének nagy fordulata a dráma- és színháztörténet felé ennek a két évnek az ihletésére következett be. Megélhetését 1931 és 1944 között tanári munkája biztosította, előbb a budapesti Zrínyi Miklós gimnáziumban, majd a Madách Imre gimnáziumban. Ekkor Vajthó László magyar irodalmi ritkaságokat újra kézbe adó sorozatában, a magyar színészet megindulásának 150-ik évfordulójára VIII. osztályos növendékei közreműködésével Fáy András színészeti tanulmányait közölte. Már ekkor elkötelezte magát a baloldali eszméknek: munkatársa lett a Népszavának, a Magyar Szemlének, a Hont Ferenc-szerkesztette Színpad című folyóiratnak. Hogy alaposabban megismerje és megismertesse sajátos szakterületét, 1938-ban elkészítette az első Magyar Színészeti Bibliográfiát.

Nem a véletlen műve volt tehát, hogy 1941 tavaszán Pünkössti Andor Madách Színházának dramaturgja lett. Baloldalisága és szakmai tudása egyaránt hozzájárult a színház eszmei és gyakorlati sikereihez. Javaslatára indult el a Madách Könyvtár-sorozat, amelyben az ő fordításában jelent meg először magyar nyelven K. Sz. Sztanyiszlavszkij önéletrajza (1941). Ebbe a sorozatba szánta volna Racine-monográfiáját is, amelynek megjelenését azonban a történelem tragikus fordulata megakadályozta. Staud Géza ugyanis a Magyar Szemlében éles támadást indított a fasiszta Színművészeti Kamara ellen, ezért 1942-ben fegyelmit indítottak ellene és megfosztották állásától. Ezekben az években írta azokat a tanulmányait, amelyekben választott diszciplínája fontos problémáira kereste a feleletet. Ebbe a sorba tartozott a *Színháztudományi alapkérdések*, a *Dramaturgia és lélektan*, a *Műfaj dramaturgiája*, *Aristoteles dramaturgiája* (1940–1942). Majd ezeket gyűjtötte össze, immár a felszabadulás után, a Népszava kiadásában megjelent *Dramaturgiai vázlatok* című kötetben.

A színházi közélet mozgalmas évei következtek. 1945 és 1948 között Staud Géza a Magyar Színészek Szabad Szakszervezetének főtítkári teendőit végezte. A „fordulat éve” azonban előre nem látható törést okozott pályáján: szinte egyszerre zárták ki a Szakszervezeti Tanácsból, az egyesülésre készülő Szociáldemokrata Pártból és az Újságíró Szövetségből. Politikai, tudományos és publicisztikai tevékenysége lehetetlenné vált. Kilenc esztendőig a Berzsenyi-gimnázium tanáráként biológiát kellett tanítania.

Az újrakezdést az tette lehetővé, hogy 1957-ben bekapcsolódhatott az akkor alapított Színháztudományi Intézet munkájába. Először bibliográfiai tevékenységét újította föl: ide vonatkozó munkái közül *A magyar színháztörténet forrásai és módszertana* volt a legjelentősebb. Egyre rendszeresebben kutatta a német–osztrák–magyar drámairo-

dalmi és színházművészeti kapcsolatokat: Ferdinand Raymund, a meiningeniek, Max Reinhardt és a Burgtheater vonatkozó anyagait. Ezek a tanulmányok, majd az *Adelstheater in Ungarn* (1977) német nyelven is megjelentek; utóbbi az Österreichische Akademie der Wissenschaften kiadásában – elismerést biztosítva számára a nemzetközi tudományos életben, vezető szerepet különböző szakmai világszervezetekben. Különösen értékesnek bizonyult az Archivum Historicum Societatis Iesu, Vol. XLVI-ban publikált tanulmány a soproni jezsuita színház unikum-értékű díszletterveiről (1977). Ezek a munkák már azt bizonyították, hogy érdeklődése egyre inkább a XVIII. század felé fordult. Ilyen irányú kutatásaiból született akadémiai doktori értekezése, *Az iskolai színjátékok Magyarországon*, is.

Lehetetlen egy rövid megemlékezés keretében átfogni egy gazdag életmű teljességét, például sokoldalú szakszerkesztői és ismeretterjesztő tevékenységét. Mégis meg kell fogalmaznunk azt a gondolkodásmódot, szemléletet, amely munkásságát vezérelte. Nyilván Hevesi Sándor hatására alakult ki az az alapvető elvi állásfoglalása, amely *a színházművészet szintetikus jellegének* felismeréséből született, s már az Arisztotelész-tanulmányban részletes kifejtést nyert. Staud Géza ettől a tételtől sohasem tért el, ebben mindvégig „arisztotelélianus” maradt. Ezért érdekelte a dráma világa mellett a színpadi tér, a díszlet dramaturgiája, a színész jelentősége. Így válhatott társszerzőjévé Keresztury Dezsővel és Fülöp Zoltánnal a *Magyar opera- és balettszcenika* (1976) című úttörő összefoglalásnak, s lehetett élete utolsó éveiben az Operaház emlékgyűjteményének lelkes őrzője és kutatója, külföldi kiállítások rendezője.

Szorgalom és szenvedély tüzeiben élte le tudományos eredményekben gazdag életét. Művei hiányt pótoltak és maradandó értékeket őriznek. Tanítványai és pályatársai sokat köszönhetnek neki és hálával őrzik meg emlékét.

SZÉKELY GYÖRGY

**A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte**

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1989. — Nyomdai táskaszám: 18055

Felelős szerkesztő: Balogh Ernő

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Megjelent: 8 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0324-4970

IRODALOM TÖRTÉNET

1989. LXX. évf. 4. szám

Új folyam XX. 4. szám

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A tartalom folytatása az első borítólapról

SZEMLE

BALLÉR PIROSKA: „Világ világa, virágnak virága . . .” (Ómagyar Mária-siralom)	550
TÓTH ANDRÁS: Staud Géza : A magyarországi jezsuita színjátékok forrásai	552
KERÉNYI FERENC: Petőfi-adattár I–II.	553
DEBRECZENI ATTILA: Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei	557
LENDVAI ILDIKÓ: A „Válasz” választásai	561
IMRE LÁSZLÓ: Cs. Varga István: Tanújelek	572
TANDORI DEZSŐ: Kardos László: Száz kritika	574
SZÉKELY GYÖRGY: Staud Géza (1906–1988)	583

Ára: 45,— Ft

Előfizetés egy évre: 180,— Ft

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 1-111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdió* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 1-185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 180,— Ft

Egy szám ára: 45,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Pf. 149.

